

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя П.М. Машэрава”

Г.М. Мезенка, І.Л. Капылоў

**ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ЗЯМЛІ
ВА ЎЛАСНЫХ ІМЁНАХ:
ПА СЛЯДАХ ДЗЁН ПІСЬМЕНСТВА**

Манаграфія

*Віцебск
ВДУ імя П.М. Машэрава
2015*

УДК 811.161.3'373.2:003.2:7.079
ББК 811.411.3-314
М44

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”. Пратакол № 1 ад 23.10.2015 г.

Адобрана навукова-тэхнічным саветам ВДУ імя П.М. Машэрава. Пратакол № 6 ад 10.06.2015 г.

Аўтары: загадчык кафедры агульнага і рускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава, доктар філалагічных навук, прафесар **Г.М. Мезенка**; вучоны сакратар філіяла “Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы” ДНУ “Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт **І.Л. Капылоў**

Навуковы рэдактар:
загадчык кафедры агульнага і рускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава,
доктар філалагічных навук, прафесар **Г.М. Мезенка**

Рэцэнзенты:
першы намеснік дырэктара па навуковай рабоце ДНУ “Цэнтр даследаванняў
беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі”,
доктар філалагічных навук, прафесар,
член-карэспандэнт НАН Беларусі *А.А. Лукашанец*;
дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава,
кандыдат філалагічных навук *Г.К. Семянькова*

Мезенка, Г.М.

М44 Гісторыя беларускай зямлі ва ўласных імёнах: па слядах Дзён пісьменства : манаграфія / Г.М. Мезенка, І.Л. Капылоў. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015. – 140 с.

ISBN 978-985-517-513-2.

У манаграфіі ўпершыню даследуюцца імёны насельнікаў, назвы паселішчаў Беларусі (і іх вуліц), у якіх праходзілі Дні беларускага пісьменства, выяўляюцца асаблівасці працэсу намінацыі і рэнамінацыі, раскрываецца патэнцыял онімаў як захавальнікаў гістарычных і культурных традыцый беларускага народа.

Адрасуецца студэнтам, аспірантам, выкладчыкам анамастыкі, беларускай мовы і шырокаму колу асоб, што цікавяцца праблемамі тапанімікі.

УДК 811.161.3'373.2:003.2:7.079
ББК 811.411.3-314

ISBN 978-985-517-513-2

© Мезенка Г.М., Капылоў І.Л., 2015
© ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015

З М Е С Т

УСТУПНАЕ СЛОВА	5
УВОДЗІНЫ	6
ПОЛАЦК	8
Дынаміка ўрбанонімаў Полацка: культурныя традыцыі і інавацыі	9
НЯСВІЖ	17
Урбананімія Нясвіжа ў культурна-гістарычным аспекце	18
ЗАСЛАЎЕ	24
Эпохі і людзі ў назвах вуліц Заслаўя	25
ПАСТАВЫ	29
Тапанімія Пастаўшчыны як неад’емная частка гісторыка-культурнай спадчыны беларусаў	30
Намінацыя лінейных аб’ектаў на Пастаўшчыне: традыцыйнае і новае	34
ШКЛОЎ	46
Назвы ўнутрыгарадскіх аб’ектаў Шклова ў люстэрку беларускай урбананіміі	47
Сацыяльна-эканамічная гісторыя Шклоўскага раёна ў люстэрку тапаніміі	53
БАРЫСАЎ	58
Антрапонімы ва ўрбананімах Барысава: структура, словаўтварэнне, матывацыя	59
Тапонімы Барысаўшчыны як састаўная частка гісторыка-культурнага ландшафту краіны	69
СМАРГОНЬ	76
Сацыялінгвістычныя працэсы ў сферы гаданіміі: смаргонскія назвы вуліц	77
Сінтэз лінгвакультурных традыцый у антрапаніміі Смаргоншчыны	82
ХОЙНІКІ	88
Імя ўнутрыгарадскога аб’екта і эпоха (на матэрыяле ўрбананіміі г. Хойнікі)	89
ГАНЦАВІЧЫ	95
Сучасны правінцыяльны ўрбананімікон як спосаб увасаблення кодаў культуры (на матэрыяле назваў вуліц г. Ганцавічы)	96

ГЛЫБОКАЕ	102
Культурны кампанент у назвах вуліц г. Глыбокае	103
БЫХАЎ	110
Урбананімны “партрэт” горада Быхава	111
Гісторыя Быхаўшчыны ў геаграфічных назвах	114
ШЧУЧЫН	121
Урбананімікон як рэпрэзэнтант намінацыўных пераваг жыхароў горада (на матэрыяле ўрбананіміі г. Шчучына)	122
ЗАКЛЮЧЭННЕ	128
ЛІТАРАТУРА	129
СЛОЎНІК КЛЮЧАВЫХ ПАНЯЦЦЯЎ	136

УСТУПНАЕ СЛОВА

Прапанаваная ўвазе чытача манаграфія “Гісторыя беларускай зямлі ва ўласных імёнах: па слядах Дзён пісьменства” ўяўляе сабой у пэўным сэнсе ўнікальную працу, якая не мае аналагаў у айчыннай анамастыцы. Навуковая навізна гэтага даследавання вызначаецца некалькімі момантамі. Па-першае, тым, што ў ім зроблена спроба сістэмнага апісання пэўных анамастыконаў беларускіх гарадоў, у якіх адбывалася нацыянальнае свята – Дзень беларускага пісьменства, – іх асэнсавання як асобых онімных сукупнасцей, што валодаюць спецыфічнымі лінгвакультуралагічнымі, структурнымі, семантычнымі, функцыянальнымі прыкметамі. Па-другое, зваротам аўтараў да антрапацэнтрычнай парадыгмы навуковых ведаў, што дазволіла больш уважліва паставіцца да пытанняў, якія маюць значэнне для тэорыі намінацыі, і вызначыць шляхі іх вырашэння – найперш рэнамінацыі і аднаўлення старажытных назваў. Па-трэцяе, уцягненнем у сферу вывучэння раней маладаследаванага матэрыялу, што дапамагло ўвыкупіць анамастычныя працэсы, характэрныя для малых паселішчаў.

Мэта гэтага даследавання заключаецца ў выяўленні і апісанні асаблівасцей фарміравання анамастычных сістэм гарадоў, у якіх ладзіліся Дні беларускага пісьменства, былых старажытных паселішчаў як захавальніц гістарычных і культурных традыцый беларускага народа.

Анамастыконы беларускіх гарадоў узніклі і будаваліся на семантычнай і вобразна-ідэалагічнай базе, тыповай для духоўнай культуры розных эпох, таму для іх аналізу, акрамя параўнальна-славістычных і гісторыка-этымалагічных ведаў, патрабуецца шырокае знаёмства з бытам, грамадскімі плынямі, ідэалагічнымі поглядамі і інш. Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай, Расійскай імперыі, БССР, Рэспублікі Беларусь. Таму матэрыялам для даследавання паслужылі дадзеныя архіваў Беларусі, Расіі, Літвы, Нацыянальнага кадастравага агенцтва Рэспублікі Беларусь, рукапісных аддзелаў бібліятэк Вільнюса, Кракава, краязнаўчых музеяў.

Прадстаўлены ў рабоце аналіз анамастыконаў малых старажытных гарадоў дазваляе вызначыць шляхі далейшага даследавання шэрага цікавых праблем, звязаных з рознымі беларускімі арэаламі.

У В О Д З І Н Ы

Дзень беларускага пісьменства, які ў адпаведнасці з Указам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 26 сакавіка 1998 г. № 157 “Аб дзяржаўных святах, святочных днях і памятных датах у Рэспубліцы Беларусь” адзначаецца штогод у першую нядзелю верасня, з’яўляецца нацыянальным святам Рэспублікі Беларусь.

Канцэпцыя яго заключаецца ў паказе адзінства беларускага друкаванага слова з гісторыяй і культурай беларускага народа, адлюстраванні гістарычнага шляху пісьменнасці ў Беларусі.

Традыцыйна Дзень беларускага пісьменства ладзіцца ў гарадах з глыбіннай гісторыяй, авеянай легендамі ды паданнямі і адзначаецца дзеля папулярызацыі набыткаў айчыннай пісьмовай культуры, захавання пераемнасці духоўных традыцый Беларусі. Прысвечана гэта свята жывому слову, удзельнікам працэсу стварэння кніг, газет і часопісаў, усім тым, хто шануе родную мову і ўзбагачае нацыянальную культуру. Лічыцца, што інтэлектуальную эліту нацыі фарміруюць адукацыя, інфармацыя і культура. Таму невыпадкова, што свята заўсёды супадае з пачаткам новага навучальнага года. “Яно прыўрочана да дня выхаду першай друкаванай кнігі на тагачаснай беларускай мове – Псалтыр, здзейсненага Францыскам Скарынам 6 жніўня 1517 г. у Празе. Але ў жніўні не працуюць навучальныя ўстановы, большасць насельніцтва знаходзіцца на адпачынку. А ў верасні пачынаецца актыўнае навучальнае, навуковае і творчае жыццё. 1 верасня адзначаецца Дзень ведаў, і гутаркі пра культуру, адукацыю, стваральную дзейнасць, пачатыя ў гэты дзень, арганічна ўліваюцца ў мерапрыемствы, прысвечаныя Дню беларускага пісьменства” [гл.: <http://csgpb.mogilev.by/Publishes/BiblPublish/Pismennostmini.pdf>].

Традыцыйна і тое, што Дзень беларускага пісьменства штогод змяняе сваю сталіцу.

Упершыню святочныя мерапрыемствы адбыліся ў 1994 годзе ў старажытным горадзе Полацку. Затым сталіцамі свята станавіліся Тураў, Навагрудак, Нясвіж, Орша, Пінск, Заслаўе, Мсціслаўе, Мір, Камянец, Паставы, Шклоў, Барысаў, Смаргонь, Хойнікі, Ганцавічы, Глыбокае, Быхаў, Заслаўе, Шчучын.

У тых мясцінах, дзе праходзіла свята, заставаліся помнікі і памятныя знакі. Так, у 1996 г. у вёсцы Лаўрышава, што каля Навагрудка, урачыста адкрыты помнік святому Елісею Лаўрышскаму; у 2001 г. у Мсціслаўі – Пятру Мсціслаўцу; у 2003 г. у Полацку – Сімяону Полацкаму і літары “Ў”; у 2004 г. у Гомелі – Кірылу Тураўскаму; у 2006 г. у Паставах – Канстанціну Тызенгаўзу; у 2007 г. у Шклове – Сямёну Зорычу;

у 2008 г. у Барысаве – мемарыяльная дошка Івану Каладзею; у 2009 г. у Смаргоні – помнік Францішку Багушэвічу і інш.

Ніжэй падаецца карта Беларусі, на якой паказаны ўсе цэнтры, дзе ладзіліся Дні беларускага пісьменства, і іх гербы.

У рамках свята ўдзельнікі і госці могуць азнаёміцца з новымі кніжнымі выданнямі, сустрэцца з беларускімі і замежнымі літаратарамі, журналістамі, выдаўцамі, паслухаць выступленні паэтаў і пісьменнікаў, творчых калектываў і выканаўцаў. Па традыцыі ў Дзень беларускага пісьменства адбываюцца ўзнагароджанне пераможцаў конкурсу на лепшы літаратурны твор года, навукова-практычная канферэнцыя і шэраг іншых мерапрыемстваў.

ПОЛАЦК (1994, 2003)

Першым свята прымаў велічны горад Полацк, адзін з найстаражытнейшых і ў мінулым найбольш культурна развітых усходнеславянскіх гарадоў, які стаў сталіцай Дня беларускага пісьменства двойчы – у 1994 і 2003 гадах. Першае згадванне яго знаходзім у “Аповесці мінулых гадоў”, датуецца яно 862 годам. Тут – зямля выбітных асветнікаў, зямля Еўфрасінні Полацкай (свецкае імя Прудслава; каля 1101–23 або 25.05.1167), апякуншы зямлі беларускай, першай жанчыны, кананізаванай рускай праваслаўнай царквой (1547); Францыска Скарыны, першадрукара, вучонага, асветніка, які стварыў у Празе першае ў гісторыі беларускае выдавецтва і ў 1517–1519 гадах пераклаў, пракаменціраваў і надрукаваў 23 кнігі Бібліі; Сімяона Полацкага – царкоўнага дзеяча, літаратара, педагога; Васіля Цяпінскага, які адкрыў тут сваю друкарню. Не выпадкова ў горадзе адчынена мноства музеяў, у тым ліку Музей гісторыі кнігадрукавання.

ДЫНАМІКА ЎРБАНОНІМАЎ ПОЛАЦКА: КУЛЬТУРНЫЯ ТРАДЫЦЫІ І ІНАВАЦЫІ

Прастора і час, як ужо не раз адзначалася даследчыкамі, суб'ектыўна перажываюцца і ўсведамляюцца людзьмі неаднолькава ў розных грамадствах і на розных стадыях існавання кожнага з іх. Нават асобнымі індывідамі яны перажываюцца па-рознаму [65]. У сувязі з гэтым безумоўную цікавасць уяўляюць назвы ўнутрыгарадскіх аб'ектаў пэўных гарадоў не толькі ў плане іх наменацыйнага патэнцыялу, але і ў плане іх дынамікі – сведкі змен у гістарычным і культурным развіцці народа.

Нягледзячы на тое, што Полацк – адзін з самых старажытных населеных пунктаў нашай краіны, трэці пасля Кіева і Ноўгарада горад Русі, дасягнуў найвышэйшага росквіту ў X–XII стст., – поўны звод назваў яго ўнутрыгарадскіх аб'ектаў да XVI ст. невядомы. Асобныя з іх, напрыклад, *Св. Соф'я*, ці *Сафійскі сабор*, існавалі яшчэ ў XI ст.

У гэтым даследаванні ўрбанонімы, зафіксаваныя ў рэвізіях і інвентарах Полацка, разгледжаны ў культурна-гістарычным аспекце, пачынаючы з найбольш поўных фіксацый XVI ст. і да першага дзесяцігоддзя XXI ст. Вывучаны гістарычныя матэрыялы, якія захоўваюцца ў Расійскім ваенна-гістарычным архіве (Масква), Нацыянальным гістарычным архіве Рэспублікі Беларусь (Мінск), рукапісным адзеле бібліятэкі Акадэміі навук Літоўскай Рэспублікі і Вільнюскага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Мэтай даследавання з'яўляецца аналіз дынамікі назваў унутрыгарадскіх аб'ектаў горада, апісанне арганізацыі полацкай урбананімнай сістэмы як захавальніцы гістарычных і культурных традыцый Захаду і Усходу.

Летапісныя сведчанні пра назвы ўнутрыгарадскіх аб'ектаў Полацка XI–XV стст. не вельмі шматлікія. Так, адна з самых ранніх фіксацый датуецца XII ст. і сведчыць пра існаванне ў горадзе манастыра ў гонар Святой Троіцы: “А се азъ великий князь андрей полоцкии далъ есми **стои троици** рекоу званоу з гоны з бобровыми” [2]. У граматах XIV–XV стст. неаднаразова згадваюцца *Святая Соф'я*, знакаміты *Сафійскі сабор*, помнік гісторыі і архітэктуры XI–XVIII стст. (“*Былъ есмъ не дома, во отъца своего митрополита, а нынѣ есмъ на своемъ мѣстѣ, оу **свАтоѣ соѡѣѣ***”; “*печать полоцкая и **святоіе софьи***” [1]), *Барысаглебскі манастыр*, частка горада пад назвай *Стары горад*.

Што ж да назваў вуліц і іншых лінейных аб'ектаў, то першыя пісьмовыя сведчанні пра іх знаходзім толькі ў XVI ст., калі ў сувязі з неабходнасцю дасканалых апісанняў Вялікага Княства Літоўскага быў

праведзены шэраг рэвізій, і ў прыватнасці полацкая рэвізія 1552 г. [66], з якой вынікае, што ў гэты час Полацк з'яўляўся адным з найбольш буйных гарадоў на тэрыторыі Беларусі.

У гэтым дакуменце знаходзім назвы пяці вуліц і двух завулкаў, якія сведчаць пра тое, што галоўным намінацыйным кірункам палачан XVI ст. было прасторавае вызначэнне “тут размешчана” або “туды вядзе”: *Петровская улица, Ильинская улица, Пятницкая улица, Вознесенский заул* (тут і далей назвы прыводзяцца ў арфаграфіі крыніцы-арыгінала). Пры гэтым найважнейшымі арыенцірамі, у адрозненне ад нашага часу, з'яўляліся храмы і манастыры. Галоўная прымета сучаснага ўрбананімікону большасці гарадоў свету і Полацка ў прыватнасці – антрапацэнтрызм – знайшла адлюстраванне толькі ў адной назве 1552 г. – *Ондронов заул*.

Полацк спрадвечу славіўся сваімі ўмацаваннямі, дарэчы выпраўленымі ў 1561 г. [68], калі ён складаўся з *Верхняй, Стралецкай крэпасці і пасада Запалоцце*.

Як вядома, першыя больш-менш дасканалыя апісанні горада і полацкіх замкаў былі зроблены гісторыкам караля Стафана Баторыя Р. Гендэнштэйнам, які пісаў, што Полацк некалі стаяў з левага боку Палаты “пры падэшве ўзгорка, які маскавіцяне пазней занялі стралецкаю крэпасцю” [15].

Напрыканцы XVI ст. яго планіровачная структура ўключала *Вышні і Ніжні замкі і шэсць пасадаў: Вялікі, Запалоцкі, Востраўскі, Якіманскі, Краўцоў, Слабодскі*.

Пералічаныя назвы пацвярджаюць выказаную намі раней думку [57], што ў фарміраванні ўрбананімнай сістэмы Беларусі сярэдзіны XVI ст. удзельнічалі тры прынцыпы: намінацыя аб'екта па адносінах да іншых аб'ектаў, намінацыя аб'екта па яго сувязі з чалавекам як уласнікам і намінацыя аб'екта па яго ўласцівасцях і якасцях (*Великая улица*).

Прыкметнай асаблівасцю падачы назваў лінейных аб'ектаў у “Полацкай рэвізіі 1552 г.” з'яўляецца аднакампанентнасць прапрыйальнай часткі. У адрозненне ад назваў вуліц Нясвіжа, Гродна, іншых гарадоў Беларусі і Масквы, якія ў XVI ст. звычайна мелі форму невялікага ўрбананімнага апавядання (параўн.: *Ulica z Rynku ku Polu; Ulica idąc na Porowska ulice* – Нясвіж; *улица до Несвижа* – Магільная; *улица подле вала* – Масква), у гэтым дакуменце зафіксаваны ўрбананімы, утвораныя спосабам першаснай атрыбуцыі геаграфічных апелятываў, што можа служыць ускосным сведчаннем большага ўзросту горада, за час існавання якога сінтаксічныя тапанімы апавяданні паспелі згарнуцца ва ўрбананімнаю сінтагму.

Яшчэ адно адрозненне полацкай гаданімнай сістэмы XVI ст. ад сярэдне- і заходнебеларускай і польскай – адсутнасць найменняў вуліц і завулкаў, утвораных ад назваў населеных пунктаў, у бок якіх лінейныя аб'екты вялі. І гэта пры тым, што ў пятнаццаці з дваццаці двух вывучаных гарадоў Беларусі назвы, пры ўтварэнні якіх выкарыстана згаданая матывіровачная прымета, складалі каля 64% унутрыгарадскіх назваў.

Трэба адзначыць, што гадонімы, звязаныя па сваім паходжанні з царкоўнымі паняццямі, узніклі відавочна не ў выніку словаўтваральнага акта, а ў выніку трансанімізацыі размоўна-бытавой формы эклезіоніма. Параўнаем, напрыклад: афіцыйная форма назвы царквы – *церковь Святого Пророка Ильи* – размоўна-бытавая форма – *Ильинская церковь* – гадонім *Ильинская улица*.

Паказальна таксама, што ўрбанонімы, утвораныя ад эклезіонімаў, праломлена адлюстроўваюць не толькі духоўны стан палачан мінулых гадоў, а і Полацкую школу дойдства, якая склалася яшчэ ў XII ст. і зрабіла ўплыў на будаўніцтва ў Гродне, Смаленску, Ноўгарадзе і іншых гарадах.

Якая цяпер удзельная вага ўнутрыгарадскіх назваў, што адлюстроўваюць сувязь з культурна-рэлігійнымі і архітэктурнымі помнікамі ва ўрбананімнай сістэме горада? Па даных плана горада 2002 г., на якім адзначаны 279 назваў вуліц, завулкаў, праездаў, плошчаў і інш., толькі два гадонімы – *Замкавая вуліца* і *Замкавы праезд* – з пэўнай доляй умоўнасці можна аднесці да гэтай катэгорыі назваў.

Вялікае спусташэнне прынес Полацку велізарны пажар 1643 г. Многа гараджан пакінула горад і падчас вайны Расіі з Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг. Таму ў другой палавіне XVIII ст. назіраецца пэўны заняпад горада. Новых унутрыгарадскіх назваў чакаць не прыходзіцца. І толькі пад 1772-м годам знаходзім указанне на тое, што ў той час горад падзяляўся на пяць частак: *Преддвинье, Задвинье, Нижний замок, Верхний замок, Заполотье* [19].

“Кропкай адліку” ў намінацыі частак горада, у адрозненне ад наймення вуліц, з'яўляліся, як бачым, рэкі Дзвіна і Палата. І гэта зразумела: рэкі ва ўсе часы былі галоўнымі жыццёвымі артэрыямі для людзей.

З другой палавіны XVII ст. на тэрыторыі горада адбываўся актыўны перадзел зямлі на карысць каталіцкай царквы: найважнейшыя ў горадабудаўнічых адносінах вузлы займаліся каталіцкімі і ўніяцкімі кляштарамі, касцёламі, калегіумами, хоць захоўваліся і асобныя праваслаўныя царквы і манастыры.

Так, у “Падрабязным алфавітным паказальніку для I–XIII тамоў Археаграфічнага зборніка” І.Я. Спрогса, які выдаваўся пры Віленскай вучэбнай акрузе, прыводзяцца наступныя эклезіёнімы: *Boriso-Glebskij bazilianskij monastyr’, bazilian. monastyr’ pri zamkowej Sofijskoj cerkwi, Dominikanskij monastyr’, Franciskanskij monastyr’, Piatnickije monastyr’, Bogojawlienskij prawoslawnyj monastyr’, Bogojawlenskaja cerkow’, cerkow’ Swiatoj Prieczistoj* [83].

Аналіз усіх зафіксаваных у помніках пісьменнасці ўрбанонімаў паказаў, што для наймення ўнутрыгарадскіх аб’ектаў і іх частак у Полацку XVI–XVIII стст. выкарыстоўваліся разнастайныя геаграфічныя апелятывы: *улица, заулкъ, монастырь, церковь, посадъ, пляцъ, замкъ, фольварокъ, острогъ, гостиный дворъ, гостинецъ, крепость, переконъ.*

За XIX ст. горад значна вырас. Асабліва хутка забудоўваліся раёны, прылеглыя да вакзала. Назвы вуліцам звычайна даваліся самімі жыхарамі, спецыяльна рэгуляваннем намінацыйнага працэсу ніхто не займаўся. Гэта зноў былі назвы, дадзеныя па найменні размешчанай на вуліцы царквы, прасторавага вызначэння (*Спасская улица, Нижне-Покровская улица, Верхне-Покровская улица*), назвы па ўласных асаблівасцях і якасцях аб’екта (*Канавная улица*). Новымі ў параўнанні з XVI ст. сталі для горада найменні па нацыянальнай прыналежнасці жыхароў (*Еврейская улица*), па назве населенага пункта, у напрамку да якога вуліца вяла (*Сиротицкий переулок*).

Новы этап ва ўрбананімі горада пачаўся ў XX ст. – стагоддзі, адзначаным штучнай намінацыяй унутрыгарадскіх аб’ектаў, калі стала немагчымым, каб імя нарадзілася само па сабе і толькі потым, у гатовым выглядзе і стане, было занесена ў афіцыйныя пералікі і спісы, адзначана на картах і схемах. Цяпер кожнае імя або хутка пасля свайго ўзнікнення зацвярджаецца адпаведнымі ўладамі, або прыдумваецца пэўнай, на тое ўпаўнаважанай камісіяй, або нават асобным чалавекам. Цэнтральным кірункам намінацыйнай палітыкі становяцца пануючая ідэалогія і антрапацэнтрызм. Урбанонімы, галоўнай функцыяй якіх ва ўсе папярэднія стагоддзі была адрасная функцыя, у большасці сваёй страчваюць прыметы арыенціраў не толькі таму, што прозвішча ці імя асобы, якая ніякіх адносін да пэўнага населенага пункта не мела (параўн. *вул. Арджанікідзе, вул. Карла Маркса, вул. Кірава, вул. Леніна* і падобн.), не можа падказаць месцазнаходжанне ўнутрыгарадскога аб’екта, але і таму, што такія назвы да нашых дзён паўтараюцца амаль ва ўсіх гарадах і пасёлках гарадскога тыпу.

З XX стагоддзем звязаны і шмат якія іншыя інавацыі. Таму цікава прасачыць дынаміку ўнутрыгарадскіх назваў стагоддзя, узяўшы

для параўнання гаданімікон першай (1930 г.) і другой (1983 г.) яго палавіны.

Даведнікам “Вся Белоруссия” ў 1930 г. у горадзе зафіксавана 49 вуліц. Відаць, назвы з геаграфічнымі апелятывамі *завулак, праезд* і іншымі проста не браліся пад увагу. Таму пра агульную колькасць лінейных аб’ектаў можна толькі здагадацца. Пры гэтым, улічваючы тое, што, з’яўляючыся ўніверсальным тэрмінам, геаграфічны апелятыў звычайна ўваходзіў у назвы больш важных у параўнанні з завулкамі, праездамі лінейных аб’ектаў, галоўны напрамак намінацыйнай палітыкі палачан таго часу па прыведзеных назвах усё ж такі можна вызначыць. Ім застаецца прасторавае вызначэнне “тут размешчана”. Так, першае месца (18,4%) сярод усіх адзначаных гадонімаў займаюць назвы вуліц па ўласцівасцях і якасцях самога аб’екта, ландшафтнай характарыстыцы: *Болотная ул., Большая ул., Боровая ул., Зеленая ул., Канавная ул., Кривая ул., Луговая ул., Огородная ул., Озерная ул.* У 1983 г. іх працэнтная колькасць знізілася ў 4 разы, але, улічваючы значнае павелічэнне колькасці лінейных аб’ектаў, звязанае з хуткім ростам горада, у склад названай групы ў другой палавіне стагоддзя ўваходзілі таксама *Криничная ул., Парковая ул., Песчаная ул., Полевая ул., Ручьевая ул., Тупой пер., Угловой пер.*

Блізкай да названай (16,3%) была і ўдзельная вага ўрбанонімаў, дадзеных па найменнях аб’ектаў, размешчаных на іх. Гэты тып назваў даволі разнастайны. Тут можна вылучыць: 1) найменні па цэрквах і манастырах (*Борисо-Глебская ул., Вознесенская ул., Монастырская ул.*); 2) па лячэбных і іншых установах (*Приютская ул.*); 3) па розных службах горада (*Ветреная ул., Железнодорожная ул.*); 4) па назвах заводаў і фабрык (*Фабричная ул.*). Важна, што ў 1983 г. у горадзе застанеца толькі 2% такіх найменняў: *Больничный пер., Замковая ул., Заводская ул., Мельничный пер., Стадионная ул.*

Амаль у два разы зменшыўся ў 1983 г. працэнт урбанонімаў, утвораных ад назваў населеных пунктаў, у напрамку да якіх вуліцы вялі, што ўскосна сведчыць пра некаторую змену напрамкаў тэрытарыяльных арыенціраў палачан: калі ў 1930 г. гэтыя былі назвы, зарыентаваныя найперш на бліжэй размешчаныя населеныя пункты – *Дрисенская ул., Кстовская ул., Фариновская ул., Экиманская ул.* (у іх ліку *Виленская ул., Смоленская ул., Рижская ул.*), то ў 1983 г. – на больш аддаленыя: *Витебская ул., Ленинградская ул., Лепельская ул., Минская ул., Невельская ул., Рижский пер.*

Прыблізна аднолькавым у вывучаныя гады быў і працэнтны састаў вуліц, названых па месцазнаходжанні аб’екта: 8,2% у 1930 г. (*Вос-*

точная ул., Задвинская ул., Заканавная ул., Окраинная ул.), 7,4% у 1983 г. (*Восточная ул., Северная ул., Южная ул., Пригородная ул., Заречная ул.*).

Іншы лёс у гадонімаў, звязаных з ідэямі і рэаліямі новага грамадства. Калі ў спісе 1930 г. прыводзіцца толькі адна такая назва (*Советская ул.*), то ў 1983 г. іх ужо больш за 7%: *Советская ул., Коммунистическая ул., Комсомольская ул., Пионерская ул., Пролетарская ул., Октябрьская ул., Депутатская ул., Стахановская ул.* і інш.

Актыўна на ідэі новай савецкай улады “працавалі” і назвы, дадзеныя ў гонар заснавальнікаў марксізму-ленінізму, паплечнікаў Леніна. Колькасць такіх урбанонімаў у 1983 г. узрасла больш чым у 8 разоў. У спісе 1930 г. зафіксаваны *Ленинская ул., Володарская ул., ул. К. Маркса, ул. Троцкого*; у 1983 г. – *пл. Ленина, ул. Ленина, просп. К. Маркса, ул. Энгельса, ул. Дзержинского, ул. Воровского, ул. Войкова, ул. Жданова, ул. Калинина, ул. Кирова, ул. Куйбышева, ул. Крупской, ул. Орджоникидзе, ул. Свердлова, ул. Урицкого* і інш.

Галоўная прымета наменацыйнага працэсу ва ўрбананіміі, уласцівая былым рэспублікам Савецкага Саюза, – запалітызаванасць – вылілася ў антрапацэнтрызм. Назвы, дадзеныя ў гонар найперш тых людзей, якія падтрымлівалі пануючую ідэалогію, захліснулі ўрбананіміконы ўсіх гарадоў СССР, у тым ліку і Полацка.

Заслугоўваюць асобнай увагі ўрбанонімы, якія з’явіліся ў рэчышчы названай інавацыі – замкнёнасці ўрбананіміі на чалавеку, але ў пэўным сэнсе пазбаўленыя яркай палітызаванасці. Да іх адносяцца назвы вуліц, штоносяць імёны пісьменнікаў і дзеячаў навукі і культуры (1930 г. – толькі *Пушкинская ул.*; 1983 г. – *ул. П. Бровки, ул. Я. Купалы, ул. Я. Коласа, ул. Калиновского, ул. Скорины, ул. Хадкевича, ул. Пушкина, ул. Некрасова, ул. Серафимовича, ул. Фурманова, ул. Тургенева, ул. Чернышевского, ул. Шевченко, ул. Маяковского, ул. Добролюбова, ул. Грибоедова, ул. Толстого, ул. Радищева, ул. Перова, ул. Серова, ул. Галеркина, ул. Тимирязева, ул. Циолковского* і інш.); герояў мірнага часу (1930 г. – няма; 1983 г. – *ул. Гагарина, ул. Комарова, ул. Титова, ул. Чкалова*); рускіх военачальнікаў, герояў паўстанняў і войнаў – руска-японскай, айчыннай 1812 г., Вялікай Айчыннай (1930 г. – *Суворовская ул.*; 1983 г. – 93 назвы: *ул. Суворова, ул. Чапаева, ул. Кутузова, ул. Кондратенко, ул. Фабрициуса, ул. Котовского, ул. Азина, ул. Буденного, ул. Лазо, ул. Совенко, ул. Кульнева, ул. Мироновой, ул. Алексеева, ул. Баграмяна, ул. Заслонова, ул. З. Портновой, ул. Доватора, ул. Космодемьянской* і інш.).

Самымі шматлікімі сярод іх з’яўляюцца назвы ў гонар герояў Вялікай Айчыннай вайны (53), што функцыянавалі ў асноўным у 1960–1970-я гг. і звязаны з імёнамі абаронцаў і вызваліцеляў г. Полацка.

Менавіта ім належыць першае месца ў гаданіі горада 1983 г. і сучаснай.

На карысць існуючай палітычнай сістэмы, якая ўжо хісталася, скіраваны і назвы ў гонар гістарычных падзей – *ул. 5 Декабря, ул. 8 Марта, ул. 11 Июля.*

Пра досыць глыбокае ўкараненне ў намінацыйнае ўсведамленне палачан назваў у гонар прафесій і роду заняткаў сведчаць некаторыя ўтвораныя назвы лінейных аб'ектаў. Так, калі ў спісе 1930 г. толькі дзве з іх – *Дворянская ул., Офицерская ул.,* – якія ўзніклі, відавочна, не толькі ў гонар дваран і афіцэраў, а таму, што дамы дваран і афіцэраў былі пабудаваны на гэтых вуліцах, то ў 1983 г. гэтыя былі ў першую чаргу назвы ў гонар людзей пэўных прафесій і роду заняткаў: *Ветеринарная ул., Столярный пер., ул. Космонавтов, Рабочая ул., Партизанская ул.* і інш.

Выкарыстанне ўрбанонімаў, звязаных з будаўніцтвам горада або асаблівасцямі праектавання, мела месца пры стварэнні назваў як лінейных, так і тэрытарыяльных аб'ектаў у 1970–1980-я гады: *Новая ул., Межевая ул., 11-я линия* і інш.

Наяўнасць у гаданіі Полацка як 1930-га, так і 1983-га года, у адрозненне ад гаданікіонаў Польшчы, толькі адной эмацыянальнай назвы (1930 г. – *Мационная ул.*; 1983 г. – *Солнечная ул.*) сведчыць пра рознанакіраванасць намінацыйнага выкарыстання онімных эмацыянальных азначэнняў.

Тое ж можна адзначыць і ў адносінах да інавацыйных фларыстычных назваў, якіх так шмат у кожным польскім і мала (адзінкавыя) у беларускіх гарадах – *Цветочная улица* (1983 г.).

Чым больш старажытны горад, тым больш у ім назваў, якія паўтараюць існуючыя. Невыпадкова яны ёсць як у спісе 1930 г. (*Верхне Борисо-Глебская ул., Нижне Борисо-Глебская ул., Верхненабережная ул., Старовокзальная ул., Новопролетарская ул., Новоазаровская ул.*), так і ў спісе 1983 г.: *Новобазарная ул., Новолуговая ул., Новожелезно-дорожная ул., ул. Правобережная Новка* і інш.

Нельга не адзначыць і намінацыйных намаганняў жыхароў горада апошніх гадоў адрадыць у памяці сучаснікаў самых лепшых сваіх прадстаўнікоў, старонкі мінуўшчыны. Маём на ўвазе гадонімы *ул. Евфросиньи Полоцкой, Стрелецкая улица.* Адно ў гэтай акцыі выклікае сумненне: з'явілася першая назва ў выніку перайменавання і мае форму, якая не зусім адпавядае беларускім традыцыям: раней назва вуліцы давалася не па імені святога, а па назве манастыра або царквы, названай у гонар святога. Таму раней вуліца, што вядзе ў бок Свята-Еўфрасіннеўскага манастыра, магла называцца толькі *Спаса-*

Еўфрасінеўскай. А не лепш было б адрадзіць папярэднюю вуліцы Фрунзэ назву, а гэта святое для кожнага беларуса і наогул для кожнага праваслаўнага чалавека імя пакінуць для больш святага месца, напрыклад, духоўнага вучылішча? Але і тое, што зроблена, мае права на жыццё.

Такім чынам, аналіз дынамікі ўрбанонімаў Полацка прымушае яшчэ раз канстатаваць: мы, беларусы, на жаль, не захавалі назвы ўнутрыгарадскіх аб'ектаў XVI–XVIII стст., што не робіць гонару нам і нашым папярэднікам, якія аб'якава ставіліся да сваёй культурна-гістарычнай спадчыны.

Назіранні за назвамі вуліц самага старажытнага беларускага горада сведчаць, што полацкая ўрбананімная сістэма адлюстроўвае як культурныя традыцыі Усходу і Захаду, так і інавацыі, спецыфічныя з'явы, якія ствараюць яе непаўторнае аблічча.

НЯСВІЖ (1997)

У 1997 годзе эстафету свята прыняў **Нясвіж**, які ў XVIII ст. быў значным культурным цэнтрам, тут дзейнічалі кадэцкі корпус для прыватнага войску Радзівілаў і школа флоцкіх афіцэраў (у Альбе), музычная школа, капэла і адзін з лепшых у Еўропе тэатраў Радзівілаў, а пры ім Нясвіжская балетная школа, якая рыхтавала для тэатра артыстаў балета з дзяцей прыгонных. У 1562 годзе адкрыта першая на тэрыторыі Беларусі друкарня, што карысталася кірыліцай і ў якой выйшлі ў свет працы філосафа і гуманіста Сымона Буднага. Выдадзены ім знакаміты “Катэхізіс” – першая на тэрыторыі сучаснай Беларусі кніга на беларускай мове. Жыхары горада ўвекавечылі імя Сымона Буднага ў бронзе: ва ўзнятай яго руцэ – кніга з эмблемай сонца – сімвалам святла і ведаў. У розны час у настаўніцкай семінарыі, якая існавала ў Нясвіжы з 1875 да 1919 г., вучыліся А. Багдановіч (бацька Максіма Багдановіча), К. Міцкевіч (Якуб Колас), М. Раманоўскі (К. Чорны) і інш. Візітоўка горада – Нясвіжскі замак – унесены ў спіс аб’ектаў сусветнай спадчыны ЮНЕСКА.

УРБАНАНІМІЯ НЯСВІЖА Ў КУЛЬТУРНА-ГІСТАРЫЧНЫМ АСПЕКЦЕ

Ментальнасць, па вызначэнні П.С. Гурэвіча, ёсць “не сфарміраваныя дакладна і не зусім усвядомленыя манеры, думкі, што ўласцівыя пэўнай эпосе альбо пэўнай сацыяльнай групе” [21, с. 355]. Для вывучэння гэтага паняцця асабліваю цікавасць уяўляе ўрбананімія, паколькі менавіта ў ёй у згорнутым выглядзе сінтэзаваны не толькі пэўныя мадэлі ўспрыняцця рэчаіснасці, ведаў пра ўласна чалавечую карціну свету, але і закладзены захоўванне і перадача ад пакалення да пакалення элементаў культуры. Перафразуючы словы В.М. Тэлія, выказаныя ў дачыненні да фразеалогіі, можна сцвярджаць: урбананімія – гэта люстэрка, у якім лінгвакультурная супольнасць ідэнтыфікуе сваю нацыянальную самасвядомасць [77, с. 9].

Якая сувязь існуе паміж галоўнай думкай эпохі і імёнамі ўнутрыгарадскіх аб’ектаў? Пра гэта напісана пакуль няшмат. Зразумела адно: аб’яўленне ўсіх урбананімаў адвольнымі – гэта неразуменне народнай духоўнай творчасці. Хто аналізаваў, як нараджаюцца ўрбананімыя вобразы і якія ўнутраныя адносіны да іх людзей, таму зразумела, што аб’явіць унутрыгарадскія назвы выпадковымі нельга. Поўнае разгортванне гэтых згорнутых сінтагм ажыццяўляецца сілавым полем уласцівых пэўнай эпосе імёнаў. Так, “вобраз” галоўнай вуліцы замацаваўся за *Віленскай вуліцай* у XVI–XVIII стст., калі найважнейшыя лінейныя аб’екты населеных пунктаў атрымлівалі менавіта гэта імя, паколькі галоўным беларускім горадам была Вільна. Аналіз урбананіміконаў беларускіх гарадоў названага адрэзка часу выявіў, што вуліцы, завулкі або тракты з такой назвай існавалі ў Клецку (1552–1555 гг.), Гродне (1560–1850 гг.), Васілішках Лідскага павета (1563 г.), Навагрудку (1563–1866 гг.), Ашмянах (1637 г.), Далятычах Лідскага павета (1652 г.), Койданаве (1669 г.), Кругелі (1669 г.), Нясвіжы (1650–1733 гг.), Смаргоні (1622 г.), Ушполі (1663 г.), Лебедзеве Ашмянскага павета (1751 г.), Радоне (1760 г.), Эйшышках (1765 г.), Мінску (1765 г.), Міры (1765–1896 гг.), Острыне Лідскага павета (1765 г.), Радашковічах (1765 г.), Відзах (1773 г.), Мядзелі (1778 г.), Паставах (1783 г.), Вільні (1793 г.), Пружанах (1793 г.), Брэст-Літоўску (пач. XIX ст.), Драгічыне (1828 г.), Лагойску (1840 г.), Барысаве (1866 г.), Слуцку (1866 г.), Беластоку (1887 г.), Лідзе (1913 г.), Дзінабургу (1914 г.), Баранавічах (1919 г.), Магілёве (1683–1917 гг.), Лунінцы (1935 г.), Пінску (1935 г.).

У XX ст. значэнне “галоўная, цэнтральная” замацавалася за *вуліцай Леніна* або *Ленінскай вуліцай*, якая да 1991 г. абавязкова існавала ў любым, нават самым маленькім, паселішчы. Паказальна,

што і цяпер, калі кожны горад імкнецца аднавіць свае гістарычныя назвы ўнутрыгарадскіх аб'ектаў, адысці ад савецкіх стэрэатыпаў, паўтаральнасць найменняў не выкаранена. Так, вуліцы *Ф. Скарыны* ў наш час існуюць у некалькіх дзясятках гарадоў. Тую ж рысу мы знаходзім і ва ўрбананіміі рускіх, украінцаў, палякаў, балгар.

Якая ж інфармацыя патэнцыяльна ўтрымліваецца ў назве вуліцы, завулка і г.д. і як яна разгортваецца ва ўрбананімічным тэксце? Разгледзім гэта на прыкладзе імёнаў унутрыгарадскіх аб'ектаў горада Нясвіжа.

Добра вядома, што ўрбананімы самым цесным чынам звязаны з гісторыяй, сацыяльнай арганізацыяй, палітычным жыццём, культурай грамадства. Гэта думка рыхтуе нас да таго, што ва ўрбананіміі няма і не можа быць нічога, што было б не звязаным з гісторыяй гэтага народа або не мела б да гэтага народа адносін. І насамрэч пры аналізе ўрбананімікона Нясвіжа XVII–XVIII стст. адразу звяртае на сябе ўвагу факт, што імёны вуліц звязаны не толькі з праваслаўем (*Ulica Wielka Cerkiewna*), а ў большай ступені з каталіцызмам (*Ulica Bernardyńska, Ulica od Klasztora Panienskigo, Ulica od Fary, Ulica nad Fosą*), які атрымаў асаблівае распаўсюджанне менавіта ў тыя стагоддзі; што назвы вуліц па палітычных прычынах прыводзяцца на польскай мове, а не на старабеларускай; што з найгалоўнейшых населеных пунктаў, якія акружалі ў той час Нясвіж, былі Вільна, Капыль, Сейлавічы, Слаўкава, Сержань, Слуцк; што найважнейшым для несвіжан было не толькі тое, што знаходзіцца ў горадзе: касцёл бернардзінцаў, жаночы кляштар, фара, замак (*Ulica Zamkowa*), шпіталь (*Ulica Szpitalna*), брама Віленская (*Ulica pod Samym Wałem ku Bramie Wilenskiej*), калодзеж (*Ulica Kołodziejna*), стаў (*Ulica nad Stawem*), але і тое, што размешчана за яго межамі: глінішча (*Ulica od Bramy przeciw Rynku ku Gliniszczu*), Зарэчча (*Ulica Zarzecka, Ulica ku Zarzeczu*), поле (*Ulica z Rynku ku Polu*) і г.д.

Як вядома, у працэсе пазнання чалавек не толькі спасцігае ўласціваці навакольнага свету, але і спрабуе знайсці сваё месца ў ім. Гэта праяўляецца ва ўстойлівых ацэнках шмат якіх з'яў рэчаіснасці па шкале “плюс – мінус”. Адна з апазіцый – супрацьпастаўленне *свайго* і *чужога*, гэта значыць асвоенага, бяспечнага, з аднаго боку, і неасвоенага, небяспечнага, з другога.

Аналіз поўных зводаў назваў унутрыгарадскіх аб'ектаў Нясвіжа XVII, XVIII, XX стст. сведчыць пра тое, што гэта апазіцыя, якая закранае зместавы аспект моўнага знака, на вярбальным узроўні адлюстроўваецца ў значэнні ўрбананімаў XVII і XVIII стст., дакладна падраздзяляючы іх на два тыпы – тыя, што арыентуюць на аб'екты, якія знаходзяцца па-за горадам (*Ulica Kopylska, Ulica Swierżeńska* і г.д.), і аб'екты, што знаходзяцца ўнутры горада (*Ulica od Stawu Zamkowego*).

Ва ўрбананіміконе XX ст. гэта супрацьпастаўленне па месцазнаходжанні лінейных аб'ектаў (*звонку / ўнутры*) знята, аднак

знаходзіць сваё праяўленне ў падсістэме адантрапанічных гадонімаў, утвораных, з аднаго боку, ад прозвішчаў *сваіх*, беларускіх, пісьменнікаў, асветнікаў, вучоных, грамадскіх дзеячаў, удзельнікаў вызвалення Беларусі (*вул. С. Буднага, Сыракомлі, К. Чорнага, Я. Коласа, Я. Купалы, вул. Пракапчука, вул. Прытыцкага, Казлова, Каліноўскага, Бірукова і інш.*), а з другога боку, ад прозвішчаў *чужых*, расійскіх, польскіх, заходнееўрапейскіх прадстаўнікоў літаратуры, культуры, навукі: *вул. Пушкіна, Маякоўскага, Курчатава, Ламаносава, Чкалава, Калініна, Панфілава і інш.*

Такое супрацьпастаўленне ўласціва большасці ўрбананічных сістэм.

Імёны некаторых вуліц служаць для ацэнкі іх прыкмет і асаблівасцей: параўн.: *Ulica Krzywa, Ulica Kowska*.

Неабходна падкрэсліць, што ментальнасці беларусаў наогул уласціва дакладная арыентацыя ў прасторы. Пры гэтым такая састаўляючая менталітэту праяўляецца як у XVI, так і ў XX ст., хаця ў розныя перыяды гістарычнага развіцця дамінанта мяняецца. Так, напрыклад, у мястэчку Зэльва ў XVI–XVII стст. знаходзім такія назвы вуліц: *Ulica zedworu wRynek, Ulica idąc od Kosciola do miedzyrzecza*, семантычная структура якіх утрымлівае дакладнае ўказанне, дзе пачынаецца і ў якім кірунку размешчаны лінейны аб'ект. У XVIII–XIX стст. асноўным становіцца канцавы пункт напрамку: *Ulica Słonimska* (вядзе ў Слонім), *Ulica Grodzieńska* (вядзе ў Гродна) з'яўляюцца ў той жа Зэльве ў 1830 г. Выкарыстоўваючыся на працягу ўсёй гісторыі ўрбананіміі Беларусі, у канцы XIX – пачатку XX ст. становіцца дамінантным такі прасторавы паказчык, як значны, найбольш важны аб'ект, які знаходзіцца на вуліцы: *вуліца Бальнічная* называецца так таму, што яе лёгка знайсці па важным для насельніцтва аб'екце – бальніцы (г. Віцебск, 1888 г.), *Банная аляя* – па размешчанай на ёй лазні (Гомель, пачатак XX ст.).

Антытэзай урбананімікону XVII–XVIII стст. з'яўляецца звод унутрыгарадскіх назваў XX ст. і яшчэ па адным параметры. Калі галоўным напрамкам намінацыйнай практыкі жыхароў Нясвіжа XVII–XVIII стст. было прасторавое вызначэнне: “туды вядзе” або “тое размешчана”, то ў XX ст. намінацыйныя прыярытэты замыкаюцца на чалавеку. Антрапацэнтрызм – вось галоўная прыкмета XX ст. Праўда, жаданне ўбачыць сябе часткай акаляючага жывёльнага свету беларусам, мяркуючы па даным урбананіміі, менш уласціва, чым, напрыклад, палякам. У Польшчы нельга знайсці ні аднаго горада, у якім не было б так званых фаўністычных назваў вуліц. Напрыклад, *Wociana ul. (Бусліная вуліца), Borsuczka ul. (Барсучая вуліца), Czaplą ul. (Чаплевая вуліца), Gęsia ul. (Гусіная вуліца), Gołębia ul. (Галубіная вуліца), Kasza ul. (Качыная вуліца), Kukułcza ul. (Зязюліна*

вуліца), *Lisia ul.* (Лісіная вуліца), *Łosiowa ul.* (Ласіная вуліца), *Orla ul.* (Арліная вуліца), *Owacza ul.* (Авечая вуліца), *Pawia ul.* (Паўлінава вуліца), *Ptasia ul.* (Птушыная вуліца), *Rysia ul.* (Рысіная вуліца), *Sarnia ul.* (дзіцяняці казулі), *Sępia ul. (cina)*, *Żabia ul.* (Жабіна вуліца), *Żurawia ul.* (Жураўліная вуліца) і інш. існуюць у Познані; назвы *Bażancja ul.* (Фазанавая вуліца), *Czajcza ul.* (Кнігаўчына вуліца), *Geşia ul.*, *Golebia ul.*, *Jelenia ul.* (Аленевая вуліца), *Ptasia ul.*, *Rybia ul.* (Рыбіна вуліца), *Sępia ul.*, *Sikorcza ul.* (Сініцына вуліца), *Sokola ul.* (Сакаліная вуліца), *Srocza ul.* (Сарочына вуліца), *Szczygla ul.* (Шчыгльчачая вуліца), *Wilcza ul.* (Воўчая вуліца), *Wronia ul.* (Варанячая вуліца), *Żabia Scieżka*, *Żurawia ul.* і інш. знаходзім у Вроцлаве.

У Беларусі ж, за выключэннем Брэста, у якім назвы *Варанячая вуліца*, *Галубіная вуліца*, *Жураўліная вуліца* з'явіліся не без уплыву польскай урбананімнай сістэмы, у наш час фаўністычных назваў няма. Толькі ў 1920-я гады, калі Мінск, Баранавічы і іншыя гарады заходняй зоны аказаліся пад уладай Польшчы, у іх урбананіміконах існавалі найменні *Ulica Wronia*, *Ulica Orla* і падобныя.

З ментальнасцю беларуса дрэнна ўзгадняецца факт называння вуліцы *Драконавай (Ulica Smocza* – такая назва шырока распаўсюджана ў польскіх гарадах), калі “драконы там не гняздуюцца і на ёй няма драконавага гадавальніка”. Адсутнасць фаўністычных назваў у Беларусі лёгка тлумачыцца і нізкай здольнасцю падобных урбанонімаў служыць арыенцірам у населеным пункце. З другога боку, факт непрадстаўленасці фаўністычных назваў – паказчык асаблівай антрапацэнтрычнасці беларускай урбананіміі – замкнёнасці на чалавеку і яго дзейнасці.

Некалькі ў меншай ступені сказанае тычыцца таксама фларыстычных найменняў. Заходні чалавек усведамляе сябе элементам сусвету і акружае сябе назвамі, звязанымі з жывёльным і раслінным светам. Адсюль багацце ў польскіх гарадах *Кляновых*, *Тапаліных*, *Вербавых*, *Сасновых*, *Ліпавых*, *Вішнёвых* і падобных назваў.

Беларус і ў гэтым выпадку з усёй разнастайнасці флары выбірае для наймення вуліц тое, што расце або хаця б можа расці ў гэтым горадзе – *Сасновая*, *Бярозавая*, *Арэховая*, *Ліпавая* і інш.

Яшчэ адной рысай сваёй ментальнасці адрозніваюцца жыхары Нясвіжа і беларусы ўвогуле ад палякаў і іншых народаў Заходняй Еўропы. Ні ў адным з беларускіх гарадоў няма найменняў лінейных аб'ектаў тыпу *вуліца Бандароўны* (галоўнай гераіні аднайменнай паэмы Я. Купалы) або *вуліца Дзядзькі Антося* (з паэмы Я. Коласа “Новая зямля”) і падобных, хаця вуліцы, што атрымалі сваю назву ад імёнаў галоўных герояў або назваў літаратурных твораў, не рэдкасць, напрыклад, у гарадах Польшчы: палякам уласціва лічыць усё сваё цэнтрам любога сектара сусвету, у тым ліку і літаратурнага.

У Беларусі такія назвы немагчымыя, паколькі па іх нельга арыентавацца ў горадзе. У гэтым праяўляецца і яшчэ адна рыса ментальнасці беларусаў – недастатковасць рамантычнасці. Ці то волею гістарычнага лёсу, які вымушаў беларуса бясконца ад кагосьці абараняцца, ці то складам адносін да жыцця беларус больш прагматык: калі закранаць літаратуру, то дастаткова тых, хто жыў у пэўныя гады (а не нейкіх пазачасавых герояў) пісьменнікаў: *Я. Коласа, Я. Купалы, П. Броўкі, Е. Лось, У. Караткевіча* і інш.

Як паказаў аналіз адантрапанімнай часткі ўрбананімікона Нясвіжа 1980-га г., аднолькава важнымі для несвіжан з'яўляюцца імёны самых знакамітых прадстаўнікоў дзвюх культур – беларускай і рускай. “Тэксты” як першай, так і другой з іх прадстаўлены амаль роўнай колькасцю імён: 23-ма імёнамі рускай культуры і 18-цю імёнамі беларускай культуры.

Аснову беларускага тэксту культуры складаюць імёны ўдзельнікаў вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў, герояў мірнага часу, ураджэнцаў Нясвіжа. Ва ўдзячнай памяці несвіжан знайшлі другое жыццё ў якасці назваў вуліц і завулкаў імёны *В.М. Бірукова, К.І. Ванчукевіча, М.Ф. Гастэла, І.А. Гейсіка, К.С. Заслонава, Ф.А. Усошына, В.З. Харужай, Н.А. Шымко*.

Другую пазіцыю сярод тэксту роднай культуры занялі імёны беларускіх пісьменнікаў і асветнікаў. Па колькасці названых лінейных аб'ектаў лідзіруюць імёны класікаў беларускай літаратуры – *Я. Коласа і Я. Купалы*; за імі імёны беларускіх асветнікаў, гуманістаў, філосафаў – *Ф. Скарыны* (дарэчы, яго імя атрымала вуліца раней, чым ва ўсіх іншых гарадах Беларусі, – у 1898 г.), *С. Буднага, В. Сыракомлі* – і пісьменніка XX ст. *К. Чорнага*.

Імёны беларускіх вучоных і грамадскіх дзеячаў у зводзе ўнутрыгарадскіх назваў горада прадстаўлены скупа: *вул. Пракапчука, вул. Прытыцкага, вул. Казлова, вул. Каліноўскага*.

Да ліку асабліва значных імёнаў рускай культуры несвіжанамі аднесены шэсць імёнаў пісьменнікаў (*вул. Пушкіна, вул. Л. Талстога, вул. Маякоўскага, вул. Някрасава, вул. Лермантава, вул. М. Горкага*), тры імені вучоных (*вул. Ламаносава, вул. Курчатава, вул. Ціміразева*), імёны першага касманаўта планеты (*вул. Гагарына*) і ўслаўленага лётчыка (*вул. Чкалава*).

Як ужо неаднаразова адзначалася даследчыкамі, урбананімія – галіна анамастыкі, якая найбольш падпадае пад уздзеянне экстралінгвістычных фактараў, у прыватнасці пастулатаў пануючай ідэалогіі. Невыпадкова таму ў рускім тэксце культуры вельмі шырока прадстаўлены імёны, звязаныя з савецкай ідэалогіяй: *Ленінская вул., вул. Дзяржынскага, вул. Калініна, вул. Фрунзэ, вул. Кірава, вул. С. Лаза, вул. Будзёнага, вул. Чапаева*.

У склад рускага поля культуры ўваходзяць таксама імёны военачальнікаў і абаронцаў рускай айчыны (*вул. Кутузава, вул. Суворова, вул. Ракасоўскага, вуліца і чатыры завулкі Панфілава*).

Паказальна, што гэтыя ж назвы ўнутрыгарадскіх аб'ектаў знаходзім у дзясятках не толькі беларускіх, а і рускіх, украінскіх гарадоў іных рэспублік былога СССР. Добра вядома, што ідэалогія і маскультура моцна ўздзейнічаюць на розумы, прымушаючы большасць носьбітаў мовы мысліць стандартна. Аднак з'яўленне названых імёнаў ва ўрбананічных сістэмах усіх саюзных рэспублік Савецкага Саюза выклікана было спецыяльнымі партыйнымі прадпісаннямі. Таму спецыфікай толькі нясвіжскага ўрбананімікона яны лічыцца не могуць.

Дарэчы, ідэалагічныя назвы, якіх не ўдалося пазбегнуць ні адной урбананіміі свету, дрэнна ўзгадняюцца з асноўнай функцыяй урбаноніма – быць адрасам. Менавіта яны часцей за ўсё змяняюцца ў выніку перамогі другой ідэалогіі. Таму як кантраставалі буржуазная ідэалогія Польшчы з савецкай ідэалогіяй СССР, у склад якога Нясвіж увайшоў у 1939 г. у выніку ўз'яднання заходняй і ўсходняй частак Беларусі, так нярэдка пад кантраст падпадаюць і перайменаванні ўнутрыгарадскіх аб'ектаў. У адзначаным лёгка пераканацца, прасачыўшы гісторыю намінацыі сучаснай *Ленінскай вуліцы*, якая ў 1898 г. іменавалася *вуліцай Пілсудскага* – польскага дзяржаўнага і палітычнага дзеяча.

Не з'яўляецца выключэннем урбананімікон Нясвіжа і ў частцы выкарыстання тэксту заходнеўрапейскай культуры. Як і ўвогуле па краіне, працэнтная колькасць назваў вуліц і іншых унутрыгарадскіх аб'ектаў, што носяць імёны дзеячаў культуры і навукі Заходняй Еўропы, надзвычай нізкая. У горадзе, калі не прымаць пад увагу найменняў вуліц, дадзеных у гонар заснавальнікаў навуковага камунізму і прадстаўнікоў рабочага руху (*вул. К. Маркса, вул. Ф. Энгельса, вул. К. Лібкнехта*) і трапіўшых разам з расійскімі членамі ў партыйныя "святцы", да іх ліку можна аднесці толькі адну назву – *вул. Каперніка*, што існуе ў населеным пункце з 1900 г.

Такім чынам, любое ўласнае імя з'яўляецца складаным моўным знакам, які кандэнсуе, па словах Ю.М. Лотмана і Б.А. Успенскага, "памяць культуры" [50, с. 83]. Выбар імёнаў вуліц, завулкаў і іншых лінейных, тэрытарыяльных і маштабных аб'ектаў не з'яўляецца адвольным, ён звязаны з ментальнасцю жыхароў гэтага населенага пункта і адпавядае духу эпохі. Урбананічная сістэма, якая мае адносіны да матэрыяльнай, сацыяльнай і духоўнай культуры пэўнага моўнага калектыву, садзейнічае фарміраванню пэўных рыс менталітэту. У ёй зашыфраваны культурна-нацыянальны вопыт і традыцыі народа. Адсюль задача гараджаніна – расшыфраваць тое, што хацелі паведаміць яму папярэднія пакаленні.

ЗАСЛАЎЕ (2000, 2014)

У 2000 і 2014 гадах нацыянальнае свята ладзілася ў Заслаўі, якое таксама мае вялікую і даўнюю гісторыю. Заснавана кіеўскім князем Уладзімірам Святаславічам у канцы X стагоддзя. Старажытны горад атрымаў назву ў гонар князя Ізяслава – сына полацкай князеўны Рагнеды, якая была жонкай згаданага князя Уладзіміра, увёўшага хрысціянства ў Старажытнай Русі, паўплываўшага на лад жыцця і культуру нашых продкаў. У XVI стагоддзі тут пры кальвінскім зборы працавала друкарня, у якой вядомы беларускі асветнік, гуманіст, рэлігійны рэфарматар Сымон Будны надрукаваў Біблію. Сярод знакамітых выхадцаў і жыхароў Заслаўя – Хвядос Шынклер – беларускі пісьменнік, аўтар зборнікаў апавяданняў “Стрэлачнік Мігай” (1930), “Блок” (1933), аповесці “Сонца пад шпалы” (1933), “Запіскі інструктара Томана” (1934) і інш. У старажытным Заслаўі знайшоў свой апошні прытулак вядомы грамадскі дзеяч і пісьменнік Ян Барэйка Ходзька, першы масон у Беларусі, аўтар 12-томнага збору “Ріста розмаіце”, аўтар шматлікіх апавяданняў, аповесцей, драматычных твораў, навукова-гістарычных артыкулаў. Апошнія гады жыцця (1580–

1583) правёў у Заслаўі Ян Ласіцкі – польскі гісторык, бібліёграф, пісьменнік, друкар. Доктар філалагічных навук, прафесар Сцяпан Карбан нарадзіўся ў 1901 г. у в. Дзехнаўка, што паблізу Заслаўя. Даследаваў філасофію, эстэтычныя і літаратурныя погляды рускіх рэвалюцыйных дэмакратаў, творчасць Янкі Купалы. З Заслаўем цесна звязана жыццё і творчасць Фёдара Янкоўскага – вядомага беларускага пісьменніка, фалькларыста, моваведа і літаратуразнаўцы.

ЭПОХІ І ЛЮДЗІ Ў НАЗВАХ ВУЛІЦ ЗАСЛАЎЯ

Назвы вуліц, як і наогул геаграфічныя назвы, заўсёды лічыліся найбагацейшай крыніцай, якая дазваляе наблізіцца да разумення культурнага асяроддзя народа і кірункаў яго гістарычнага развіцця. З’яўляючыся найперш маркёрамі асвоенасці ўрбанічнай прасторы, найменні вуліц толькі гэтай функцыяй не абмяжоўваюцца, яны адлюстроўваюць узроўні яе разумення і пазнання, нясуць самую розную інфармацыю пра гісторыю паселішча і людзей, што звязалі свой лёс з ім.

Глобалізацыйныя працэсы, сведкамі якіх мы цяпер з’яўляемся, дэтэрмінуюць разгляд любога пытання комплексна і сістэмна. Культурна-цывілізацыйны працэс мяжы стагоддзяў пераканаўча паказаў лінейныя і нелінейныя, глыбінныя і знешнія сувязі “ўсяго-з-усім”. Таму ў наш час на змену якой-небудзь адной метадалогіі прыходзіць тэндэнцыя інтэграванага аналізу анамастычных фактаў і з’яў.

У аснове гэтага даследавання, прысвечанага вывучэнню назваў унутрыгарадскіх аб’ектаў як гістарычнай крыніцы, што адлюстроўвае гісторыю Заслаўя, ляжыць культурна-гістарычны прынцып.

Мэта – высветліць, якія эпохі і звязаныя з імі імёны людзей знайшлі ўвасабленне ва ўрбанічнай Заслаўя.

Матэрыялам даследавання сталі дадзеныя Дзяржаўнага кадастравага агенцтва Рэспублікі Беларусь (каля ста назваў лінейных аб’ектаў горада).

“Кожны горад мае сваю гісторыю, але не кожны трапляе ў гісторыю, калі ён яшчэ і невялікі”, – піша пра Заслаўе беларускі гісторык і пісьменнік, аўтар шматлікіх гістарычных кніг Вітаўт Чаропка [85, с. 37]. Заслаўю больш за тысячу гадоў. Згодна з летапіснымі паданнямі пабудаваны ў канцы X стагоддзя (985 г.) кіеўскім князем Уладзімірам. Умоўна да ліку галоўных эпох гісторыі гэтай мясціны адносяць старажытныя часы; часы Вялікага Княства Літоўскага; часы Рэчы Паспалітай; часы Расійскай імперыі; савецкія

і постсавецкія часы. Калі ўзніклі першыя вуліцы і іх назвы, пакуль няма пэўных сведчанняў. Затое вядома, што ў канцы XVII ст. колькасць дамоў у Заслаўі хісталася ад 77 да 89, а лік дарослых жыхароў ад 271 да 300 [гл.: ru.wikipedia.org]. У 1810 г., па дадзеных “Звестак пра лік жыхароў і колькасць двароў у населеных пунктах Мінскай губерні”, у горадзе было 50 двароў [81]. Цяпер у горадзе пражывае больш за чатырнаццаць тысяч чалавек. Зразумела, што пераважная большасць урбанонімаў – прадукт перадапошняй і сучаснай эпох. Нягледзячы на гэта, існуючыя назвы лінейных аб'ектаў горада захоўваюць пэўную інфармацыю і аб папярэдніх эпохах жыцця насельнікаў Заслаўя. Так, пра самыя старажытныя часы горада нагадваюць урбанонімы, што ўзніклі ў постсавецкі перыяд, – *вуліца Рагнеды* і *завулак Рагнеды*, непакорлівай жонкі кіеўскага князя Уладзіміра, полацкай князеўны, якая разам з малалетнім сынам Ізяславам была саслана князем у полацкую вотчыну. Менавіта тут яна правяла астатак свайго жыцця, заснавала першы на Русі жаночы манастыр, адкуль і пачалося распаўсюджванне ў Полацкай зямлі хрысціянства.

У глыбіні заслаўскай даўніны кліча нас і назва *вуліцы Сымона Буднага*, гуманіста, асветніка, філосафа і тэолага Вялікага Княства Літоўскага, які па запрашэнні адной з самых яркіх асоб беларускай гісторыі Яна Глябовіча некаторы час працаваў у Заслаўі. Па меркаванні гісторыкаў, тут у 1574 г. быў надрукаваны пераклад Бібліі Сымона Буднага, што зрабіла Заслаўе адным з культурных цэнтраў Беларусі.

Напамінам пра сіваю мінуўшчыну з'яўляюцца і назвы *Замкавая вуліца*, *Вялікая вуліца*, напамінам пра тое, што ў XVI ст. пры Яне Глябовічу на месцы дзядзінца пачалося будаўніцтва замка, у якім было дзве мураваныя брамы – Вялікая і Малая. Такія назвы маглі мець лінейныя аб'екты, што вялі ў бок замка і Вялікай Брамы. Пазней *Вялікімі* называлі ў беларускіх гарадах галоўныя, найбольш працяглыя і значныя вуліцы, на якіх размяшчаліся аб'екты важнага сацыяльнага прызначэння.

Асноўнае прызначэнне любой унутрыгарадскай назвы – быць адрасам, дапамагаць падтрымліваць устойлівыя сацыяльныя сувязі і кантакты. Менавіта таму ў аснову ўрбанонімаў ва ўсе перыяды гісторыі клаліся назвы недалёка размешчаных паселішчаў, якія радзей за назвы ўнутрыгарадскіх аб'ектаў падвяргаюцца перайменаванню, альбо мясцовых паселішчаў, якія ўваходзілі з цягам часу ў склад горада: *Вілейская вул.*, *Вілейскі завул.*, *Дзяржынская вул.*, *Мінская вул.*, *Мінскі завул.*, *Студзянецкая вул.*, *Студзянецкі завул.*, *вул. Варонка*, *вул. Ганалес*, *вул. Дзехнаўка*, *Дзехнаўскі завул.*

Да ліку ўрбанонімаў, якія нельга звязваць з пэўнай эпохай, таму што яны маглі ўзнікнуць у любы з перыядаў гісторыі, можна аднесці назвы ўнутрыгарадскіх аб'ектаў, што адлюстроўваюць фізіка-геаграфічныя асаблівасці мясцовасці тыпу *Азёрная вул., Рачны завул., Зарэчная вул., Вішнёвая вул., Высокая вул., Кветкавая вул., Кветкавы завул., Лясная вул., Лугавы завул., Набярэжная вул., Нагорная вул., Палявая вул., Паркавая вул., Садовая вул., Усходняя вул., Усходні завул.*; палажэнне адносна прыкметных арыенціраў горада тыпу *Вакзальная вул., Чыгуначная вул., Школьная вул., Школьны завул., Паштовая вул., Крынічная вул., Рыначная вул., Прывакзальная вул., Прывакзальны завул., Загарадны завул., Цэнтральная вул., Цэнтральны завул., Дачная вул., Дачны завул.*; час з'яўлення аб'екта тыпу *Новая вул., Новы завул.* і інш.

Аднак часцей за іншыя сярод назваў заслаўскіх вуліц сустракаюцца найменні, звязаныя сваім паходжаннем з савецкай і постсавецкай эпохамі. Іх можна падзяліць на некалькі разнавіднасцей. Па нашых падліках, да 11,5% назваў вуліц Заслаўя ўтвораны ад антрапонімаў. Прычым у прапрыяльнай частцы ўрбаноніма могуць выкарыстоўвацца тры антрапанімныя формулы – “прозвішча”, “псеўданім”, “імя + прозвішча”. Пераважае сярод іх першая мадэль (вул. *Кірава*): ёй адпавядаюць сем назваў з дзесяці. Псеўданім у якасці прапрыяльнага кампанента маюць назвы вул. *Леніна, завул. Леніна*. Формула “імя + прозвішча” задзейнічана ва ўрбананіміі горада толькі аднойчы – вул. *Алега Кашавога*. З боку семантыкі антрапонімы, што далі жыццё ўрбанонімам, падзяляюцца на тры невялічкія групы: 1) дзеячы камуністычнай партыі і міжнароднага рабочага і камуністычнага руху (вул. *Леніна, завул. Леніна, вул. Кірава, вул. Тэльмана, завул. Тэльмана*); 2) касманаўты (вул. *Гагарына, вул. Цітова*); 3) удзельнікі Вялікай Айчыннай вайны (вул. *Бялова, вул. Пуцэйкі, вул. Алега Кашавога*).

Аналіз адапелятыўных урбанонімаў савецкага і постсавецкага часу дазволіў устанавіць наступныя іх характарыстыкі. Па частотнасці адлюстравання анамастычнай інфармацыі іх можна размясціць у наступным парадку:

а) назвы, якія рэпрэзентуюць сімвалы савецкай эпохі: *Савецкая вул., Савецкі завул., Камсамольская вул., Піянерская вул., Першамайская вул., Камунальная вул., Камунальны завул.*;

б) назвы, якія рэпрэзентуюць прыярытэтныя адносіны жыхароў да пэўных прафесій: *Рабочая вул., Рабочы завул., вул. Архітэктараў, вул. Мехаізатараў, Пуцэйская вул., Будаўнічая вул.*;

в) назвы, якія рэпрэзентуюць эмацыянальны стан, пажаданні намінараў: *Радасная вул., Дружны завул., Грыбная вул., Сонечная вул., Сонечны завул., Ціхая вул., Ціхі завул., 2-і Ціхі завул.*;

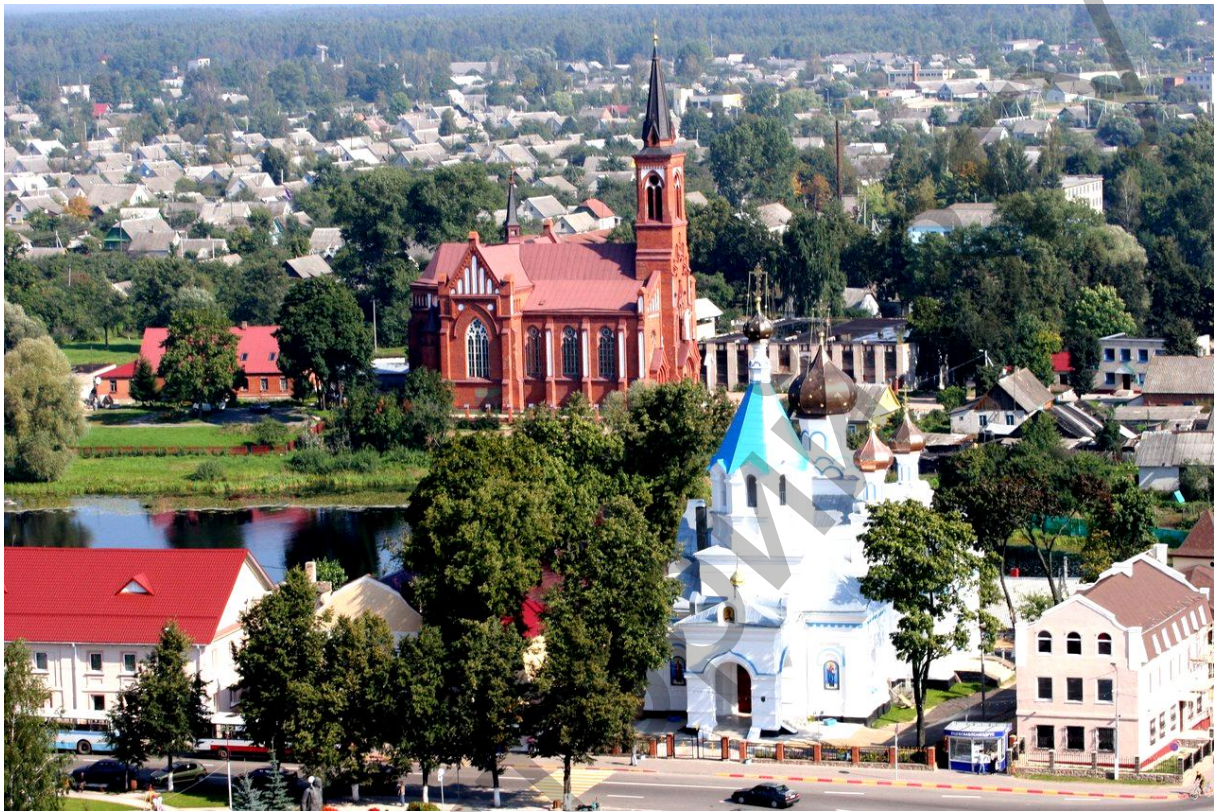
г) назвы, які рэпрэзентуюць прыблізны час з'яўлення аб'екта: *Асенняя вул., Вясная вул., Калядная вул.*;

д) назвы, якія рэпрэзентуюць колеравыя перавагі насельнікаў горада: *Багровая вул., Зялёная вул.*;

е) назвы, якія сведчаць пра памяць аб важных падзеях: *Алімпійская вул.*

Такім чынам, аналіз назваў вуліц г. Заслаўе паказаў, што сучасныя ўрбанімы рэпрэзентуюць культурна-гістарычную інфармацыю пераважна савецкай і постсавецкай, часткова старажытнай эпохі і часоў Вялікага Княства Літоўскага, што забяспечвае захаванне амаматычных ведаў і іх пераемнасць ад пакалення да пакалення. У стварэнні ўрбанімікона горада прымаюць удзел прэцэдэнтныя імёны, якія ў сціслай форме транслююць значны аб'ём гістарычнай і культурнай інфармацыі. У адрозненне ад шмат якіх іншых беларускіх гарадоў працэнт назваў адантрапанімнага паходжання адносна невысокі. Тэхналогіі выкарыстання як антрапонімаў, так і апелятываў у якасці канструктыўных элементаў урбаніміі залежаць, па-першае, ад узроўню мясцовых намінараў, па-другое, ад агульных намінацыйных заканамернасцей, уласцівых пэўнай эпосе. Ва ўрбаніміконе найноўшага часу маркіроўка амаматычнай прасторы набывае пазагістарычнае гучанне.

ПАСТАВЫ (2006)

У 2006 годзе свята пераехала ў Паставы, якія таксама могуць ганарыцца сваёй адметнасцю. Вядомыя з 1552 года як прыватнае мястэчка Ашмянскага павета Віленскага ваяводства Вялікага Княства Літоўскага. Тут у палацы Тызенгаўза ў розныя часы дзейнічалі тэатр, арніталагічны музей і карцінная галерэя. На сценах віселі арыгіналы Леанарда да Вінчы, Рубенса, Дзюрэра і іншых выдатных еўрапейскіх мастакоў. Выхадцам з Пастаўскага раёна з'яўляецца беларускі пісьменнік Уладзімір Дубоўка. "Візітнай карткай" горада Паставы стаў Міжнародны фест народнай музыкі "Звіняць цымбалы і гармонік".

ТАПАНІМІЯ ПАСТАЎШЧЫНЫ ЯК НЕАД'ЕМНАЯ ЧАСТКА ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНАЙ СПАДЧЫНЫ БЕЛАРУСАЎ

Уласныя геаграфічныя назвы з'яўляюцца неад'емнай часткай гісторыка-культурнай спадчыны любога народа: яны ствараліся на працягу многіх стагоддзяў і перадаваліся з пакалення ў пакаленне, а таму змяшчаюць надзвычай багатую інфармацыю аб матэрыяльнай і духоўнай культуры. Тапанімічны ландшафт кожнага рэгіёна па-свойму ўнікальны: у залежнасці ад умоў і спосабу жыцця для кожнай мясцовасці характэрны свой індывідуальны падыход да называння геаграфічных аб'ектаў. Адным з найбольш каштоўных пластоў народнай тапаніміі з'яўляюцца назвы населеных пунктаў.

На сённяшні дзень на тэрыторыі Пастаўскага раёна налічваецца 1 горад, 2 гарадскія пасёлкі і 505 сельскіх населеных пунктаў. Пры гэтым няма ніводнай выпадковай назвы, у кожным найменні закладзены пэўны сэнс: свядома або несвядома адлюстраваныя найбольш істотныя асаблівасці геаграфічных аб'ектаў. Кожны гістарычны перыяд вызначаўся ў тапаніміі Пастаўшчыны сваімі спецыфічнымі рэаліямі. У многіх назвах увасоблены прыродна-геаграфічныя адметнасці мясцовасці: пры гэтым асноўнымі сродкамі намінацыі служылі словы, якія абазначалі назвы рэльефу: вёскі *Роўнае Поле, Равы, Падаляны, Забалацце*; назвы водных аб'ектаў і іх частак: вёскі *Чырвоны Ручай, Азёркі, Надазер'е, Заброддзе, Старыца*; характар расліннасці: вёскі *Вялікая Волься* (альса 'забалочаны луг, з рэдкімі вольхамі', 'забалочаны альховы лес'), *Палессе, Пушча, Асіннікі, Дубрава, Баравое, Калінаўка, Яловікі, Ракіты, Сасноўшчына, Барсучы Мох, Ельнякі, Ліпаўка*). Часта ў якасці асноў тапонімаў выступаюць словы, якія ў сучаснай беларускай мове не ўжываюцца (вёскі *Шылаватае, Шыльва* ад літоўскага *šylas* "забалочаны хвойны лес") або сустракаюцца толькі ў асобных гаворках Беларусі (вёска *Верацеі* ад *верацяя ўзвышша, астравок зямлі сярод балота*). Найбольш верагодна, што асноўная частка падобных назваў узнікла яшчэ ў глыбокай старажытнасці, у дафеадальную эпоху. Людзі, якія жылі сярод некранутага прыроднага багацця, імкнуліся даць індывідуальную характарыстыку кожнаму з акаляючых іх прыродных аб'ектаў. Прыкметы мясцовасці, што клаліся ў аснову назвы месца пасялення, у першую чаргу служылі прыродным арыенцірам, па якім знаходзілі дарогу, суседнія ўладанні, месцы рэлігійнага культу. Да таго ж адзнакі на мясцовасці з'яўляліся неабходным атрыбутам у час палявання і рыбаловства, у бортніцтве – галоўных галінах прамысловай дзейнасці мінулых часоў.

Не менш старажытнымі з'яўляюцца назвы, што маюць адносіны да земляробчай дзейнасці людзей, многія з якіх у сваіх асновах адлюстравалі этапы падсечна-агнявога земляробства, звязанага з распрацоўкай лесу пад ворыва. У прыватнасці, у тапаніміі Пастаўшчыны знайшлі адбітак такія этапы, як выбар месца пад дзялянку і падсяканне (падчэрчванне) дрэў з мэтай засушыць іх (вёска *Чарты*), спальванне сухіх дрэў (вёскі *Выгары*, *Пагарцы*, *Пожарцы*), рассяленне на новараспрацаваных зямельных участках (вёска *Навінкі*). Добрай зямлі хапала не заўсёды, таму даводзілася сяліцца на неўрадлівай (вёска *Пустошка*) і камяністай (вёска *Каменка*).

На тэрыторыі раёна неаднаразова сустракаюцца назвы, матываваныя назвамі тыпаў паселішча і жылля: вёскі *Новы Двор*, *Стары Двор*, *Дварчаны*, *Навасёлкі*, *Слабада*. Лёс кожнай з назваў гэтага тыпу вызначаўся формай сацыяльнай арганізацыі і характарам грамадскіх і вытворчых адносін. Так, назвы з асновай *двор*, засведчаныя яшчэ ў пісьмовых крыніцах XVI стагоддзя, маюць непасрэдную сувязь з перыядам актыўнага развіцця феадальнага землеўладання, калі на нашай тэрыторыі пачалі актыўна з'яўляцца вялікакняжацкія двары, а побач з імі панскія, баярскія і шляхецкія. Да перыяду XV–XVIII стагоддзяў адносіцца і ўзнікненне назвы вёскі *Слабада*. У гэты час на беларускіх землях Вялікага Княства Літоўскага асабліва шырока практыкавалася асада земляробаў “на слободзе”: у выніку спусташальных войнаў, стыхійных бедстваў і эпідэміяў сельская гаспадарка некаторых тэрыторый была разбурана, большасць ворыўных зямель закінута, многія сельскія паселішчы знішчаны. У такіх умовах землеўласнікі прымалі розныя захады з мэтай умацавання гаспадаркі. Для больш хуткага ўключэння пусташаў у гаспадарчы зварот сялянам даваліся часовыя льготы ад падаткаў на некалькі гадоў. Паселішчы, што ўзнікалі на льготных землях, называліся *свабодамі*.

У сувязі з удасканаленнем сродкаў вытворчасці і прыёмаў рамеснай дзейнасці ў канцы сярэднявечча ўзмацніўся грамадскі падзел працы, адбылося адасабленне рамяства ад сельскай гаспадаркі. Гэта прывяло да выдзялення груп людзей, якія займаліся выключна рамеснай або прамысловай дзейнасцю не толькі ў гандлёва-прамысловых цэнтрах гарадоў і мястэчак, але і ў сельскай мясцовасці. У выніку ў асновах тапонімаў XV–XVIII стст. знайшлі шырокае адлюстраванне назвы асоб па прафесіі і занятках, па якіх можна меркаваць пра шырокую спецыялізацыю ў галіне промыслаў і рамястваў феадальнай пары: вёскі *Пушкары*, *Лаўцы*, *Пруднікі*, *Муляры*, *Кавалі*, *Перавознікі* і інш.

На тэрыторыі Пастаўскага раёна сустракаюцца тры назвы, матываваныя назвамі старажытных вытворчых прадпрыемстваў: вёскі *Гута* (месца, дзе выраблялі шкло), *Паташня* (месца вываркі паташу), *Буда* (спецыяльнае прадпрыемства, дзе праводзілася смалакурэнне, гонка дзэгцю, шкіпінару, выпальванне вугалю).

У люстэрку тапаніміі раёна знайшлі адлюстраванне назвы, дадзеныя па сацыяльна-маёмаснай прыкмеце (вёскі *Папоўцы*, *Баяры*), а таксама назвы, якія расказваюць пра народы, што насялялі мясцовыя землі (вёскі *Русіны*, *Русакі*, *Маскалішкі*, *Прусы*, *Ліцвінкі*, *Ляхаўшчына*).

Назвы паселішчаў, матывацыйна звязаныя з асабовымі імёнамі людзей, складаюць не толькі самую колькасную групу тапонімаў раёна, яны з'яўляюцца ўнікальнымі па сваёй прыродзе. У асновах тапонімаў Пастаўшчыны зафіксаваныя асабовыя імёны рознай даўнасці і рознага паходжання: старажытныя язычніцкія і больш познія хрысціянскія, агульнаславянскія, усходнеславянскія і запазычаныя з іншых неславянскіх моў.

Найбольшая колькасць тапонімаў узнікла на базе імёнаў-мянушак, а з канца XVII ст. – прозвішчаў. Назвы гэтага тыпу пачынаюць з'яўляцца яшчэ ў патрыярхальна-родавую эпоху, калі зараджаецца прыватная ўласнасць на зямлю. Масавы характар гэта з'ява набывае ў перыяд інтэнсіўнага развіцця феадальных адносін, калі эканамічную аснову спосабу вытворчасці складала сельская гаспадарка, а сацыяльнай асновай з'яўлялася прыватная ўласнасць на зямлю.

У асновах тапонімаў, утвораных ад кананічных асабовых імёнаў, прадстаўлены дзве іменаслоўныя сістэмы: праваслаўная (візантыйска-грэчаская) і рымска-каталіцкая.

Тапонімы, матываваныя асабовымі імёнамі ў поўнай афіцыйна-традыцыйнай форме, не вызначаюцца асаблівай частотнасцю: вёскі *Адамова*, *Васілеўшчына*, *Абрамаўшчына*, *Каралінова*, *Вайцяхі*, *Казімерцы* і інш.

Значна часцей аснову тапонімаў складаюць асабовыя імёны ў размоўна-бытавой і эмацыянальна-ацэначнай форме: напрыклад, назва вёскі *Юнькі* паходзіць ад назвы групы сваякоў па імені агульнага продка *Юнька*, якое вядзе свой пачатак ад кананічнага асабовага імені *Юній* (рымскае родавае імя), назва вёскі *Міськія* паходзіць ад кананічнага мужчынскага імя *Міхаіл*, назва вёскі *Мацковічы* – ад кананічнага імя *Мацвей*, назва вёскі *Юшкаўшчына* – ад кананічнага імя *Іосіф*. За кошт выкарыстання разнастайных мясцовых варыянтаў хрысціянскіх імёнаў утварыліся цэлыя рады аднакарэнных тапонімаў. Напрыклад, поўнае кананічнае імя *Іаан* (каталіцкае *Ян*) адлюстравалася ў назвах паселішчаў у некалькіх яго формах: *Ясюкі*,

Янанішкі, Янчукі, Новыя Ясневічы, Янкішкі, Янковічы, Ясева, Яськавічы, Яцавічы; поўнае імя Пётр ужывалася ў формах *Петрышкі, Пятруці, Пятровічы, Пятрагі*, поўнае імя Сімяон – у формах *Сенькішкі, Сіманы, Шымукоўшчына*.

Па асновах тапонімаў рэканструюецца досыць вялікая колькасць імёнаў-мянушак, дадзеных у свой час па самых розных прыкметах і якасцях, уласцівых асобе: вёскі *Балаі* (ад татарскага *бала* ‘дзіця’), *Кейзікі* (ад *кейзік* ‘нізкарослы чалавек’), *Камаі* (з цюркскіх моў *кумай* ‘спакойны конь’; разам з тым не выключана, што гэта назва паходзіць ад батанічнага тэрміна *камай* ‘маннік’), гарадскі пасёлак *Варапаева* (*варапай* ‘сляпы чалавек’), вёскі *Лашукі* (ад *лашко* ‘жарабя’), *Койры* (ад татарскага *койрык* ‘хвост’), *Турлы* (ад рэгіянальнага слова *турла* ‘той, хто будзіць’) і многія іншыя.

Па некаторых назвах можна рэканструяваць двухасноўныя імёны, якія ў славянскіх краінах звычайна замацоўваліся за княжацкімі дынастыямі і прадстаўнікамі вышэйшых слаёў грамадства: вёска *Пуцькава* ад традыцыйнага славянскага імені *Пуціслаў*, вёска *Хацілы* (ад традыцыйнага славянскага імені *Хаціслаў*).

Пэўная колькасць назваў паселішчаў Пастаўшчыны суадносіцца з ўласнымі назвамі водных аб’ектаў: вёскі *Свініца* (рака *Свініца*), *Чорнае* (возера *Чорнае*), *Белае* (возера *Белае*), *Задзеўе* (возера *Задзеўе*) і інш.

Тэрыторыя Пастаўскага раёна – гэта старажытныя землі, на якіх жылі нашы продкі крывічы-палачане. Акрамя таго, яшчэ з дагістарычнай эпохі на гэтых землях славянскае насельніцтва актыўна кантактавала з неславянскім: паслядоўна змянялі адзін аднаго фіна-угры, балты, славяне, пакідаючы свой след у мясцовых назвах. Агульны лёс на працягу ўсёй гісторыі звязваў землі Пастаўшчыны з суседнімі літоўскімі і латышскімі землямі. Таму і сустракаецца на тэрыторыі раёна вялікая колькасць назваў балтыйскага паходжання або з балтыйскімі моўнымі элементамі: вёскі *Гогава* (літ. *goda* ‘галава’), *Грэйцава* (літ. *greitas* ‘хуткі’), *Мажэйкі* (літ. *mažas* ‘маленькі’), *Лоўкішкі* (літ. *laukis* ‘лоб з белай плямкай’), *Трапшышкі* (літ. *trepenti* ‘топаць’), *Свірплішкі* (літ. *švirplys* ‘цвыркун’), *Рангелішкі* (літ. *rangus* ‘гнуткі’), *Шкіралі* (літ. *skirti* ‘аддзяляць’), *Яўнелішкі* (літ. *jaunas* ‘малады’). У большасці сваёй назвы гэтай групы ўзніклі праз антрапанімічнае пасрэдніцтва. І ў самой назве раённага цэнтра некаторыя даследчыкі бачаць балцкае паходжанне ад літоўскага *pastovis* ‘стаянка, месца адпачынку’, у той час як прыхільнікі славянскага паходжання назвы звязваюць яе з беларускімі словамі *стаў, запруда*.

Тапанімія – дынамічная з’ява: на працягу ўсёй гісторыі адны назвы знікалі, іншыя з’яўляліся. Аднак, на вялікі жаль, толькі

на працягу другой паловы ХХ і ў першыя гады ХХІ стагоддзя з карты Пастаўскага раёна зніклі 223 назвы паселішчаў, сярод якіх *Акуліна, Альцы, Барсучына, Белы Двор, Ворсы, Гінёнкі, Гінькі, Дзюшкі, Доўжа, Запаланы, Зосіна, Коззя Гара, Лапухоўка, Мазурка, Матыліны, Мільконты, Новы Дзял, Паўкштэлка, Рагязоўка, Ставішова, Старое Заўлічча, Тварапоўшчына, Цуцкі, Юзафінова, Яропцішкі* і інш. Разам з гэтымі назвамі знікла і важная частка нашай гісторыка-культурнай спадчыны.

НАМІНАЦЫЯ ЛІНЕЙНЫХ АБ'ЕКТАЎ НА ПАСТАЎШЧЫНЕ: ТРАДЫЦЫЙНАЕ І НОВАЕ

Арганізацыя ўрбананіміі знаходзіцца ў залежнасці ад прынцыпаў успрыняцця свету, таму што мова – з'ява антропнага характару, па словах Ю.С. Сцяпанавы, “прастора сэнсу”, якая шмат у чым дэтэрмінавана культурнымі састаўляючымі. Таму прырода любога намінацыйнага працэсу вызначаецца “этнічным позіркам на свет”, тыпам усведамлення моўнага калектыву. Змест імені, і ўрбаноніма ў тым ліку, заўсёды культурна абумоўлены. У ім прадстаўлена гісторыя нацыі і агульначалавечай культуры. З гэтых пазіцый намінацыю можна ахарактарызаваць як адлюстроўванне ў моўных формах у працэсе азначвання ідэяэтнічных і светапоглядных уяўленняў пра навакольнае асяроддзе ў кантэксце культурна-гістарычных умоў яго пазнання.

Наша цікавасць да намінацый унутрыгарадскіх аб'ектаў звязана з тым, што яны сумяшчаюць у сабе магчымасць рэпрэзентацыі моўных і культуралагічных ведаў. Ідэалагічныя і аксіялагічныя трансфармацыі апошніх гадоў, новы навуковы позірк на мову прывёў да таго, што вывучэнне анімальных адзінак стала звязвацца з культурай народа і арыентацыяй на моўную ментальнасць. У такім кантэксце важнай умовай аналізу ўрбананіміі становіцца не толькі ўласна ўрбананіменная сістэма, але і выкарыстанне гістарычных, культуралагічных ведаў. Крыніцай эксплікацыі гэтых ведаў з'яўляецца найперш сама мова, а таксама культурныя каштоўнасці.

У кантэксце вышэй выкладзенага вызначаецца мэта гэтага даследавання, якая заключаецца ў вывучэнні і апісанні спецыфікі, прыроды і сутнасці намінацый унутрыгарадскіх аб'ектаў Пастаўшчыны (г. Паставы, г.п. Варапаева, г.п. Лынтупы) і зместу найменняў у семіёзісе з фактарамі культуры.

А такая спецыфіка ёсць, і праяўляецца яна па трох кірунках – культуралагічным, семантычным і структурным.

Нягледзячы на агульныя рысы ў славянскай урбананіміі, у рамках адной мовы ўрбананіменная сістэма не адзіная: розныя рэгіянальныя ўрбананіменныя падсістэмы не супадаюць адна з адной і адрозніваюцца ад агульнанацыянальнай. Адказ на пытанне, у чым праяўляюцца і з чаго складаюцца адрозненні, можна атрымаць, толькі ўвёўшы ў навуковы ўжытак матэрыялы па вывучэнні ўрбананіміі розных рэгіёнаў Беларусі.

Рэгіянальная ўрбананіменная падсістэма (у нашым выпадку ў маштабе аднаго раёна Віцебскай вобласці – Пастаўскага) адрозніваецца ад іншых рэгіянальных падсістэм і ад агульнай урбананіменнай сістэмы не толькі сваімі памерамі, аб'ёмам, але і адлюстраваннем своеасаблівасці гісторыі краю, яго палітычных, сацыяльных і культурных прыкмет.

Беларуская аномастыка як у гісторыі, так і ў сучасным яе стане ўсебакова і глыбока можа быць даследавана толькі пры ўмове поўнага і дэталёвага апісання рэгіянальнага матэрыялу.

Пачынаючы аналіз урбананіміі Пастаўшчыны, якая з'яўляецца часткай Віцебшчыны, адзначым, што ўнутрыгарадскія назвы ўяўляюць сабой своеасаблівую сістэму, якая сфарміравалася пад уздзеяннем складаных перыпетый гісторыі, звязаных са знаходжаннем віцебскіх зямель у складзе розных дзяржаўных аб'яднанняў – старажытнай Русі, Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай, Расіі, СССР, Беларусі. Асаблівасці намінацыі ўнутрыгарадскіх аб'ектаў краю з XIV да пачатку XX ст. адлюстраваны намі ў кнізе “Імя ўнутрыгарадскога аб'екта ў гісторыі. Аб урбананімах Беларусі XIV – пач. XX ст.” [56]. Цэнтр Пастаўскага раёна – г. Паставы – вядомы з XVI, г.п. Варапаева – з XIX, г.п. Лынтупы – з XIV ст.

Сучасныя назвы лінейных і тэрытарыяльных аб'ектаў Пастаўшчыны – гэта своеасаблівы код культурна-нацыянальнага вопыту і традыцый пастаўчан.

Гаданімікон раёна ўключае каля дзвюх соцень назваў вуліц, завулкаў і плошчаў. Аснова збору – картатэка аўтара, дадзеныя раённага выканаўчага камітэта, Віцебскага абласнога архіва.

На пачатку XIX ст. В. фон Гумбальдт выказаў думку, у адпаведнасці з якой чалавечая мова адлюстроўвае народны дух, што выражаецца нават у структуры мовы [20]. А паколькі ўласныя імёны, з'яўляючыся ўніверсальнымі мовы і культуры, выконваюць функцыю захоўвання і трансляцыі нацыянальнай самасвядомасці, гісторыі, культуры народа, яго традыцый, то і іх аналіз, асабліва тых, якія сталі ключавымі імёнамі культуры, дапаможа пазнаць характар нацыі. Але як можна пазнаць характар усёй нацыі, не вывучыўшы адначасова, як функцыянуюць ключавыя імёны ў прадстаўнікоў розных тэрытарыяльных моўных супольнасцей, што складаюць гэтую нацыю?

Існуе шмат азначэнняў ключавых слоў. Не прыводзячы ўсе з іх, адзначым, што найбольш прыдатным нам уяўляецца азначэнне, у адпаведнасці з якім гэта імёны, якія людзі “цэлыя стагоддзі з глыбокай пашанай паўтараюць не столькі для таго, каб удзячна шанаваць іх памяць, колькі для таго, каб самім не забыць правілы, імі заповеданыя” [35].

Менавіта такімі з’яўляюцца адантрапанімныя гадонімы. У невялікіх населеных пунктах гэта найменні вуліц або завулкаў, прысвоеныя ў гонар пэўных людзей.

Аналіз урбананіміконаў трох населеных пунктаў гарадскога тыпу Пастаўскага раёна дазволіў выявіць 43 прозвішчы ўдзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны, паэтаў і пісьменнікаў, змагароў за камунізм і савецкую ўладу, касманаўтаў, вучоных, якія найбольш ярка, на думку пастаўчан, прадстаўляюць сусветную культуру.

Састаўнымі часткамі прэцэдэнтнага ўрбананімнага антрапанімікона выступаюць тры кампаненты: беларускі (39,4%), рускі (33,8%) і былы савецкі (26,8%). Нельга не звярнуць увагі на тое, што тэксты беларускай і рускай культур ва ўрбананіміі Пастаўшчыны амаль раўназначныя. Гэта важны, на наш погляд, вывад, таму што ва ўрбананіміконах абласных цэнтраў Беларусі прыкметна лідзіруе рускі тэкст культуры.

Структура функцыянальнага поля беларускай культуры ў пэўнай ступені дысперсная: ядро, гэта значыць назвы, што сустракаюцца ў кожным з вывучаных населеных пунктаў, адсутнічае. Каляядзерную частку складаюць назвы, што сустракаюцца ў двух з населеных пунктаў: *вул. Дубоўкі, вул. Заслонава, вул. М. Казея, вул. Маркава*, якія відавочна і з’яўляюцца найбольш важнымі для самасвядомасці пастаўчан, таму што ўсе астатнія гадонімы сустракаюцца толькі ў адным з пералічаных населеных пунктаў: *вул. М. Багдановіча, вул. Гастэлы, вул. Купалы і інш. (Паставы), вул. Красільнікава і інш. (Лынтупы)*.

Структура функцыянальнага поля рускай культуры такая: ядро – *вул. Гагарына*, каляядзерная частка – *вул. Гоголя, вул. Горкага, вул. Маякоўскага, вул. Някрасава, вул. Пушкіна, вул. Чэхава*; блізкая перыферыя – *вул. Астроўскага, вул. Гайдара, завул. Горкага, вул. Камарова, вул. П. Марозава, вул. А. Матросова, вул. Мічурына, вул. Сідарэнкі, вул. Юшкевіча*.

Савецкі тэкст культуры захаваўся ва ўрбананіміконе цэнтра раёна і населенага пункта, размешчанага на ўсход ад яго, – г.п. Варапаева і прадстаўлены імёнамі барацьбітоў за камунізм і ўстанаўленне савецкай улады. Ядро вызначыць немагчыма ў сувязі з тым, што ў г.п. Лынтупы назвы гэтага тэксту культуры адсутнічаюць, каляядзерную частку складаюць наступныя найменні: *Ленінская вул., вул. Кірава, вул. Варашылава*. Блізкую перыферыю ў Паставах прадстаўляюць назвы:

вул. Дзяржынскага, вул. Крупскай, пл. Леніна, вул. П. Марозава, у г.п. Варапаева – вул. К. Маркса, вул. Энгельса, вул. Арджанікідзэ, вул. Чапаева, завул. Будзёнага.

У аспекце фонавых ведаў могуць быць вылучаны наступныя рубрыкі:

№ п/п	Рубрыкі	Беларуская культура	Руская культура	Савецкая культура	Усяго
1.	Удзельнікі Вялікай Айчыннай вайны	19	4	–	23
2.	Паэты і пісьменнікі	6	15	–	21
3.	Барацьбіты за камунізм і савецкую ўладу	–	–	19	19
4.	Касманаўты	–	4	–	4
5.	Іншыя выдатныя прадстаўнікі, ураджэнцы раёна	2	–	–	2
6.	Вучоныя	–	1	–	1
7.	Воіны-інтэрнацыяналісты	1	–	–	1

Супастаўленне палёў і рубрык фонавых ведаў прыводзіць да высновы аб тым, што для пастаўчан на пачатку ХХІ ст. асабліва значнымі ключавымі імёнамі з'яўляюцца прозвішчы тых, хто ратаваў бацькаўшчыну падчас Вялікай Айчыннай вайны. Менавіта гэтыя імёны складаюць аснову беларускага тэксту культуры. У рускім жа тэксце культуры прыярытэт аддаецца прадстаўнікам мастацкай літаратуры. Што ж да савецкага тэксту культуры, то ў яго аснове – псеўданімы і прозвішчы роданачальнікаў камунізму і паплечнікаў У.І. Леніна.

Сістэмнасцю ўрбананіміі тлумачыцца той факт, што з боку семантыкі назвы ўнутрыгарадскіх аб'ектаў усіх пералічаных гарадоў і гарадскіх пасёлкаў характарызуюцца аднымі і тымі ж прыметамі намінацыі, аднак набор іх, колькасць утвораных у адпаведнасці з імі найменняў у розных населеных пунктах неаднолькавыя. Звернемся зноў да гадонімаў.

Асноўным пры намінацыі вуліц і завулкаў г. Паставы, г.п. Варапаева і г.п. Лынтупы ў 2006 г. з'яўляецца прынцып намінацыі па сувязі аб'екта з чалавекам як сацыял'аб'ектам. Перш за ўсё у назвах лінейных аб'ектаў знайшла адлюстраванне сувязь унутрыгарадскога аб'екта з імёнамі асоб. Сюды ўвайшлі найменні, прысвоеныя ў гонар:

1) удзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны. Супастаўленне трох урбананіміконаў паказвае, што самы высокі працэнт іх зарэгістраваны ў Лынтупах – 57,1, у два разы ніжэйшы (27,8%) – у г. Паставы і самы

нізкі – у г.п. Варапаева – толькі 7,8%: *вул. Галубкова, вул. М. Казея, вул. Заслонава* і інш.;

2) паэтаў і пісьменнікаў. Самы высокі працэнт – 29,2 – у г.п. Варапаева (*вул. Гогаля, вул. Горкага, вул. Дубоўкі* і інш.), крыху ніжэйшы – 22,9 – у г. Паставы пры поўнай адсутнасці такіх найменняў у г.п. Лынтупы;

3) барацьбітоў за камунізм і ўстанаўленне савецкай улады: у г.п. Варапаева – 29,2% (*вул. К. Маркса, вул. Энгельса, Ленінская вул.*), у г. Паставы – 16,4% (*вул. Дзяржынскага, вул. Кірава* і інш.). Не адзначаны ў Лынтупах;

4) касманаўтаў. Па дзве назвы ў Паставах і Варапаеве і адна ў Лынтупах (*вул. Гагарына, вул. Камарова*);

5) вучоных. Зарэгістравана толькі адна назва ў г.п. Варапаева – *вул. Мічурына*.

Галоўны матыў намінацыі – увекавечыць у памяці нашчадкаў імёны тых, хто аддаў Айчыне свой грамадзянскі і чалавечы абавязак. Нават назвы ў гонар відных савецкіх партыйных і дзяржаўных дзеячаў паступова страчваюць свой ідэалагічны арэол, а ўспрымаюцца як найменні адной са старонак мінуўшчыны.

Сярод назваў, што адпавядаюць прынцыпу намінацыі па сувязі ўнутрыгарадскога аб'екта з чалавекам як сацыясуб'ектам, праглядаецца яшчэ дзве групы ўрбанонімаў: 1) назвы, базай для ўтварэння якіх сталі найменні арганізацый (*Камсамольская вул.* – Паставы, Варапаева, *Камсамольская пл.* – Паставы); 2) назвы, якія сфарміраваліся ў 30-я гг. XX ст. і асновай намінацыі якіх паслужыла гістарычная падзея (*вул. 17-га Верасня, завул. 17-га Верасня*).

Другой па частаце ўжывання ў межах адзначанага прынцыпу з'яўляецца група назваў, прысвоеных у гонар пэўных супольнасцей людзей і прафесій. Лідзіруе сярод іх г.п. Лынтупы, дзе на долю такіх найменняў прыходзіцца 35,7% ад агульнай колькасці назваў, што адпавядаюць гэтаму прынцыпу: *Механіатарская вул., Піянерская вул., Чырвонаармейская вул.* і інш. Амаль 30% прыходзіцца на такія назвы ў г. Паставы: *вул. Касманаўтаў, вул. Механіатараў* і інш. Каля 21% іх у г.п. Варапаева: *вул. Будаўнікоў, Пралетарская вул., Маладзёжная вул.*

Такім чынам, калі ў г. Паставы пераважаюць назвы ў гонар супольнасцей людзей, паэтаў і пісьменнікаў, у г.п. Варапаева – у гонар паэтаў, пісьменнікаў і барацьбітоў за камунізм і ўстанаўленне савецкай улады, то ў г.п. Лынтупы – найменні ў гонар удзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны.

У кожным з паселішчаў існуюць назвы, утвораныя ў адпаведнасці з прынцыпам намінацыі аб'екта па адносінах да іншых аб'ектаў. У XVI–XIX стст. менавіта яны прэваліравалі над усімі астатнімі.

Гэты прынцып намінацыі ўнутрыгарадскіх тапаграфічных аб'ектаў ажыццяўляецца праз дзве прыметы: прымету, якая характарызуе месцазнаходжанне вуліцы, завулка адносна іншых аб'ектаў, і прымету, якая падкрэслівае сувязь лінейнага аб'екта з іншым аб'ектам – населеным пунктам.

Першая з прымет з'яўляецца агульнай для наступных лексіка-семантычных груп гадонімаў: 1) матываваных найменнямі архітэктурных аб'ектаў: а) прамысловых прадпрыемстваў: *вул. Заводская* (Паставы, Варапаева); б) розных служб горада: *Аптэчны завул., вул. Заготскот* (Паставы), *Вакзальная вул.* (Паставы, Варапаева); в) вучэбных, лячэбных і спартыўных устаноў: *Бальнічная вул., Стадыённы завул., Школьны завул.* (Паставы), *Школьная вул.* (Варапаева).

Прымета, якая характарызуе месцазнаходжанне лінейнага аб'екта, аб'ядноўвае назвы, што а) апісваюць месцазнаходжанне ўнутрыгарадскога аб'екта адносна прыродных аб'ектаў: *Зарэчная вул.* (Паставы, Лынтупы), *Падрэчная вул.* (Лынтупы), *Лясная вул.* (Паставы, Варапаева, Лынтупы), *Палявая вул.* (Паставы, Варапаева), *Азёрная вул., Набярэжная вул., Паркавая вул.* (Паставы) і інш.; б) паўтараюць найменні іншых унутрыгарадскіх аб'ектаў – вуліц, размешчаных побач з аднайменным завулкам. Так, у адрозненне ад Мінска, дзе вылучаецца 12 разнавіднасцей урбананімічнай метаніміі, у Паставах, Варапаеве і Лынтупах назіраем толькі два тыпы пераносу назвы: 1) з вуліцы на завулак: *Паркавая вул. → Паркавы завул., Піянерская вул. → Піянерскі завул., Ленінская вул. → Ленінскі завул., вул. А. Матросава → завул. А. Матросава* і інш. (Паставы), *Вакзальная вул. → Вакзальны завул., вул. 17-га Верасня → завул. 17-га Верасня, вул. Галубкова → завул. Галубкова* (Лынтупы); 2) з вуліцы на плошчу: *Камсамольская вул. → Камсамольская пл.* (Паставы).

Гэтай жа прыметай валодаюць і так званыя нумарныя назвы. Асноўным адрозным элементам такіх назваў з'яўляецца парадкавы нумар, які і вызначае месцазнаходжанне пэўнага аб'екта сярод іншых, што паўтараюць назву вуліцы або завулка, які паслужыў “кропкай адліку” для нумарных назваў. Зафіксаваны такія назвы ў раённым цэнтры: *Заводскі завул. → 1-ы Заводскі завул. → 2-і Заводскі завул. → 3-і Заводскі завул.* Нумарныя назвы ўяўляюць сабой адзін з новых напрамкаў пашырэння як структурнага, так і семантычнага патэнцыялу ўрбананімічнай лексікі.

Другая прымета, праз якую ажыццяўляецца прынцып намінацыі па адносінах да іншага аб'екта, паказвае на сувязь лінейнага аб'екта з іншым населеным пунктам. Калі ў пачатковы перыяд развіцця беларускай урбананіміі гэтая прымета фарміравала самую шматлікую групу назваў па найменнях населеных пунктаў, у кірунку якіх вуліцы вялі (на долю гэтай групы гадонімаў у XVI ст. прыходзілася 42,3%

ад агульнай колькасці ўнутрыгарадскіх назваў), то ў 2006 г. яны існуюць толькі ў г.п. Варапаева, дзе складаюць 2,6% ад усіх гадонімаў, і ў г.п. Лынтупы, дзе на іх долю прыходзіцца 4,5% назваў лінейных аб'ектаў: *Пастаўская вул., Свірская вул.*

Наступным па частаце выкарыстання ў межах пастаўскай урбананіміі і пры гэтым самым маладым сярод прынцыпаў намінацыі ўнутрыгарадскіх лінейных аб'ектаў з'яўляецца прынцып па сувязі аб'екта з абстрактным паняццем. Пачатак яго фарміравання на Пастаўшчыне адносіцца да першай трэці ХХ ст. і звязаны з уз'яднаннем Заходняй Беларусі з БССР.

Асноўную групу ўрбананімаў, што адпавядаюць гэтаму прынцыпу намінацыі, фарміруюць назвы вуліц і завулкаў, базай намінацыі якіх сталі сімвалы сацыялістычнай эпохі: *Савецкая вул., Кастрычніцкая вул., Кастрычніцкі завул., Працоўная вул., вул. 17-га Верасня, вул. Міру* і інш.

Паказальна, што назвы гэтай групы адсутнічаюць у г.п. Лынтупы, размешчаным на заходняй мяжы раёна і рэспублікі.

Слаба распаўсюджаным ва ўрбананіміі Пастаўшчыны з'яўляецца прынцып намінацыі ўнутрыгарадскога аб'екта па яго ўласцівасцях і якасцях. Назвы, што адпавядаюць гэтаму прынцыпу, існуюць толькі ў раённым цэнтры, складаюць 7,6% ад агульнай колькасці пастаўскай гаданіміі і размяркоўваюцца па трох тэматычных групам: 1) назвы, якія характарызуюць лінейны аб'ект з боку памеру, асаблівасцей глебы (*Кароткая вул., Пясочная вул.*); 2) назвы, якія маюць у сваім складзе словы са значэннем колеру: *Зялёная вул.* Пры гэтым трэба зазначыць, што, акрамя рэальнага зялёнага колеру, у складзе ўнутрыгарадскіх назваў такія найменні падкрэсліваюць таксама мноства насаджэнняў; гэта не вуліцы літаральна зялёнага колеру, а вуліцы, абсаджаныя дрэвамі і іншай расліннасцю; 3) фларыстычныя назвы: *Кветкавая вул.*; 4) эмацыянальна-пажадальныя назвы: *Ціхая вул., Сонечная вул.*

Яшчэ адна адметнасць урбананіміі даследаванага раёна заключаецца ў тым, што з чатырох простых і васьмі складаных структурна-граматычных тыпаў беларускіх назваў унутрыгарадскіх аб'ектаў на Пастаўшчыне выкарыстаны два простыя і толькі два складаныя тыпы.

Назвы атрыбутыўнага тыпу – галоўная адрозная прымета славянскай урбананіміі, – цэнтральную ролю якіх у славянскай тапаніміі вызначалі яшчэ ў сярэдзіне мінулага стагоддзя Л.А. Булахоўскі і Л.П. Якубінскі [8], лідзіруюць у кожным з гарадскіх населеных пунктаў раёна. Пры гэтым чым меншы па аб'ёме ўрбананімікон, тым больш у ім найменняў менавіта такой структуры. Параўнаем: Паставы (у 1998 г. – 22,9 тыс. жыхароў) – 47,1%, Варапаева

(у 1992 г. – 4 тыс. жыхароў) – 47,4%, Лынтупы (у 1997 г. – 2,2 тыс. жыхароў) – 54,5% урбананімаў атрыбутыўнага тыпу.

Паказальна, што і з сямі мадэлей, якія вылучаюцца ў межах атрыбутыўнага тыпу па дапаўняльнай словаўтваральнай прымеце, ва ўрбананіміі г. Паставы задзейнічана шэсць, г.п. Варапаева – чатыры, а г.п. Лынтупы – толькі тры:

Населены пункт	Змест назваў розных мадэлей, %					
	а	б	в	г	д	е
Паставы	14,5	18,3	5,8	1,9	2,8	3,8
Варапаева	23,7	18,4	2,6	-	-	2,6
Лынтупы	18,2	27,3	-	-	-	9,0

Мадэль **а** – прыметнік з суф. -ск- + ГА (геаграфічны апелятыў): *Заводская вул.*

Мадэль **б** – прыметнік з суф. -н- + ГА: *Вакзальны завул.*

Мадэль **в** – прыметнік з суф. -аў-/-оў-/-еў- + ГА: *Палявая вул.*

Мадэль **г** – канфіксальны прыметнік + ГА: *Набярэжная вул.*

Мадэль **д** – невытворны прыметнік + ГА: *Ціхая вул.*

Мадэль **е** – складаны прыметнік + ГА: *Чырвонаармейская вул.*

Спецыфіка пастаўскай урбананімнай сістэмы таксама ў тым, што, з’яўляючыся самым заходнім раёнам вобласці, Пастаўшчына не захавала заходнеславянскага, у прыватнасці польскага, уплыву, пра які гавораць пры пераважным выкарыстанні мадэлей **в** і **д**.

Беларускія і замежныя вучоныя, што займаліся даследаваннем пытанняў пра граматычныя сродкі выражэння прыналежнасці ў славянскіх мовах на ранніх этапах іх развіцця, адзначалі, што славянскія мовы пры выражэнні прыналежнасці аддавалі перавагу прыналежным прыметнікам, у той час як у іншых роднасных індаеўрапейскіх мовах у гэтых выпадках ужываецца родны склон [55]. Дарэчы будзе ўспомніць, што першыя з зафіксаваных у пісьмовых помніках другой палавіны XVIII ст. назвы чатырох вуліц Пастаў былі назвамі атрыбутыўнага тыпу: *Браславская ул., Виленская ул., Задевская ул., Заречная ул.* [33]. Нават яшчэ ў першай трэці XIX ст., калі была магчымасць замяніць родны склон прыналежным прыметнікам, кожны славянін не прапускаў яе (глядзі пра гэта ў А.Х. Вастокава [13]).

Дадзеныя ж сучаснай пастаўскай урбананіміі, як і зводу ўнутрыгарадскіх назваў іншых населеных пунктаў, сведчаць пра адваротны працэс – паступовае нарастанне ў гарадах найменняў у форме роднага склону. Так, у г.п. Варапаева ім належыць 47,4% (*вул. Заслонава, вул. Горкага* і інш.), у г.п. Лынтупы – 45,5% (*вул. Красільнікава, завул. Красавога* і інш.), у г. Паставы – 44,2% (*вул. М. Багдановіча, вул. Дубоўкі* і інш.).

Паказальна, што калі нават у 1970-х гадах, як сведчыць С. Ляснеўскі [48], гэта форма яшчэ выклікала пярэчанні з боку жыхароў гарадскіх населеных пунктаў, то на пачатку XXI ст. усе настолькі прызвычаліся да такіх назваў, што не зважаюць на неславянскае паходжанне генітыву ў якасці выражэння прыналежнасці. У наш час гэта ўрбананімная форма ўяўляе сабой своеасаблівую, асобную граматычную катэгорыю, прамежжавую паміж прыметнікам і назоўнікам – вытворны “дапасаваны” генітыў.

На Пастаўшчыне назвы з формай роднага склону функцыянуюць у дзвюх адантрапанімных і дзвюх адапелятыўных формах. Найвялікшая колькасць адзінак падае на мадэль, якая складаецца з ГА і прозвішча ў форме роднага склону: *вул. Астроўскага, вул. Будзёнага* і падобн.

У апошнія дзесяцігоддзі стала хутка пашырацца мадэль, якая ўключае ў сябе, акрамя прозвішча, імя ў ініцыяльнай або поўнай форме: *вул. В. Харужай, вул. А. Чэхава* (Паставы) і інш.

Адапелятыўныя мадэлі генітыўнага тыпу могуць уключаць назоўнік у форме адзіночнага ліку (*вул. Міру* – Паставы) і назоўнік у форме множнага ліку (*вул. Новабудынкаў* – Лынтупы) і інш.

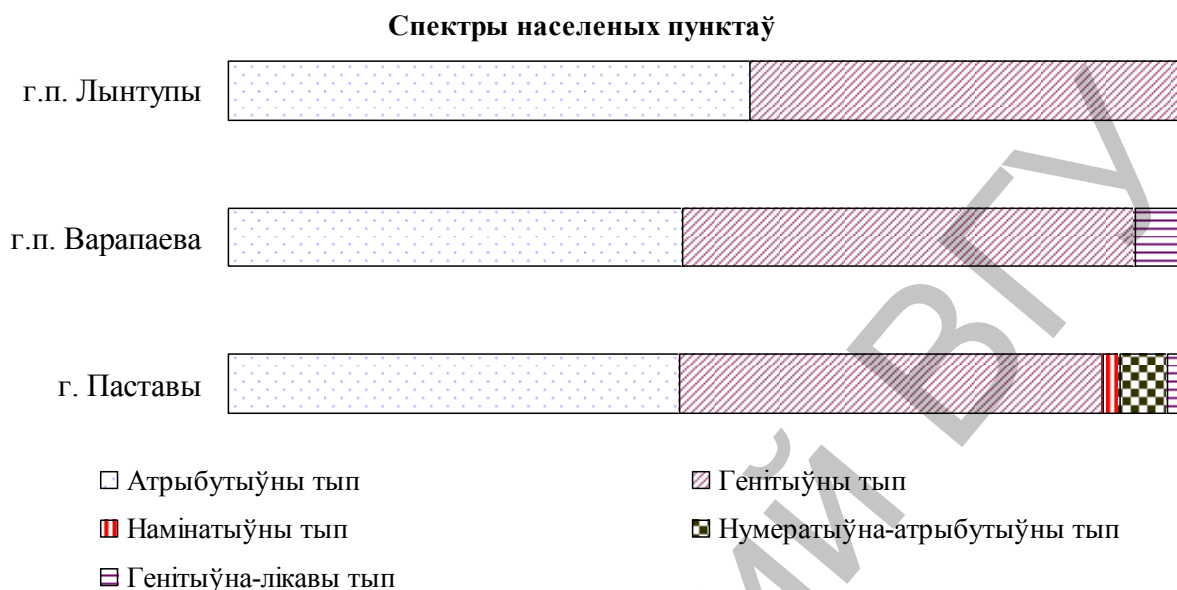
Зварот да апелятываў у форме назоўнага склону як базы для ўтварэння айконімаў – з’ява звычайная (*в. Горы, г. Гарадок*). Выкарыстанне ж генітыўнай формы апелятыва – факт найперш урбананімны.

Акрамя простых генітыўных тыпаў, у Паставах і Варапаеве існуюць па дзве назвы генітыўна-лікавага тыпу, што прадстаўлены ГА і прапрыяльным блокам, у склад якога ўваходзіць паясняльны лічэбнік (звычайна дата): *вул. 17-га Верасня* і *завул. 17-га Верасня*.

Толькі ў Паставах зафіксаваны найменні намінатыўнага тыпу, першым кампанентам якіх служыць ГА, а другім – назоўнік у намінатыўнай форме: *вул. Заготскот* і *вул. Сабстрой*, – якія з’яўляюцца ў пэўным сэнсе структурна-граматычным феноменам, паколькі форма імені (мужчынскі род) не дапасуецца да ГА *вуліца* (жаночы род). А вось тлумачыцца гэта з’ява вельмі проста: найменні такога тыпу – вынік трансанімізацыі, гэта значыць пераносу назвы арганізацыі, што размясцілася на вуліцы, на сам лінейны аб’ект.

Назвы простага нумератыўнага тыпу (*1-я лінія* – Віцебск) Пастаўшчыне не ўласцівыя. А складаны тып, які ўключае ў свой састаў лічэбнік, зафіксаваны ў г. Паставы: *1-ы Пралетарскі завул., 2-і Пралетарскі завул.* і інш. У астатніх з вивучаных паселішчаў найменні такога тыпу не сустракаюцца, і ў раённым цэнтры на іх долю прыпадае толькі каля 5% урбананімаў.

Найбольш выразна сукупнасць структурна-граматычных тыпаў можа быць прадстаўлена ў спектрах населеных пунктаў:

Такім чынам, у наш час праблема намінацыі ўнутрыгарадскіх аб'ектаў усё часцей аказваецца ў цэнтры ўвагі даследчыкаў. На пачатку XXI ст. важна прааналізаваць найперш імёны, якія актыўна асвойваліся культурнай свядомасцю на працягу XX ст. і не страцілі свайго значэння на парозе новага стагоддзя. Нягледзячы на геаграфічную скіраванасць раёна на захад, ва ўрбананіміі Пастаўшчыны адсутнічае заходнееўрапейскі тэкст культуры, што сведчыць пра пераважную арыентацыю пастаўчан на Усход. Гэта ж пацвярджае і структура вылучаных палёў: калі кагнітыўны ўзровень разгледжанага соцыума ў рускім кампаненце культуры дакладна рэпрэзентуе ядро, каляядзерную частку і блізкую перыферыю, то беларускі не да канца структурыраваны, ён не мае дакладнага ядра. Дысперснасцю характарызуецца і савецкі кампанент культуры.

Прыведзеныя ўрбананімныя дадзеныя адлюстроўваюць кагнітыўны ўзровень моўнай асобы жыхароў аднаго з раёнаў вобласці на пачатку постсавецкага перыяду і з'яўляюцца паказчыкам, з аднаго боку, умацнення нацыянальнага ва ўрбананіміі краю, а з другога – захавання мінулага такім, якім яно было.

Аналіз частотнасці ўжывання назваў, матываваных імёнамі асоб, дазваляе адзначыць, што асобныя населеныя пункты нібыта “спецыялізуецца” на найменнях пэўных груп. Так, пераважная большасць гадонімаў, утвораных ад найменняў супольнасцей людзей, знаходзім у г. Паставы, найбольш назваў, прысвоеных у гонар пісьменнікаў і барацьбітоў за камунізм і савецкую ўладу,

зарэгістравана ў г.п. Варапаева, а самая вялікая колькасць назваў у гонар удзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны – у г.п. Лынтупы.

У працэсе функцыянавання пастаўскай урбаніміі ўдзельнічаюць чатыры прынцыпы намінацыі, якія ажыццяўляюцца праз розную колькасць прымет. Самымі шырокімі магчымасцямі валодаюць першыя два з іх – прынцып намінацыі па сувязі лінейнага аб'екта з чалавекам як сацыясуб'ектам і прынцып намінацыі па адносінах да іншага аб'екта. Паступова замацоўваецца прынцып намінацыі аб'екта па сувязі з абстрактным паняццем, а доля ўдзелу прынцыпу намінацыі па ўласцівасцях і якасцях самога лінейнага аб'екта, як гэта ўжо адбывалася неаднаразова ў гісторыі, змяншаецца.

Суадносіны “ўрбанімія – нацыянальная гісторыя і культура” на сучасным этапе знаходзяцца ў стадыі пераасэнсавання і абнаўлення: размова ідзе пра новыя падыходы да адбору і актывізацыі пэўных тыпаў урбаніміаў. Палітычныя і сацыяльныя змены, што адбыліся пасля распаду СССР, знайшлі адлюстраванне і ў зводах унутрыгарадскіх назваў.

Асобныя тэматычныя групы ўрбаніміаў, такія, як назвы ў гонар кіраўнікоў пралетарыяту, тых, хто змагаўся за ўладу саветаў, ператвараюцца ў замкнёныя рады, якія і не пашыраюцца, але амаль і не змяншаюцца на Пастаўшчыне: *вул. К. Маркса, вул. Энгельса, Ленінская вул., вул. Крупскай, вул. Дзяржынскага, вул. Арджанікідзе* і інш. Гэта своеасаблівы “інтэрнацыянальны” для савецкага часу банк урбанімічных дадзеных для гарадоў усіх рэспублік, якія ўваходзілі ў склад СССР, і краін сацыялістычнай садружнасці.

Адваротны працэс – працэс нацыяналізацыі ўрбаніміі пачаўся пасля распаду некалі магутнай дзяржавы. Аднак канстытуэнтамі гэтага працэсу зноў сталі імёны-прысвячэнні. Толькі цяпер гэта назвы ў гонар тых людзей, хто змагаўся за вызваленне Беларусі і менавіта Пастаўскага краю ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў у гады Вялікай Айчыннай вайны, ураджэнцаў Віцебшчыны і тых, хто “працаваў” на незалежнасць і суверэнітэт беларускай зямлі: *вул. і завул. Красільнікава, вул. і завул. Галубкова, вул. Маркава ў Лынтупах, вул. Кірычука, вул. Кляро, вул. Кулажанкі, вул. Асяненкі, вул. Сідарэнкі, вул. Сташкевіча, вул. Ціхана, вул. Юшкевіча ў Паставах.*

Аналіз найменняў і перайменаванняў апошніх гадоў сведчыць, што галоўнай крыніцай новых назваў унутрыгарадскіх аб'ектаў прадаўжаюць заставацца імёны абаронцаў і вызваліцеляў Пастаўшчыны ў гады Вялікай Айчыннай вайны, а таксама імёны культурных і грамадскіх дзеячаў, чыё жыццё і дзейнасць звязаны з Пастаўскім краем.

Калі да пачатку XX ст. апорай пастаўскай урбананіміі служыў прыметнік, радзей намінатыўная форма назоўніка, то галоўнай формай сучаснага зводу ўнутрыгарадскіх назваў поруч з атрыбутыўным выступае родны склон назоўніка. Больш моцна трымаецца прыметнік у заходнім гарадскім пасёлку, што ў некаторай ступені можна разглядаць як вынік уздзеяння заходніх урбананімічных традыцый.

З трынаццаці структурна-граматычных тыпаў сучасных унутрыгарадскіх назваў Беларусі на Пастаўшчыне задзейнічана толькі пяць: атрыбутыўны, генітыўны, намінатыўны, нумератыўна-атрыбутыўны і генітыўна-лікавы.

Найбольш ужывальнымі пры ўтварэнні гадонімаў ва ўсе перыяды развіцця беларускай гаданіміі былі геаграфічныя апелятывы *вуліца* і *завулак*. З'яўляючыся ўніверсальнымі, паколькі выкарыстоўваюцца ў найменнях унутрыгарадскіх лінейных аб'ектаў не толькі славянскіх, але і іншых гарадоў свету, прыведзеныя геаграфічныя апелятывы афармляюць усе гадонімы Пастаўшчыны, і гэта пры тым, што ў абласных гарадах колькасць геаграфічных тэрмінаў хістаецца ад сямі ў Брэсце да семнаццаці ў Мінску: набор структурна-граматычных тыпаў урбананімаў буйных гарадоў заўсёды быў больш разнастайным і зменлівым у параўнанні з дробнымі гарадамі.

Традыцыйнае і новае, з'яднаўшыся ва ўрбананіміі краю, стварылі сваё, непаўторнае ўрбананімнае аблічча Пастаўшчыны.

Нягледзячы на тое, што самай багатай і самай надзейнай крыніцай новых найменняў унутрыгарадскіх аб'ектаў была і застаецца мясцовая айканімія, ва ўрбананіміі даследаваных населеных пунктаў слаба задзейнічаны назвы, утвораныя ад айконімаў і мікратапонімаў. А менавіта яны лёгка ўпісваюцца ва ўрбананімічную сістэму, бо максімальна блізкія да прыродных намінацый і здольныя дапамагчы стварыць арыгінальныя найменні, якія не будуць паўтарацца ў іншых населеных пунктах.

Ш К Л О Ў (2007)

На наступны год свята Дня беларускага пісьменства разгарнулася ў Шклове, першы пісьмовы ўпамін пра які змяшчаецца ў “Запісках” З. Герберштэйна і датуецца 1520 г. Даўняе паселішча знаходзілася на месцы сучасных вёсак Стары Шклоў і Хоцімка. У свой час Шклоў быў вядомы і як культурны цэнтр рэгіёна: тут у XVIII стагоддзі заснаваны тэатр Зорыча, у рэпертуар якога ўваходзілі драмы, камедыі, оперы і балеты. У спектаклях, акрамя прыгонных, удзельнічалі таксама дваране-аматары і кадэты мясцовага кадэцкага корпусу. У балетах танчылі толькі прыгонныя. Пасля смерці Зорыча салісты шклоўскага тэатра былі перададзены ў балетную трупу Пецяўбургскіх імператарскіх тэатраў.

Удзячныя шклоўцы падчас свята ў гарадскім парку адкрылі помнік графу Сямёну Зорычу. Менавіта ў Шклове ўпершыню прайшло ўзнагароджванне лаўрэатаў рэспубліканскага конкурсу на лепшы мастацкі твор “Залаты Купідон”.

НАЗВЫ ЁНУТРЫГАРАДСКІХ АБ'ЕКТАЎ ШКЛОВА Ё ЛЮСТЭРКУ БЕЛАРУСКАЙ УРБАНАНІМІІ

У апошнія гады пытанні ўрбананімікі зноў аказаліся ў цэнтры грамадскай увагі. Перайменаванні вуліц і праспектаў, што зроблены ў Мінску ў 2005 г. у азнаменаванне 60-й гадавіны Перамогі савецкага народа ў Вялікай Айчыннай вайне і адбываюцца цяпер у Брэсце, дзе новыя назвы атрымаюць каля 200 вуліц прыгарадных вёсак, якія ўвайшлі ў склад абласнога цэнтра, выклікалі і выклікаюць самыя розныя меркаванні. Усё гучней выказваюцца патрабаванні адысці ад практыкі перайменаванняў (іх і так было зашмат у 1920-х і 1960-х гг.), адрадзіць страчаныя назвы вуліц і плошчаў.

Праблема найменавання і перайменавання ўнутрыгарадскіх аб'ектаў – няпростая праблема. Турбуе яна не толькі беларусаў. Вядома, што ў Маскве створаны Навукова-грамадскі савет па тапаніміі, прызначаны паставіць засланкі на шляху неабдуманых перайменаванняў і па магчымасці вярнуць страчаныя назвы, абараняючы экалогію тапанімічных сістэм.

Вывучэнне агульных праблем намінацыі ўнутрыгарадскіх аб'ектаў дыктуе неабходнасць больш пільнай увагі да назваў вуліц усіх населеных пунктаў краіны, а не толькі сталічнага і абласных гарадоў. Таму цалкам абгрунтаванай уяўляецца думка аб тым, што вывучэнне і параўнанне зводаў унутрыгарадскіх назваў розных населеных пунктаў нашага рэгіёна з іншымі можа ўскосна даць звесткі пра спецыфіку нацыянальнага ўрбананімічнага светапогляду беларускага народа.

Унутрыгарадскія назвы – гэта люстэрка навакольнага асяроддзя. Яны адлюстроўваюць не толькі рэальную рэчаіснасць, але і ствараюць уласную карціну свету, якая, з'яўляючыся ўнікальнай для насельніцтва кожнага горада, утрымлівае між тым рысы, агульныя для жыхароў любога паселішча пэўнага народа. Яны найлепей вызначаюць асаблівасці ўспрымання свету жыхарамі населенага пункта, таму што ўрбананімы заўсёды вынік культурнага вопыту яго насельніцтва. За кожным з іх – гістарычная, палітычная, культурная, сацыяльная інфармацыя.

Разгледзім гэта на прыкладзе імёнаў унутрыгарадскіх аб'ектаў Шклова. Так, статус горада Шклоў атрымаў на восьмым годзе існавання савецкай улады (1925 г.), калі ўсё рабілася для яе ўмацавання. Невыпадкава таму і назвы вуліц, асабліва ў старой частцы горада, у пераважнай большасці адпавядаюць духу той эпохі: *Камуністычная вул., Камуністычны завул., Камсамольская вул., Кастрычніцкая вул., Кастрычніцкі завул., Інтэрнацыянальная вул., Інтэрнацыянальны завул., Калгасная вул., Ленінская вул.,*

вул. Луначарскага, вул. Карла Маркса, Піянерская вул., Піянерскі завул., Пралетарская вул., Пралетарскі завул., Савецкая вул., 1-я Савецкая вул., Сацыялістычная вул., вул. Урыцкага і інш. Паказальна, што наогул сімвалічныя назвы вуліц, так ці інакш звязаныя з праслаўленнем савецкай улады, складаюць каля 30%, гэта значыць, што кожная трэцяя вуліца сваёй назвай “працуе” на савецкую ідэалогію. Адсюль і галоўная магістраль горада, як дарэчы і большасці беларускіх гарадоў, носіць назву *Ленінская вуліца*.

Веданне кода гэтай эпохі дазваляе нам убачыць, па словах Ю.М. Лотмана [49], частку сукупнай няспадчыннай інфармацыі, што была захавана і перададзена нам тым чалавечым калектывам, які вызначаўся тэрмінам *савецкі народ*, яшчэ ў дзвюх групам вулічных назваў. Па-першае, гэта стандартызаваныя ўрбанонімы тыпу *Будаўнічая вул., вул. Мехаізатараў, 1-ы Рабочы пасёлак, 2-і Рабочы пасёлак, Ганчарная вул.* Калі ў XVI ст. з’яўленне назваў, звязаных з прафесійнай і сацыяльнай дыферэнцыяцыяй жыхароў, тлумачылася тым, што існаваў звычай, у адпаведнасці з якім людзям, што займаліся аднолькавым рамяством, неабходна было сяліцца побач (у такім выпадку рамяство жыхароў давала назву вуліцы або слабадзе), то ў савецкі час такія назвы толькі сімвалізуюць пэўныя прафесіі, таму што на *вул. Мехаізатараў* жывуць далёка не толькі мехаізатары, а на *вул. Будаўнікоў* – не толькі будаўнікі. Па-другое, да ліку саветызмаў можна аднесці назвы, асновай намінацыі якіх паслужыла гістарычная падзея або знамянальная дата. Вядома, што першыя з іх сталі функцыянаваць у гарадах заходняй зоны Беларусі, якія на пачатку XX ст. уваходзілі ў склад Польшчы, і таму замацоўвалі важныя для гэтай дзяржавы падзеі і даты, напрыклад, *вул. 3-га Мая*, якая ў 1930-х гг. існавала ў Баранавічах, Кобрыне, Лунінцы, ушаноўвала прынятую ў 1791 г. сеймам Рэчы Паспалітай новую канстытуцыю, што ліквідавала аўтаномію Вялікага Княства Літоўскага; *алея Люблінскай Уніі*, зарэгістраваная ў 1922 г. у Брэсце, нагадвала пра міжнародна-прававы акт аб’яднання Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай у федэратыўную дзяржаву – Рэч Паспалітую, зацверджаны ў Любліне 11 ліпеня 1569 г., і да т.п.

Шклоўскія ж назвы *Першамайская вул., вул. 8-га Сакавіка, вул. 11-га Ліпеня* матываваны назвамі святаў рабочай салідарнасці і датай вызвалення Мінска ад войск буржуазнай Польшчы (11.07.1920 г.) і аднаўлення савецкай улады ў губерні. Такія ж найменні вуліц сталі ўзнікаць адразу пасля ўз’яднання гарадоў Заходняй Беларусі з БССР у 1939 г. як бы ў процівагу назвам, што адпавядалі былым палітычным і ідэалагічным арыенцірам, і не толькі ў гарадах заходняй зоны, а і іншых тэрыторыях рэспублікі. Напрыклад, *Першамайскія вуліцы* ёсць у Бешанковічах, Брэсце, Гродна, Магілёве, Мінску, Нясвіжы, Оршы

і іншых гарадах; *вуліцы 8-га Сакавіка* – у Віцебску, Гомелі, Гродна, Магілёве, Мінску, Оршы і інш.; *вуліцы 11-га Ліпеня* – у Гомелі, Гродна, Оршы і інш.

Як вядома, у працэсе пазнання чалавек не толькі спасцігае ўласцінасці навакольнага асяроддзя, але і шукае сваё месца ў ім. Гэта знаходзіць праяўленне найперш у супрацьпастаўленні лінейных аб'ектаў адносна паказчыка *па-за / ўнутры*. Аналіз шклоўскага ўрбананімікона паказаў, што, у адрозненне ад іншых беларускіх гарадоў, у горадзе з 20-ці такіх назваў толькі дзве арыентуюць на аб'екты, што знаходзяцца па-за населеным пунктам: *Гарадзецкая вул.* (вядзе ў кірунку в. Гарадзец Шклоўскага раёна), *Дарожны завул.* (вядзе ад гаражоў у бок палявых дарог). Астатнія арыентуюць на аб'екты, што знаходзяцца ўнутры горада: *Базны завул., Вакзальная вул., Чыгуначная вул. / Чыгуначны завул., Ільнозаводская вул., Паркавая вул. / Паркавы завул., Паштовая вул. / Паштовы завул., Торфазаводская вул., Слабодскі завул.* (злучае вуліцу *Чырвоная Слабада* з вуліцай *Гагарына*), *Фабрычная вул.* і інш.

Гэта прыводзіць да думкі, што чым часцей у народнай і моўнай традыцыі нейкі аб'ект з'яўляецца найбольш важным для чалавека, тым часцей яго назва становіцца базай для ўзнікнення ўрбаноніма. Такім чынам, для жыхара Шклова найбольш важнымі выступаюць аб'екты, што знаходзяцца ўнутры горада.

Са згаданай апазіцыяй цесна звязана і апазіцыя *сваё / чужое*, якая больш яскрава праяўляецца ў падсістэме адантрапанічных назваў вуліц, утвораных, з аднаго боку, ад прозвішчаў ураджэнцаў Шклоўскага раёна, тых, хто працаваў у горадзе або ў абласным цэнтры, беларускіх паэтаў (*вул. Карначонка, вул. Дзікуна, вул. Бакуновіча, вул. Е.П. Мікалуцкага, вул. Пятра Алейнікава, вул. Янкі Купалы*), а з другога боку, ад прозвішчаў расійскіх, а праз савецкі тэкст культуры нямецкіх прадстаўнікоў літаратуры, навукі, культуры (*Пушкінская вул., вул. Гагарына, Ленінская вул., вул. Луначарскага, вул. Карла Маркса, вул. Урыцкага, завул. Урыцкага, вул. Чалюскінцаў*).

Цікава, што ў гэтай апазіцыі шклоўцы не аддаюць перавагі *свайму*, беларускаму.

Прадаўжае агульнабеларускія ўрбананічныя традыцыі і такая намінацыйная практыка жыхароў Шклова, як прысваенне лінейным аб'ектам назваў, што вызначаюць месцазнаходжанне вуліцы ці завулка: *Загарадная вул. / Загарадны завул., Задняпроўская вул., Лугавая вул. / Лугавы завул., Набярэжная вул. / Набярэжны завул., Паўночная вул., Прыгарадная вул., Цэнтральная вул.*

Як ужо адзначалася, ментальнасці беларусаў наогул уласціва выразная арыентацыя ў прасторы, але, у адрозненне ад XVI–XVII стст., калі семантычная структура ўрбананімаў утрымлівала дакладнае

ўказанне на тое, дзе пачынаецца і ў якім кірунку размешчаны вуліца або завулак (напрыклад, *Вуліца, што вядзе ад Касцёла да міжрэчча* – м. Зэльва, XVII ст.), сучасныя назвы гэтага тыпу толькі прыблізна акрэсліваюць месцазнаходжанне аб'екта (*Паўночная вуліца* “дзесьці на поўначы”, *Задняпроўская* – “дзесьці за Дняпром” і г.д.).

Не супярэчыць шклоўская ўрбананімія і такой агульнабеларускай прыкмеце, як асаблівая антрапацэнтрычнасць, гэта значыць замкнёнасць на чалавеку і яго дзейнасці: ва ўрбананіміконе горада няма ніводнай фаўністычнай назвы. Адсутнічаюць не толькі назвы, звязаныя з экзатычнымі жывёлінамі, тыпу *Паўлінавая вул.*, *вул. Дзіцяці Казулі*, *Драконавая вул.*, якія зарэгістраваны, напрыклад, у польскім горадзе Познань, але і найменні, утвораныя ад назваў птушак, рыб і інш., што водзяцца на тэрыторыі раёна. Не знойдзем у беларускіх гарадах, і ў Шклове ў тым ліку, *Бусліных*, *Барсучых*, *Воўчых*, *Гусіных*, *Галубіных*, *Качых* і да т.п. вуліц, што так шырока прадстаўлены ў польскай урбананіміі.

Не абкружае сябе шкловец і назвамі расліннага свету, такімі звыклымі для жыхароў іншых беларускіх гарадоў і асабліва заходніх славян.

Знамянальна, што гадонімы па асобных відах расліннасці сустракаюцца ў беларускай урбананіміі з XVI ст. Так, сярод назваў вуліц *Мялецічаў* 1566 г., якія цяпер уваходзяць у склад Польшчы, і *Магілёва* 1604 г. знаходзім *Альховую вул.*; у Пружанах у 1793 г. зарэгістравана *Ліпавая вул.*; *Гарошкаявая* і *Макавая вуліцы* існавалі ў 1765 г. у Мінску.

Прыкметна павялічылася іх колькасць у XIX–XX і асабліва на пачатку XXI ст., пашырылася кола відаў расліннасці, да якіх пачалі звяртацца пры намінацыі лінейных аб'ектаў. Параўнаем: *Грушавая вул.* (Мінск, 1870 г.), *Крапіўная вул.* (Слуцк, 1966 г.), *Дубовая вул.*, *Лазовая вул.* (Беласток, 1913 г.), *Букавая алея* (Ваўкавыск, 1913 г.), *Вішнёвая вул.*, *Вярбовая вул.* (Пінск, 1930 г.), *Шытшынавая вул.* (Магілёў, 2001 г.) і г.д. Толькі ў Віцебскай вобласці ў 2007 г. фларыстычныя назвы вуліц існуюць у 16 з 47 паселішчаў гарадскога тыпу: г.п. Багушэўск, г.п. Баравуха, г.п. Бешанковічы, г. Браслаў, г. Віцебск, г.п. Коханова, г. Лепель, г. Мёры, г. Новалукомль, г.п. Обаль, г. Паставы, г. Полацк, г.п. Расоны, п. Слаўнае, г.п. Ушачы, г.п. Шаркаўшчына – і 19-ці вёсках. Гэта наступныя назвы: *Бярозавая вул.*, *Вішнёвая вул.*, *Вішнёвы завул.*, *Гарошкаявая вул.*, *Каштанавая вул.*, *Кветкавая вул.*, *Кветкавы завул.*, *Кляновая вул.*, *Малінавая вул.*, *Сасновая вул.*, *Сасновы завул.*, *Фруктовы завул.*, *Чаромхавая вул.*, *Яблыневая вул.*

Самымі распаўсюджанымі сярод іх з'яўляюцца назвы *Кветкавая вул.*, *Кветкавы завул.*, зарэгістраваныя ў 25 населеных пунктах: **Кветкавая вуліца** – г. Віцебск, 1988 г.; г. Лепель, 2005 г.; г. Мёры, 2004 г.;

г. Новалукомль, 2005 г.; г. Паставы, 2005 г.; г. Полацк, 2005 г. Назва з'явілася ў 1962 г. (гл.: ЗДАП, ф. 658, воп. 1, спр. 287, л. 303) у выніку перайменавання былога *Сапёрнага завулка*; г.п. Баравуха, 2005 г.; г.п. Бешанковічы, 2003 г.; г.п. Коханавы, 2004 г.; г.п. Расоны, 2005 г.; г.п. Ушачы, 2005 г.; в. Альгова Бабініцкага с/с Віцебскага р-на, 2005 г.; в. Баруны Плюскага с/с Браслаўскага р-на, 2006 г.; в. Велеўшчына Слабодскага с/с Лепельскага р-на, 2006 г.; в. Грыгаравічы Валосавіцкага с/с Лепельскага р-на, 2006 г.; в. Домжарыцы Домжарыцкага с/с Лепельскага р-на, 2006 г.; в. Друцк Талачынскага р-на, 2006 г.; в. Звянячы Коханаўскага п/с Талачынскага р-на, 2006 г.; в. Сасноўка Ноўкінскага с/с Віцебскага р-на, 2005 г.; в.-ц. Слабодка Слабодкаўскага с/с Браслаўскага р-на, 2006 г.; в. Стаі Стайскага с/с Лепельскага р-на, 2006 г.; в. Чарнешчына Баравухскага с/с Полацкага р-на, 2007 г.; **Кветкавы завулак** – г. Браслаў, 2005 г.; п. Слаўнае Талачынскага р-на, 2006 г.; в. Задуброўе Суражскага п/с Віцебскага р-на, 2005 г.

Значна радзей вуліцы і завулкі называюць *Вішнёвымі*. Ёсць яны ў двух гарадах (Віцебску, Талачыне), адным гарадскім пасёлку (Шаркаўшчыне), адным пасёлку (Слаўным Талачынскага раёна), чатырох вёсках (Абольцах, Заазер'і, Райцах Талачынскага раёна і Гваздове Полацкага раёна).

Астатнія 10 назваў сустракаюцца ў адным-двух паселішчах. Нельга не заўважыць, што большасць з іх – прыкмета ўрбананіміконаў заходняй часткі Віцебскай вобласці.

Міжволі ўзнікае пытанне: чаму ж у Шклове такія назвы адсутнічаюць, як, дарэчы, і фаўністычныя? Адказваючы на яго, неабходна, на наш погляд, назваць дзве прычыны. Першая заключаецца ў нізкай здольнасці падобных урбананімаў службыць арыенцірам у горадзе. Другая – у тым, што згаданыя прыкметы (фаўністычная і фларыстычная) ніколі не былі вядучымі ва ўсходнеславянскай урбананіміі пры намінацыі ўнутрыгарадскіх аб'ектаў; актывізацыя іх выкарыстання найперш у гарадах заходняй часткі Беларусі тлумачыцца ўздзеяннем тэндэнцый заходнеславянскай урбананіміі, у прыватнасці польскай.

Трыумфу антрапацэнтрычнасці ў шклоўскай гаданіі садзейнічаюць і найменні вуліц, матываваныя назвамі асоб як прадстаўнікоў пэўнай агульнасці людзей: *вул. Дзекабрыстаў, вул. Чалюскінцаў, вул. Энтузіястаў, Партызанская вул.* Пры гэтым калі матыў намінацыі апошняй з іх лёгка ўстанавіць (Беларусь – партызанскі край у гады Вялікай Айчыннай вайны), то матыў першых трох зноў-такі трэба шукаць з дапамогай кода мінулай эпохі.

З ментальнасцю шклоўца не ўзгадняецца намінацыя вуліц імёнамі герояў літаратурных твораў і назваў апошніх. Такія найменні

лінейных аб'ектаў, даволі шырока распаўсюджаныя ў польскіх гарадах, на тэрыторыі Беларусі пакуль зарэгістраваны, па дадзеных Нацыянальнага кадастравага агенцтва, толькі ў Наваполацку, дзе назвамі дзвюх побач размешчаных вуліц сталі імёны галоўных герояў рамана А.С. Пушкіна “Яўгеній Анегін”: *Анегінская вул., Ларынская вул.* Гэты факт яшчэ раз сведчыць пра тое, што аснову беларускай гаданіі ў пераважнай большасці складаюць назвы рэальных асоб і падзей.

Урбананімікон Шклова ўключае ў сябе асобныя назвы, што даюць жыхару горада і яго гасцю “ключы” для адсылкі да часу ўзнікнення лінейнага аб'екта і ўзросту яго насельнікаў: параўнаем найменні *Новая вул., Новы завул., Маладзёжная вул.* Гэтыя асацыятыўныя рады ствараюць дапаўняльны сэнсавы радок, які праз пэўны адрэзак часу можа перашкаджаць правільнаму ўспрыняццю гаданічнага тэксту: *Новая вуліца* з цягам часу ператвараецца ў “старую”, моладзь мае асаблівасць хутка сталець.

Дапасуецца да агульнабеларускіх гаданічных традыцый шклоўская гаданімія і тым, што ў ёй знайшла сваё месца назва, у аснову якой пакладзена прыкмета функцыянальнай нагрузкі аб'екта – *Шашэйная вул.* (выконвае функцыю шашы). Адзінкава такія назвы ўзнікалі ўжо ў XIX ст. Так, у Пінску ў 1839 г. існавала *Гандлёвая вул.*, у Віцебску – *Сянная вул.* (1889 г.), у Мінску – *Правадная вул.* (1870 г.), *Праязны завул.* (1888 г.). На пачатку XX ст. колькасць назваў гэтага тыпу павялічылася: у Гродна з'явіліся *Сяны і Рыбны рынкі*, прызначаныя для гандлю сенам і рыбай, у Гомелі і Оршы – *Вадасцёкавая вул.*, у Баранавічах, Бабруйску і шмат якіх яшчэ беларускіх гарадах – *Шашэйныя вуліцы.*

У рэчышчы агульнабеларускіх традыцый намінацыі ўнутрыгарадскіх аб'ектаў знаходзіцца і рэалізацыя гендарных адносін у шклоўскай гаданіі, якая з самага пачатку будавалася на перавазе назваў, звязаных з мужчынскім полам. Да нашага часу ў ёй адсутнічаюць найменні лінейных аб'ектаў, утвораныя ад прозвішчаў жанчын. Вядома, што ўрбананімія не толькі праяўляе, але і нівеліруе гендарныя асаблівасці. І ўсё ж такі, відаць, гендарныя адрозненні, закладзеныя ў прыродзе чалавека, у гэтым горадзе падтрымліваюцца ў пэўным сэнсе дыскрымінацыйнымі ўстаноўкамі.

Нельга не заўважыць і яшчэ адной шклоўскай гаданічнай адметнасці – невялікай колькасці выкарыстаных геаграфічных тэрмінаў (*вуліца, завулак, пасёлак*), што, дарэчы, характарызуе большасць гарадскіх пасёлкаў і гарадоў раённага падпарадкавання Беларусі.

Такім чынам, гаданімія Шклова займае асобнае месца ва ўрбананімнай сістэме Беларусі. Нягледзячы на тое, што ўсе

матывацыйныя тыпы назваў існуючых у гэтым горадзе вуліц належаць да ліку агульнабеларускіх, суадносіны іх адрозніваюцца ад тых, што характарызуюць іншыя гарады краіны. Падрабязны аналіз усіх матывацыйных тыпаў унутрыгарадскіх назваў паказаў несумненнае дамінаванне саветызмаў, што, з аднаго боку, звязана з часам набыцця Шкловам статуса горада, а з другога – з асаблівасцямі ментальнасці гараджан. Другая яскравая адметнасць гаданіміі гэтага населенага пункта – гранічная антрапацэнтрычнасць, поўная адсутнасць фаўністычных і фларыстычных назваў.

Гаданімны тэкст ёсць разнавіднасць тэксту культуры, які ў адантрапанімнай частцы характарызуецца аднолькавым удзелам беларускага і рускага кампанентаў. Нельга не пагадзіцца з думкай М.В. Гарбанеўскага, выказанай адносна рускіх гарадоў, што ў наш час унутрыгарадскія геаграфічныя назвы сталі не толькі цікавым і важным фактам мовы, але і сур'ёзным грамадскім феноменам – асабліва ва ўмовах тэндэнцыі да захавання і адраджэння нацыянальных культурных традыцый, адраджэння гістарычнага менталітэту носьбітаў мовы, ва ўмовах руху за абарону помнікаў гісторыі і культуры [18]. Прадстаўленыя намі ў падрабязнасцях і дэталях традыцыйныя матывы намінацыі ўнутрыгарадскіх назваў паселішча на Дняпры даюць уяўленне пра ўласцівасці горада раённага падпарадкавання, які, нягледзячы на 82-гадовы ўзрост, захоўвае пэўныя віканімныя рысы (параўнаем назвы тыпу *Маладзёжная вул., вул. Мехаізатараў, Калгасная вул.*).

САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАЯ ГІСТОРЫЯ ШКЛОЎСКАГА РАЁНА Ў ЛЮСТЭРКУ ТАПАНІМІІ

Зямля Шклоўшчыны багатая на гістарычныя падзеі, што абумовіла ўтварэнне своеасаблівай сістэмы назваў населеных пунктаў раёна, якія заключаюць у сабе ўнікальную комплексную інфармацыю: адлюстроўваюць ментальнасць жыхароў, змяшчаюць звесткі пра іх духоўную і матэрыяльную культуру, сацыяльна-эканамічнае развіццё, прыродна-геаграфічнае асяроддзе, узаемасувязі і кантакты з іншымі народамі.

У цяперашні час на тэрыторыі Шклоўскага раёна налічваецца 1 горад і 205 сельскіх населеных пунктаў.

На карце раёна можна сустрэць найменні самых розных гістарычных эпох, пры гэтым кожны перыяд пазначыўся ў тапаніміі сваімі спецыфічнымі рэаліямі. У глыбокай старажытнасці, калі чалавек рабіў першыя крокі ў асваенні прыроды, асноўнымі сродкамі намінацыі былі словы, якія абазначалі характар расліннасці, водныя

аб'екты, элементы рэльефу, якія служылі надзейным арыенцірам на мясцовасці. Таму ёсць падставы меркаваць, што назвы вёсак Шклоўскага раёна *Загор'е, Зароўцы, Забор'е, Чарнаручча, Чырвоная Горка, Малое Замошша, Азер'е, Малое Зарэчча, Падгайцы, Нізоўцы, Крывель, Новае і Старое Высокае, Градзянка, Махавое, Перакоп, Сасноўка, Мерч, Баркі, Дуброва, Калінаўка, Каменка, Ржаўцы, Пясчанка, Рагозна, Тросна* з'явіліся яшчэ ў дафеадалную эпоху. Пры гэтым асновы некаторых назваў змяшчаюць словы, невядомыя ў сучаснай беларускай мове або вядомыя толькі вузкаму колу насельніцтва: напрыклад, вёска *Карбатыўка* (корба "сырая, нізінная мясцовасць у яловым лесе), вёска *Бель* (бель "балота, парослае падвеем – шматгадовай балотнай травяністай раслінай сямейства асаковых), вёска *Заходы* (заход "глыбокае месца ў вадаёме"), вёска *Лысая Гара* (лысымі ў народзе называюцца горы, не пакрытыя расліннасцю або зусім бедныя на яе). Акрамя таго, адзнакі на мясцовасці з'яўляліся неабходным атрыбутам у час палявання і бортніцтве – галоўных галінах прамысловай дзейнасці мінулых часоў. У гэтым плане пэўную цікавасць уяўляе назва вёскі *Вялікія Лазіцы*. Лазамі нашы продкі называлі лясныя сцежкі, па якіх хадзілі дзікія зьяры. Акрамя таго, у беларускіх лясах з даўных часоў разводзілі ў падвешаных на дрэвах вуллях-калодах лясных пчол. Для таго, каб патрапіць на дрэва, выкарыстоўваліся спецыяльныя лесвіцы – лазы. Верагодна, што паселішчы, заснаваныя на месцы лясных урочышчаў, у межах якіх былі дрэвы з калодамі пчол, або паблізу якіх праходзілі лясныя сцежкі, называліся *Лазамі, Лазіцамі*.

У раннефеадалную эпоху (VI ст. – сяр. XI ст.) у складзе тапаніміі прыкметна ўзрасла доля паняццяў прыватнага землеўладання: распрацоўваліся ў лесе зямельныя ўчасткі, са з'яўленнем права ўласнасці ўзніклі граніцы феадалных зямель, што знайшло адлюстраванне ў такіх найменнях Шклоўшчыны, як *Вялікі Мяжнік і Малы Мяжнік*. У старажытнасці ва ўмовах лясістай і балоцістай мясцовасці была шырока распаўсюджана астраўная сістэма земляробства. Адваяваныя ў дзікай прыроды астраўкі зямлі служылі ў якасці плошчы для пасеваў, выкарыстоўваліся як сенакосныя ўгоддзі. На вольных ад лесу і балот астраўках звычайна засноўваліся паселішчы: вёска *Астравец*.

У XVI – першай палавіне XVII ст. на беларускіх землях даволі шырока практыкавалася пазанадзельнае землекарыстанне. З мэтай кампенсацыі нізкай якасці надзельнай зямлі сялянам дазвалялася паза межамі асноўнага надзелу распрацоўваць на льготных умовах дадатковыя ўчасткі. Звычайна пазанадзельныя дзялянкі мелі невялікую плошчу і самую разнастайную форму: вугла, кліна, кута, квадрата або прамавугольніка. Назва распрацаванага зямельнага

ўчастка пасля асады на ім рольнікаў становілася і назвай паселішча: вёскі *Клін, Вуглы*. У той жа перыяд узнікла і назва *Засценак*, якая абазначала дробны зямельны надзел, які знаходзіўся за сцяной – мяжой асноўных землеўладанняў.

Асаблівасці сельскай гаспадаркі наклалі адбітак і на тып беларускіх паселішчаў. На тэрыторыі Шклоўшчыны неаднаразова сустракаюцца назвы населеных пунктаў, матываваныя тыпамі пасялення: вёскі *Гарадзец, Гарадок, Слабодка, Гарадзішча, Навасёлкі, Наваселле, Стараселле*. У перыяд Вялікага Княства Літоўскага словамі *гарадок, гарадзец* называліся невялікія паселішчы, акружаныя ўмацаваннямі: крэпасць, феадальны пасёлак, замак, княжацкая сядзіба. Тапонімы з асновай *сяло* ўзніклі на паўночна-ўсходніх і ўсходніх землях Вялікага Княства Літоўскага ў другой палавіне XVII – пачатку XVIII стагоддзя. У гэты ж перыяд на тэрыторыі ўсходняй Беларусі з мэтай умацавання гаспадаркі шырока практыкавалася асада земляробаў “на слободзе”, што азначала часовае вызваленне новапасяленцаў ад павіннасцей і падаткаў.

У тапаніміі Шклоўскага раёна сустракаюцца геаграфічныя назвы, дадзеныя па сацыяльна-маёмаснай або саслоўнай прыкмеце: вёскі *Княжыцы, Падкняжанне, Зямцы*. Пры гэтым назва *зямцы* непасрэдна звязана са старажытным словам *зямнін* “уладальнік зямельнай маёмасці або надзелу на правах службы ў войску”.

У назвах вёсак Шклоўшчыны адлюстраваліся найменні старажытных заняткаў і вытворчай дзейнасці жыхароў: вёска *Прасалы* (*прасалы* – скупшчыкі мяса і рыбы для продажу ў розніцу), вёска *Путнікі* (*путнікі* – людзі, якія выконвалі павіннасць па абслугоўванні транспартных патрэб, забеспячэнні падводамі).

Найбольшую колькасць у тапаніміі Шклоўскага раёна складаюць назвы населеных пунктаў, матывацыяна звязаныя з асабовымі імёнамі, імёнамі-мянушкамі і прозвішчамі.

Аднымі з самых старажытных з’яўляюцца тапонімы, матываваныя традыцыйнымі славянскімі імёнамі нехрысціянскага паходжання, сярод якіх паводле граматычнай структуры выдзяляюцца: а) двухасноўныя імёны-кампазіты: вёска *Сарціслаў*; б) аднаасноўныя славянскія імёны ва ўсечанай форме, так званыя імёны-гіпакарыстыкі: вёска *Багушоўка* (ад імя *Багуслаў*), вёска *Хоцькава* (ад імя *Хаціслаў*), вёска *Барыскавічы* (ад імя *Барыслаў*), вёска *Любінічы* (ад імён *Любаслаў, Любамір*).

Даволі глыбокі след у тапаніміі пакінулі хрысціянскія імёны. Яны пачалі распаўсюджвацца і замацоўвацца ў асновах назваў населеных пунктаў з канца X ст. У асновах тапонімаў Шклоўскага раёна прадстаўлены дзве іменаслоўныя сістэмы: праваслаўная (візантыйска-грэчаская) і рымска-каталіцкая. Тапонімы, матываваныя

асабовымі імёнамі ў поўнай афіцыйна-традыцыйнай форме, не вызначаюцца асаблівай частотнасцю, гэта пераважна праваслаўныя імёны: *Маісеенкі, Аўгустова, Аўрамаўка, Мікалаеўка, Аляксандраўка*. Пры гэтым на тэрыторыі раёна сустракаецца даволі арыгінальная форма назвы вёскі *Александрыя*, якая ўпамінаецца ў пісьмовых крыніцах з сярэдзіны XVII стагоддзя як уладанне графа Зорыча. Прафесар В.П. Лемцюгова выказала меркаванне, што на такое афармленне беларускай назвы аказала ўплыў назва арабскага горада *Аль-Іскандарэй*, заснаванага ў 333–331 гг. да н.э. Аляксандрам Македонскім, горада, які пазней стаў адным з галоўных цэнтраў ранняга хрысціянства [46, с. 26].

Даволі часта аснову тапонімаў складаюць асабовыя імёны ў размоўна-бытавой і эмацыянальна-ацэначнай форме: напрыклад, асновай для назвы вёскі *Ганцавічы* паслужыла мужчынскае асабовае імя *Ганко*, вытворнае ад *Ган*, якое ўяўляе сабой гутарковы варыянт ад царкоўнага імені *Ананія*, асновай назвы вёскі *Радзішана* стала асабовае імя *Радзіш* або *Радзіша* (гутарковая форма царкоўнага праваслаўнага імя *Радые́н*), назва *Апалонаўка* ўтворана ад кананічнага імя *Апалінар*, назва *Данькавічы* ўказвае на групу сваякоў па імені іх агульнага продка *Данько* (*Данька*), якое паходзіць ад царкоўнага праваслаўнага імені *Данііл*, назва вёскі *Мацава* – ад кананічнага імя *Мацвей*, назва вёскі *Тударава* – ад каталіцкага імя *Тэадор*, назва вёскі *Пронцаўка* – ад каталіцкага імя *Франц* і інш. Да дадзенай тэматычнай групы адносяцца назвы вёсак *Герасімоўчына, Аўгустова, Мікіцінічы, Савеленкі, Нічыпаравічы, Патапава, Клімавічы*.

Многія назвы паселішчаў дазваляюць рэканструяваць імёны-мянушкі, якія мелі даўней жыхары Шклоўшчыны, а разам з імі аднавіць і словы, якія выкарыстоўваліся ў мінулым: назва вёскі *Цвыркава* ўтворана ад слова *цвыркаць* “спяваць, стракатаць”; назва *Шастакі* ўказвае на тое, што яе заснавальнік быў шостым па ліку дзіцём у сям’і; назва вёскі *Грамакі* сведчыць, што яе першапасяленец валодаў гучным голасам. Па прычыне асаблівай устойлівасці тапанімія захавала некаторыя рэгіянальныя моўныя асаблівасці: у аснове назвы вёскі *Бушлякі* адлюстравалася імя-мянушка *Бушляк*, сваім паходжаннем звязанае з мясцовай назвай шэрай чаплі, а ў аснову айконіма *Чырчына* праз антрапанімічнае пасрэдніцтва пакладзена рэгіянальная назва дзікай качкі – *чырка*. Са старажытным славянскім асабовым імем *Шкляй* (шкляямі называлі людзей, якія працавалі са шклом, займаліся паліваннем посуду), засведчаным старабеларускімі пісьмовымі крыніцамі, некаторыя даследчыкі звязваюць і паходжанне назвы раённага цэнтра. Але канчаткова схіліцца да гэтай версіі, па словах В.П. Лемцюговай, не дазваляе той факт, што на тэрыторыі Украіны і Польшчы існуе некалькі рачных назваў *Шкло, Скло*, што

азначае “чыстая, з празрыстай вадой, паўнаводная рака” [46, с. 385]. Верагодна, што некалі, у далёкім мінулым, у межах сучаснага Шклова або па суседстве з ім у Дняпро ўпадала рэчка *Шкло або Скло*, якая і дала назву гораду.

Даволі вялікую групу тапонімаў Шклоўскага раёна складаюць назвы, матываваныя адапелятыўнымі імёнамі-мянушкамі і прозвішчамі: вёскі *Рыжкавічы, Скубілаўка, Смятанічы, Таўкачы, Саськаўка, Чарапы, Фашчаўка, Бабчына, Вабічы, Ступляны* і іншыя. Некаторыя тапонімы ў сваёй аснове захавалі антрапонімы, не адзначаныя ў старажытных і сучасных пісьмовых крыніцах. Такія назвы служаць каштоўнай дадатковай крыніцай для паглыбленага вывучэння старажытнага нацыянальнага іменаслова.

У асобных тапонімах Шклоўшчыны адлюстраваліся этнанімічныя назвы: *Латва, Літоўскі, Ляхаўка*; назвы перасяленцаў з іншай мясцовасці: вёска *Смальянцы* (перасяленцы са Смаленска); назвы, утвораныя на базе культава-рэлігійнай лексікі: вёска *Троіца*.

Такім чынам, геаграфічныя назвы – не толькі ўмоўныя знакі, арыенціры на мясцовасці, але і надзвычай важныя і каштоўныя гістарычныя помнікі, сведкі мінулых эпох (а на працягу другой паловы XX стагоддзя з карты раёна па розных прычынах знікла 110 назваў: *Аўчарка, Варапонка, Доўгі Абарок, Красная Пасека, Маёраўшчына, Ордаць, Фальварак, Чамаданы* і інш.). Масавое знікненне назваў населеных пунктаў на тэрыторыі аднаго рэгіёна прыводзіць да разбурэння тапанімічнага ландшафту краіны, што ў сваю чаргу вядзе да страты гістарычнай памяці і дэфармацыі у духоўнай сферы народа.

БАРЫСАЎ (2008)

Барысаў лічыцца адным з найстаражытнейшых беларускіх гарадоў. Упершыню ён згадваецца ў летапісах пад 1102 годам. Мясцовая зямля дала жыццё аўтару тэксту Гімна БССР і Рэспублікі Беларусь Міхасю Клімковічу. Барысаўчане ганарацца першай стваральніцай савецкага беларускага “Буквара” Надзеяй Сіўко, мастаком Валерыем Шкарубам і скульптарам Анатолям Анікейчыкам. У 2008 годзе ў Барысаве падчас свята адкрылі знак-сімвал “Да 15-годдзя святкавання Дня беларускага пісьменства” і мемарыяльную дошку Івану Каладзеву – вядомаму гісторыку, стваральніку першай бібліятэкі ў горадзе, які доўгі час жыў у Барысаве.

АНТРАПОНІМЫ ВА ЁРБАНОНІМАХ БАРЫСАВА: СТРУКТУРА, СЛОВАЎТВАРЭННЕ, МАТЫВАЦЫЯ

Як вядома, уласныя імёны з'яўляюцца найважнейшым элементам свядомасці народа, складаюць спецыфічны асобны пласт культуры. Падчас надання імені праяўляюцца намінацыйная скіраванасць мыслення на пэўны прадмет, намеры, мэты суб'екта анамастычнай намінацыі, якія вызначаюцца найперш гісторыка-культурным ландшафтам эпохі, духоўнымі каштоўнасцямі імядаўцаў.

Стварэнне па-сапраўднаму навуковага ўрбананімікону прадугледжвае дакладны аналіз усіх перыядаў яго гісторыі і найноўшых тэндэнцый, што склаліся ў як мага большай колькасці гарадоў.

Нягледзячы на тое, што беларуская ўрбананімія з'яўлялася аб'ектам даследавання спецыялістаў розных навук – гісторыкаў, географіаў, моваведаў, – да сённяшняга дня вывучэннем урбананімнай сістэмы г. Барысава ніхто спецыяльна не займаўся. Наогул з адзінаццаці дысертацый па анамастыцы 2000–2008 гг., абароненых у Беларусі (дзе дысертацыі на атрыманне вучонай ступені доктара філалагічных навук І.Э. Ратнікавай і В.В. Шура, дзевяць – на атрыманне вучонай ступені кандыдата філалагічных навук: Ван Лі, Г.М. Дзеравяга, І.Л. Капылова, А.І. Копача, В.М. Ляшкевіч, І.М. Петрачковай, Н.А. Радзіваноўскай, Г.К. Семяньковай, З.У. Шведавай), толькі чатыры прысвечаны тапанімічным даследаванням. Прычым урбананімія аналізуецца толькі ў адной працы Ван Лі, якая ўяўляе сабой паглыблены комплексны аналіз назваў унутрыгарадскіх аб'ектаў Беларусі і Кітая ў структурным і намінацыйным аспектах [9]. Аўтар надае асаблівую ўвагу выяўленню падабенстваў і адрозненняў у фарміраванні і функцыянаванні названых урбананімных сістэм на прыкладзе абласных цэнтраў нашай краіны.

Неабходнасць вывучэння барысаўскай урбананіміі таксама абумоўліваецца дынамічным развіццём горада, павелічэннем яго тэрыторыі, нязменным з'яўленнем імёнаў на яго карце.

Мэта нашага даследавання заключаецца ва ўсебаковым вывучэнні гісторыка-культурных, лінгвакультурных і ўрбананімных традыцый, спосабаў фарміравання мемарыяльнай часткі ўрбананімікону. Актуальнасць гэтай праблематыкі цяпер тлумачыцца не толькі тым, што ў сувязі з хуткай урбанізацыяй няўхільна расце працэнт назваў “у гонар кагосьці”, але і тым, што “гісторыка-культурныя традыцыі любога народа і яго помнікі (уключаючы геаграфічныя назвы, тапонімы, што склаліся на працягу стагоддзяў)

маюць выразную тэндэнцыю да перадачы ад пакалення да пакалення” [17, с. 1]. Пытанне “Што пакінем нашчадкам?” вельмі сур’эзнае.

Прыкра, але мы пакуль дрэнна ведаем сваю гісторыю, помнікі культуры. І толькі ў апошняе дзесяцігоддзе сапраўды пачалі асэнсоўваць сябе як членаў адной гістарычнай супольнасці: мы – беларусы, уладальнікі вельмі вялікай гісторыка-культурнай спадчыны, асаблівых, беларускіх, традыцый.

Нельга не адзначыць, што найменні-прысвячэнні – гэта вынік умацавання абсалютызму. Самыя першыя з названых у гісторыі ўрбананіміі Еўропы мемарыяльныя назвы на пачатку XVII ст. у Англіі былі прысвечаны каралеве (1606 г.), у Францыі – прынцам дынастыі Бурбонаў.

Статыстычныя дадзеныя па Беларусі сведчаць пра значнае павелічэнне мемарыяльных найменняў унутрыгарадскіх аб’ектаў пасля 1917 г. Масавыя перайменаванні паслярэвалюцыйных гадоў прынеслі ў беларускую, як, дарэчы, у рускую і наогул савецкую, урбананімію цэлы паток назваў у гонар найперш барацьбітоў за савецкую ўладу і камунізм. Мадэль ператварылася ў культавую. Вядомы расійскі анаталаг прафесар М.В. Гарбанеўскі пра яе піша: “Важна разумець, што гэта – культуравае мадэль, характэрная менавіта для савецкага перыяду гісторыі краіны і даведзеная да поўнага абсурду (напрыклад, адных толькі населеных пунктаў, названых у гонар С.М. Кірава, у СССР мелася больш за 150, а вуліцы Вальтара Ульбрыхта не было нават у ГДР, але на карце Масквы яна існавала!)” [17, с. 2]. І калі цяжка не пагадзіцца і не пацвердзіць другога палажэння гэтага выказвання, то першае ў адносінах да беларускага матэрыялу патрабуе некаторых каментарыяў. Вельмі пашыраная ў савецкі час гэта мадэль назваў вуліц у гонар важных чыноўнікаў і дзяржаўных дзеячаў пачала з’яўляцца на картах беларускіх гарадоў пачынаючы з 1870-х гг. Так, у Мінску і Гомелі ў гэты час існавалі *Скобелеўскія вуліцы*, названыя па імені генерала-ад’ютанта Скобелева. Каля дзесяці беларускіх урбананіміконаў уключалі назву *Аляксандраўская вуліца*, у адных выпадках матываваную іменем імператара Аляксандра I (у Брэсце гэта назва з’явілася ў выніку перайменавання былой Шашэйнай вуліцы [89, с. 27]), у іншых – іменем Аляксандра Неўскага.

Што ж да Барысава, то ў гэтым горадзе напрыканцы XIX ст. існавалі *проспект Генерала Рыхтара*, які насіў імя генерала-ад’ютанта з роду фон Рыхтараў, у 1898 г. прызначанага знаходзіцца пры асобе цара, і *проспект Князя Трубяцкога* [34].

На пачатку XX ст. у якасці базы для стварэння назваў-прысвячэнняў выкарыстоўваюцца таксама імёны буйных

пісьменнікаў: у Брэсце і Віцебску з'яўляюцца *Пушкінскія вуліцы*, у Віцебску таксама *вуліца Графа Талстога*.

Нельга лічыць культуравую мадэль назваў вуліц толькі параджэннем савецкага перыяду яшчэ і па той прычыне, што ў гарадах заходняй зоны Беларусі (Брэсце, Гродна, Кобрыне, Баранавічах і інш.), якія з 1919–1920 гг. зноў уваходзілі ў склад Польшчы, вуліцы вельмі часта называліся ў гонар польскіх дзяржаўных і ваенных дзеячаў, дзеячаў польскага нацыянальнага руху, польскіх пісьменнікаў: *вул. Баторыя*, *вул. Кілінскага*, *вул. Кірстоўскага*, *вул. Лістоўскага*, *вул. Міцкевіча*, *вул. Замойскага*, *вул. Пераца*, *вул. Пілсудскага*, *вул. Сабескага*, *вул. Славацкага*, *вул. Сянкевіча*, *вул. Шантыцкага* і інш.

На працягу далейшага развіцця беларускай урбананіміі аналізуемая мадэль атрымала больш шырокае распаўсюджанне. Пасля Вялікай Айчыннай вайны значнае месца сярод назваў унутрыгарадскіх аб'ектаў займаюць найменні, дадзеныя ў гонар удзельнікаў вайны, генералаў, салдат, партызан, падпольшчыкаў, разведчыкаў.

Пачынаючы з 1960-х гг. у склад мемарыяльных назваў вуліц трывала ўваходзяць назвы ў гонар савецкіх лётчыкаў і касманаўтаў, пашыраецца круг назваў па імёнах дзеячаў культуры. Такі агульны лёс назваў-прысвячэнняў на Беларусі, якія прынеслі ў склад урбананімаў мноства антрапонімаў.

Назвы мемарыяльнага характару могуць быць двух тыпаў. Ёсць такія, што непасрэдна праз пэўныя вуліцы, завулкі, праспекты, плошчы гістарычна не звязаны з тымі людзьмі, памяць пра якіх яны ўвекавечваюць. У Барысаве на іх долю прыходзіцца 86,3% гадонімаў. Іншыя ж адносяцца да тых аб'ектаў, што маюць адносіны да біяграфіі тых людзей, чые прозвішчы ляглі ў аснову гэтых найменняў. На жаль, у кожным з вывучаных гарадоў іх колькасць рэдка дасягае 15%. Так, у Барысаве іх толькі 13,7%.

Аналіз і выяўленне асноўных заканамернасцей у семантыцы і структуры найменняў-прысвячэнняў дапамагае больш выразна прасачыць асноўныя этапы ў культурным і гістарычным развіцці як Барысава ў прыватнасці, так і ўсёй краіны ўвогуле.

Макраадзінкамі сучаснага ўрбананімікону Барысава з'яўляюцца назвы частак горада: *Старабарысаў*, *Новабарысаў*, *Барок*, *Лядзішча*, *Залінейны*, *Печы*, *Юшкевічы*. Як бачым, усе яны аднаслоўныя і ў пераважнай большасці намінацыйныя (унутрыгарадскія харанімы-назоўнікі); толькі адна ад'ектыўная – *Залінейны*. Зыходным прынцыпам намінацыі з'яўляецца захаванне ў назвах тэрытарыяльных гарадскіх адзінак былых тапонімаў – назваў пасёлкаў, вёсак або хутароў (*Новабарысаў*, *Лядзішча*, *Юшкевічы*,

Печы). Такі ж прынцып намінацыі раёнаў горада, як прасторавае размяшчэнне ў адносінах да іншых аб'ектаў і пэўнай часткі свету, характэрны некаторым беларускім і шмат якім рускім гарадам, Барысаву не ўласцівы.

Абавязковым элементам кожнага ўрбаноніма з'яўляецца геаграфічны апелятыў, або наменклатурны тэрмін. Лінейная наменклатура ў Барысаве, у адрозненне ад сталічнага і абласных гарадоў, не вельмі разнастайная, у яе склад уваходзяць пераважна чатыры наменклатурныя тэрміны: *вуліца, завулак, праспект, бульвар*, прычым базавымі сярод іх выступаюць першыя два. Што ж да мемарыяльнай часткі ўрбананімікону, то ў ім задзейнічаны толькі наменклатурныя тэрміны *вуліца* і *завулак*, што ў пэўнай ступені сведчыць пра захаванне былой віканімнай традыцыі.

Уся разнастайнасць гадонімаў-прысвячэнняў горада ўкладваецца ў пяць структурных мадэлей рознай ступені прадуктыўнасці. Найвялікшая колькасць адзінак прадстаўляе мадэль, што ўключае родны склон прозвішча або псеўданіма. Паказальна, што ў горадзе на Беразіне гэтая мадэль, у адрозненне ад Мінска, Віцебска і Гомеля, дзе існуюць назвы вуліц і ў форме групавых антрапонімаў (параўн. *вул. Свечкіных* – Віцебск), прадстаўлена толькі індывідуальнымі антрапонімамі: *вул. Галіцкага, зав. Чарняхоўскага* і інш. На долю такой мадэлі прыпадае 83,7% ад усіх мемарыяльных назваў. Гэта самая распаўсюджаная мадэль на тэрыторыі ўсёй краіны.

У канцы 1960-х гг. у беларускай урбананіміі з'явілася і пачала хутка прагрэсіраваць мадэль, у склад якой, апроч прозвішча ці псеўданіма, уваходзіць імя ў ініцыяльнай або поўнай форме, што тлумачыцца яе больш высокімі магчымасцямі ў выкананні адраснай і гісторыка-культурнай функцый. Такая мадэль дэталізуе інфармацыю, якую нясе гадонім, асабліва ў тых выпадках, калі сярод асоб, прозвішчы якіх выкарыстоўваюцца ў якасці назваў унутрыгарадскіх аб'ектаў, сустракаюцца цёзкі па прозвішчы.

Спецыяльнае даследаванне вуліц-цёзак па прозвішчы [59, с. 94], праведзенае намі ў 1996 г., паказала, што ў назвах лінейных гарадскіх і сельскіх аб'ектаў краіны выкарыстоўваецца 148 прозвішчаў, якія, належачы розным людзям (часам адразу шасці ці нават васьмі), назіраюцца ў розных населеных пунктах. У 17 выпадках адно і тое ж прозвішча сустракаецца ў назвах вуліц, дадзеных у гонар дзвюх асоб. Напрыклад, прозвішча *Адамовіч* знайшло адлюстраванне ва ўрбананіміконах г.п. Рудзенск і г. Барысаў. Пры гэтым у Рудзенску *вуліца Адамовіча* названа ў гонар удзельніка партызанскага руху на тэрыторыі Мінскай вобласці ў гады Вялікай Айчыннай вайны Уладзіміра Пятровіча Адамовіча, а ў Барысаве асновай намінацыі

вуліцы *Адамовіча* стала прозвішча дзяржаўнага дзеяча БССР *Восіпа Аляксандравіча Адамовіча* і да т.п. У такіх выпадках, на наш погляд, была б да месца мадэль з іменем у поўнай або хаця б у ініцыяльнай форме.

Наогул жа ў Барысаве назвы лінейных аб'ектаў, у прапрыяльную частку якіх уваходзіць імя, складаюць 15% ад агульнай колькасці назваў-прысвячэнняў: *вул. Янкі Купалы, вул. С. Разіна, вул. С. Лазо* і інш.

Іншую сітуацыю назіраем у ойкадаманічным полі: там асабовае імя – абавязковы элемент мадэлі: *помнік Людміле Чалоўскай, помнік Сяргею Арджанікідзе* і да т.п.

Занальнасць гэтай мадэлі ў межах Беларусі не паддаецца дакладнаму вызначэнню. Так, на наяўнасць яе часткова ўплывае памер населенага пункта: у буйных гарадах назвы, пабудаваныя па гэтай мадэлі, сустракаюцца часцей, чым у вёсках, але ёсць яны і ў апошніх. Зонай адносна шырокага ўжывання гэтай мадэлі з'яўляецца тэрыторыя з захаду да сталіцы; ад сталіцы ж на ўсход доля гадонімаў вывучанай мадэлі прыкметна падае. Своеасаблівую заканамернасць і ў той жа час тлумачэнне з'яўлення такой мадэлі, верагодна, можна ўгледзець таксама ў тым, што вялікая колькасць адзінак гэтай мадэлі – назвы-прысвячэнні ў гонар замежных дзеячаў: *вул. Карла Маркса, вул. Карла Лібкнехта* і інш.

Характэрна, што мадэль, якая складаецца толькі з асабовага імені, у Беларусі не выкарыстоўваецца. Няма такіх назваў і ў Барысаве. Тлумачэнне простае: культурна-гістарычная функцыя такой назвы амаль нулявая, адно і тое ж імя носяць тысячы чалавек.

І ўсё ж вуліцы, назвы якіх уключаюць толькі асабовае імя, існуюць у Вялікабрытаніі, Польшчы, Швецыі, але там яны носяць імёны вядомых літаратурных персанажаў: *Beatrice street, Hamlet street, Olivia street* (імёны герояў з твораў Шэкспіра), *ul. Lecha, ul. Wacława* (імёны літаратурных герояў драмы Ю. Славацкага) і інш. Гэта яшчэ адна магчымасць зрабіць назвы лінейных аб'ектаў больш разнастайнымі.

У апошнія дваццаць гадоў у розных беларускіх і шырэй славянскіх гарадах, у тым ліку ў Барысаве, усё часцей у якасці назваў вуліц выкарыстоўваюцца прозвішчы з удакладняльнымі анімізаванымі апелятывамі, што ўказваюць на званне, прафесію, род заняткаў, ступень сваяцтва: *бульвар Маршала Грэчкі, вуліца Генерала Толсцікава*. Мадэль заслугоўвае ўвагі як найбольш інфарматыўная сярод пералічаных. Зона пераважнага выкарыстання яе знаходзіцца ў Гродна, дзе такія назвы з'явіліся не без уплыву польскай традыцыі. У польскіх гарадах, акрамя названых, зарэгістравана таксама мадэль, якая ўяўляе сабой спалучэнне другой і трэцяй: *ul. Gen. Władysława*

Sikorskiego, ul. Płk. Aleksandra Kowalskiego (Зялёна Гура). У Беларусі яна пакуль не знайшла прымянення, хаця мае поўнае права на існаванне.

Наступная па распаўсюджанасці мадэль, прадстаўленая парадкавым лічэбнікам і прозвішчам або псеўданімам у родным склоне, тыпу *2-і завулак Папова*. Наяўнасць назваў гэтай мадэлі – прымета гаданіі буйных гарадоў, таму што менавіта ў іх шырокімі тэмпамі ідзе будаўніцтва, існуюць стэрэатыпы планіроўкі, планамернасць квартальнай забудовы жылых масіваў, якія патрабуюць шэрага прымет для адрознення аднародных аб'ектаў, парадку ўвядзення будаўнічых аб'ектаў у эксплуатацыю і да т.п. Але трэба адразу адзначыць, што, якімі б прычынамі гэта ні было выклікана, названая структурная мадэль аджывае сваё і саступае месца іншым. Пра адмоўныя бакі выкарыстання яе ўжо неаднаразова выказваліся розныя даследчыкі ўрбананімнага матэрыялу: нумерацыя стварае эфект палімернасці асобы чалавека, чыё імя носіць вуліца.

Яшчэ адна мадэль, якая амаль адышла ў нябыт, – форма назоўнага склону прыметніка (ён задзейнічаны ў Барысаве толькі ў адной назве – *Стаханаўская вуліца*), пры выкарыстанні якой мемарыяльная назва страчвае частку сваёй інфарматыўнасці і функцыю мемарыяльнасці, а ў асобных выпадках робіць назву незразумелай, таму што пры выкарыстанні роднага склону прозвішча мы не задумваючыся можам сказаць, што назва ўтворана ад прозвішча, а форма прыметніка адсылае нас часцей да аб'екта, хіліць да ўспрыняцця геаграфічнага прынцыпу намінацыі. Напрыклад, *Кіраўскім* імянуюць *мост* у Віцебску, таму што ён вядзе да вуліцы *Кірава*, *Пушкінскай* называецца *плошча* ў Маскве, таму што на ёй размешчаны помнік А.С. Пушкіну.

Для афармлення назваў звычайна выкарыстоўваюцца граматычныя мадэлі прозвішчаў, характэрныя для пэўнай мясцовасці. Прасочым, якія словатворчыя антрапанімныя мадэлі сталі лексіка-марфалагічнай базай для ўтварэння прозвішчаў, што паслужылі асновай матывацыі для назваў-прысвячэнняў.

Самай частотнай з'яўляецца мадэль урбаноніма, утвораная ад агульнаславянскага прозвішчнага тыпу на *-аў/-оў/-еў, -ін* (18,9%: *вул. Суварова, вул. Ціміразева, вул. Лапаціна* і інш.), які ў беларускай мове, па дадзеных М.В. Бірылы, складае 39,8%. Як сведчаць даследаванні, арэал максімальнай прадуктыўнасці прозвішчаў ва ўсходняй і паўночнай частках краіны “прыкладна супадае з тэрыторыяй, якая была ўз'яднана з Расіяй у 1772 г. у выніку першага падзелу Рэчы Паспалітай” [6, с. 41]. Паказальна, што галоўнае месца належыць назвам такога тыпу і ва ўрбананімнай сістэме Віцебшчыны.

Другую пазіцыю ва ўрбананіміі, у адрозненне ад агульнай лексічнай сістэмы беларускай мовы, дзе ім належыць каля 17% адзінак, займаюць прозвішчы на цвёрды і радзей мяккі зычны (8%: *вул. Супруна, вул. Гогаля* і інш.), большасць з якіх утрымлівае ў сваёй аснове былы апелятыў. Для параўнання на Віцебшчыне іх каля 18%.

Пакуль цяжка знайсці тлумачэнне таму, што ўрбананімія, дзе знаходзяць выкарыстанне прозвішчы асоб, дзейнасць якіх з пэўнай мясцовасцю ніяк не звязана, пацвярджае нераўнамернасць размяшчэння прозвішчых тыпаў на нацыянальнай тэрыторыі, выкліканую асаблівасцямі развіцця антрапаніміі ў дапрозвішчны перыяд і абумоўленую дапрозвішчнай антрапанімнай базай, сацыяльнымі адносінамі ў грамадстве ў перыяд станаўлення прозвішчаў, палітыкай улад. Таму, відаць, не выпадкова, а заканамерна наступнай па частаце ўжывання з'яўляецца група ўрбананімаў, утвораных ад прозвішчаў агульнаславянскага прозвішчнага тыпу на -скі (4,1% адзінак). У беларускай мове ўвогуле ім належыць 9,87% прозвішчаў, у Расіі, па дадзеных слоўніка М. Бенсана [6, с. 16], – 9,74%. Крыху менш такіх назваў на Віцебшчыне – 7,2%.

У адпаведнасці з асаблівасцямі размяшчэння на тэрыторыі Беларусі ўсходнеславянскага тыпу прозвішчаў на -енка, асноўны масіў бытавання якіх знаходзіцца ва ўсходняй частцы краіны, гэта значыць на ўсход ад лініі Бягомль–Барысаў–Чэрвень–Слуцк–Лунінец, невялікі ва ўрбананіміі Барысава і працэнт гадонімаў, утвораных ад гэтага тыпу антрапонімаў (2,9%: *9-я вул. Асіпенка, 10-я вул. Асіпенка* і інш.). У беларускай мове яны складаюць у сярэднім 4,66% [6, с. 41].

Крыху больш за 2% (2,4) выкарыстана ва ўрбананіміі Барысава прозвішчаў на галосны (*вул. Рубэна Ібаруры, вул. Гастэлы* і інш.).

Менш за працэнт (0,7%) урбананімаў маюць у сваёй аснове прозвішчы агульнаславянскага тыпу на -овіч/-евіч (*вул. Жуковіча, вул. Хацкевіча*). Не намнога больш іх ва ўрбананіміі Віцебшчыны (3,6%), нягледзячы на тое, што на ўсход ад Оршы Віцебскай вобласці, а таксама на поўнач ад Віцебска яны складаюць ад 10% да 30%.

З матывацыйнага боку ўся разнастайнасць сучасных назваў унутрыгарадскіх аб'ектаў Барысава, матываваных імёнамі асоб, распадаецца на восем груп, якія адрозніваюцца як колькасна, так і якасна.

Першую і найбольш шматлікую (уключае 31 адзінку) групу складаюць назвы, асновай для якіх паслужылі імёны савецкіх ваенных і дзяржаўных дзеячаў, палкаводцаў: *вул. і завул. Андрэева, вул. Блюхера, вул. Ватуціна, вул. Даватара, вул. Кутузава, вул. Панфілава* і інш., шэсць з якіх маюць адносіны да Барысава: адны нарадзіліся ў ім ці Барысаўскім раёне (*вул. Адамовіча, вул. Генерала Толсцікава,*

вул. Хацкевіча), другія ўдзельнічалі ў яго вызваленні ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў (вул. Галіцкага, вул. і завул. Чарняхоўскага). Асобныя былі ўдзельнікамі грамадзянскай вайны ў Беларусі і вызвалення краю ад войск буржуазнай Польшчы (вул. Тухачэўскага, вул. Фабрыцыуса). Галоўным матывам намінацыі ў гэтай групе назваў выступае жаданне праз услаўленне імёнаў прадстаўнікоў улады і “сілавікоў” пацвердзіць непарушнасць існуючага ладу. У параўнанні з іншымі беларускімі гарадамі звяртае ўвагу значная колькасць назваў у гонар менавіта ваенных дзеячаў.

Наступную групу складаюць назвы, дадзеныя ў гонар дзеячаў рэвалюцыйнага руху, прадстаўнікоў паўстанняў і войнаў, герояў Грамадзянскай вайны (вул. Батурына, вул. Даўмана, вул. Калінскага, вул. Катоўскага, вул. Трусава, вул. Урыцкага і інш.).

Нельга не адзначыць, што другую пазіцыю ў структуры ўрбананіміі Віцебшчыны займае гэтая група. У першыя гады савецкай улады іменем Леніна, яго паплечнікаў і дзеячаў міжнароднага рэвалюцыйнага руху называліся галоўныя вуліцы ва ўсіх населеных пунктах. Пры гэтым у Віцебскім раёне больш актыўна выкарыстоўваюцца ў якасці гадонімаў антрапонімы *Калінін, Свядлоў, Кіраў, Куйбышаў, Крупская*, якія, дарэчы, наогул не задзейнічаны ў Барысаве. Ці то гэтак раней патрабавалі “партыйныя святцы”, ці то барысаўчанам бліжэй аказаліся імёны замежных дзеячаў (толькі завулкаў *Розы Люксембург* цэлых пяць). Нечакана больш іх у Новабарысаве і, наадварот, менш у Старабарысаве і Лядзішчы.

На трэцяй пазіцыі, як і на Віцебшчыне, знаходзяцца найменні, утвораныя ад антрапонімаў-прозвішчаў паэтаў і пісьменнікаў, пераважна рускіх (вул. *Герцэна, вул. Максіма Горкага, вул. Лермантава, завул. Някрасава, 3-і завул. Астроўскага, вул. Прышвіна, вул. Пушкіна*). З імёнаў беларускіх дзеячаў літаратуры і мастацтва барысаўчане, як і большасць беларусаў, выбралі Якуба Коласа і Янку Купалу. Вось дзе хаваецца рэзерв для наступных намінацый. Больш за ўсё іх у Старабарысаве. У адносна новых жа раёнах існуе па адной-дзве назвы, што сведчыць пра затуханне актыўнасці гэтага тыпу матывацыі.

Прадуктыўная ва ўрбананіміконе Барысава група гадонімаў, матываваных імёнамі ўдзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны, камуністычнага і камсамольскага падполля, партызанскага руху. У раёне горада падчас вайны дзейнічала 17 падпольных груп, але, у адрозненне ад Віцебшчыны, дзе яны лідзіруюць, мемарыяльныя назвы ў гонар асоб гэтай катэгорыі займаюць у горадзе на Беразіне толькі чацвёртае месца. Калі параўнаць у гэтым плане раёны горада, то самая вялікая колькасць іх невыпадкова зарэгістравана ў Старабарысаве, хаця ёсць яны і ў Лядзішчы, Новабарысаве, Барку,

Залінейным. Названы матыў вельмі актыўна клаўся ў аснову намінацыі ўнутрыгарадскіх аб'ектаў пасля Вялікай Айчыннай вайны, асабліва ў 1960–1980-я гг.

Хоць і задзейнічана толькі чатыры прозвішчы, блізкую па колькасці адзінак групу складаюць назвы, дадзеныя ў гонар лётчыкаў і касманаўтаў (вул. Асіпенка, вул. Чкалава, завул. Чкалава, 1–7-ы завул. Чкалава, вул. Юрыя Гагарына, бульвар Камарова). Пералічаныя антрапонімы ў якасці асновы для назваў вуліц з'яўляюцца самымі частотнымі на тэрыторыі ўсёй нашай краіны.

Адносна невысокі працэнт барысаўскіх антрапагонімаў, утвораных ад прозвішчаў вучоных, і зноў толькі рускіх: вул. Мічурына, вул. Паўлава, 1–3-і завул. Пірагова, завул. Ціміразева. Прозвішчы вядомых беларускіх вучоных пакуль не знайшлі дарогі да ўрбананіміі Барысава.

Адзінкавымі з'яўляюцца назвы, прысвоеныя ў гонар рускага мастака (вул. Рэпіна) і наватара вытворчасці (Стаханавская вул.).

Такім чынам, аналіз адантрапанімнай урбананіміі аднаго горада высвеціў шэраг асаблівасцей, якія ўласцівыя як гэтаму населенаму пункту і адрозніваюць яго ад іншых, так і беларускай урбананімнай сістэмы ўвогуле.

Цяпер паўсюдна, і ў Барысаве ў тым ліку, назіраем затуханне прадуктыўнасці дзвюх структурных мадэлей мемарыяльных назваў – 1) прапрыяльная частка якіх уключае парадкавы лічэбнік і родны склон прозвішча ці псеўданіма і 2) прапрыяльная частка якіх мае форму прыметніка. Пры гэтым параўнанне функцыянавання гэтых мадэлей у названым горадзе з іншымі гарадамі сведчыць, што працэс затухання першай з іх у Барысаве адбываецца больш марудна, чым, напрыклад, у Віцебску, дзе нумератыўныя мемарыяльныя назвы актыўна замяняюцца іншымі тыпамі пачынаючы з 1990-х гадоў. Значна радзей у гэтым горадзе выкарыстоўваюцца мадэлі з іменем у ініцыяльнай форме і з анімізаваным апелятывам.

Даследаванне словатворчых мадэлей прозвішчаў, стаўшых асновай для назвы лінейных аб'ектаў, паказвае, што галоўную ролю ў гэтым працэсе адыгрываюць прозвішчы агульнаславянскіх суфіксальных тыпаў на -оў/-аў/-еў, -ін/-ын, -скі/-цкі, -овіч/-евіч. Малапрадуктыўныя ў беларускай мове прозвішчныя тыпы на -ак/-як, -ік/-чык, -ец/-авец наогул не знайшлі адлюстравання ва ўрбананіміі.

З усходнеславянскіх прозвішчных тыпаў вельмі сціпла прадстаўлены ва ўрбананімнай сістэме толькі прозвішчы на -енка.

Відаць, агульнай дагэтуль рускай скіраванасцю сістэмы ўнутрыгарадскіх назваў можна патлумачыць адсутнасць

ва ўрбананіміі найменняў, утвораных ад прозвішчаў унутрымоўных – беларускіх – тыпаў.

Матывацыйная структура ўрбананімаў у розных населеных пунктах краіны ўвогуле аднастайная, а рэгіянальная своеасаблівасць праяўляецца толькі ў ступені адлюстравання тых або іншых тыпаў і мадэлей, абумоўленых асаблівасцямі пэўнага горада ці вёскі. Своеасаблівасць Барысава заключаецца ў тым, што яго ўрбананімія наскрозь руская і савецкая. Беларускі кампанент культуры задзейнічаны надзвычай абмежавана. Ці пачуюць нас у кабінетах мясцовай улады? Матывацыя пэўнага распаўсюджвання гадонімаў у розных рэгіёнах краіны патрабуе далейшага паглыбленага даследавання гісторыі намінацыі лінейных аб'ектаў у кожным населеным пункце асобна, паколькі акт намінацыі заўсёды быў і застаецца індывідуальным і заканадаўчым па сваёй форме. Перавага адной групы ў тым ці іншым паселішчы не можа быць растлумачана толькі культурна-гістарычнымі традыцыямі горада ці рэгіёна ўвогуле.

Улік культурна-гістарычнага кампанента, звязанага з родам і часам укладу людзей, чые імёны носяць вуліцы, у гісторыі і культуры чалавечага грамадства дазваляе канстатаваць, што шматколькаснасць груп назваў, дадзеных у гонар ваенных і дзяржаўных дзеячаў, у гонар дзеячаў рэвалюцыйнага руху, герояў Грамадзянскай вайны тлумачыцца гістарычным лёсам Барысава – горада, які з самага пачатку быў заснаваны полацкім князем Барысам Усяславічам і прадвызначаны ім стаць крэпасцю Полацкага княства.

Яшчэ адной праблемай, якая мае адносіны да асаблівасцей узаемадзеяння антрапаніміі і ўрбананіміі, з'яўляецца праблема гендарнай састаўляючай анамастычнай карціны свету. Праведзены намі аналіз найменняў вуліц, утвораных ад жаночых і мужчынскіх антрапонімаў, сведчыць пра наяўнасць у горадзе на Беразіне толькі 15-ці назваў вуліц, якія паходзяць ад жаночых прозвішчаў (9,8%), гэта значыць, што жаночыя назвы суадносяцца з мужчынскімі як 1 да 10. Прыведзены паказчык некалькі лепшы, чым сярэдні па краіне (1:12). У рэестры жаночых назваў побач з найменнямі беларускага тэксту культуры (вул. Чалоўскай) па-суседску ўжываюцца ўрбананімы рускага і заходнееўрапейскага тэкстаў культуры (вул. Зоі Касмадзям'янскай, вул. Розы Люксембург). У межах жаночай падсістэмы ўрбананімікону чатыры ўрбаналексемы абслугоўваюць 15 назваў лінейных аб'ектаў. Гэта стала магчымым дзякуючы існаванню ўрбананімічных ансамбляў, аб'яднаных наяўнасцю ў іх структуры аднаго і таго ж уласнага імені. З існуючых трох тыпаў ансамблей (першы ўтвараецца ўвядзеннем у структуру геаграфічных азначэнняў *верхняя – ніжняя, старая – новая, вялікая – малая*; другі –

розных наменклатурных тэрмінаў, трэці – аб’яднаннем першага тыпу з другім) у Барысаве выкарыстоўваецца толькі другі: *вул. Асіпенка, 1-ы завул. Асіпенка, 2-і завул. Асіпенка, 3-і завул. Асіпенка* і так да *10-ы завул. Асіпенка* і да т.п.

Нягледзячы на ўсе змены ў складзе ўрбананіміі на працягу шматвяковай гісторыі, кожны сучасны ўрбанонім з’яўляецца ўнікальнай урбанакультурамай, а барысаўская мемарыяльная падсістэма ўрбананімнай сістэмы ўяўляе цэласную гісторыка-культурную з’яву, у якой пакінулі значны ўклад некалькі эпох.

Праведзенае даследаванне дазволіла выявіць асноўныя заканамернасці фарміравання мемарыяльнай часткі ўрбананімікону з улікам культурных, гістарычных і лінгвістычных асаблівасцей кожнай з існуючых мадэлей, устанавіць галоўныя структурныя, моватворчыя і матывацыйныя прыметы, вызначыць асноўныя тэндэнцыі ў развіцці сучасных працэсаў, што адбываюцца ў барысаўскай урбананіміі.

Сучасны Барысаў – адзін з буйных гарадоў Беларусі, дзе аб’ядналася новае са старым. Апошнім часам ствараюцца новыя лінейныя аб’екты, а з імі з’яўляцца і новыя ўрбанонімы. Трэба прыкласці намаганні, каб адзін з самых старажытных беларускіх гарадоў меў свой, беларускі, урбананімны твар.

ТАПОНІМЫ БАРЫСАЎШЧЫНЫ ЯК САСТАЎНАЯ ЧАСТКА ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНАГА ЛАНДШАФТУ КРАІНЫ

Спадчына духоўнай культуры народа ўключае ў сябе ўвесь комплекс помнікаў: ад твораў вялікіх майстроў да безыменных шэдэўраў народнай творчасці. Уласныя імёны, якія дайшлі да нас з глыбіні вякоў і тысячагоддзяў, ствараліся ў розныя гістарычныя эпохі і перадаваліся з пакалення ў пакаленне, таксама з’яўляюцца неад’емнай часткай гісторыка-культурнага ландшафту краіны.

Паводле адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу, на сённяшні дзень на тэрыторыі Барысаўскага раёна налічваецца 1 горад і 300 сельскіх населеных пунктаў. Гістарычнае мінулае пакінула глыбокі след у тапаніміі Барысаўшчыны. Па асновах тапанімаў раёна можна прасачыць самыя старажытныя наміматыўныя тэндэнцыі і аднавіць гісторыка-культурныя зрэзы, якія адпавядаюць канкрэтным грамадска-эканамічным фармацыям.

Тапанімія рэгіёна прадстаўлена назвамі прыродна-геаграфічнага (геагенныя айконімы) і культурна-гістарычнага (антрапагенныя айконімы) характару.

Барысаўскі раён займае ўнікальнае геаграфічнае становішча: на паўднёвай частцы тэрыторыі размешчана Цэнтральнабярэзінская раўніна, на паўночна-заходняй – Верхнебярэзінская нізіна, а паміж імі і на паўночным усходзе працягнулася паласа Мінскага ўзвышша – Барысаўская града. Гэта, у сваю чаргу, абумовіла тое, што каля 15% тапаніміі раёна складаюць назвы, суаднесеныя з мясцовымі геаграфічнымі ўмовамі. Пры гэтым у айконімах Барысаўшчыны дамінуюць назвы прыродна-геаграфічных аб'ектаў, якія абазначаюць рэльеф: узвышшы – вёскі *Гара, Красная Гара, Бярозавае гара, Гаравец, Гаравая, Загор'е, Загорнае, Валатоўка, Вярховіна, Халмоўка, Лабачыха, Курганаўка, Высачаны, Магільнае* (слова *магіла* ў значэнні *'курган, высокае месца'*), *Выскі Бераг*; нізкія, забалочаныя месцы – вёскі *Забалоце, Забалотніца, Імшара, Замошша, Ржаўка*. Пры гэтым асновы некаторых назваў змяшчаюць словы, невядомыя ў сучаснай беларускай мове, або словы, якія сустракаюцца толькі ў асобных гаворках Беларусі: напрыклад, у аснове назвы вёскі *Хаўхоліца* ляжыць старабеларускае слова *хехла*, якое абазначала *'балоцістую мясцовасць'*, назва вёскі *Верацея* паходзіць ад дыялектнага слова *верацяя* *'ўзвышша, астравок зямлі сярод балота'*.

Даволі шырокі пласт гідраграфічнай тэрміналогіі знайшоў адлюстраванне ў тапаніміі Барысаўскага раёна: *Крынічкі, Бродаўка, Заброддзе, Заручча, Зарэчча, Прудзішча, Пруд, Запруддзе*. Пры гэтым у асновах тапонімаў сустракаюцца як агульнаславянскія словы, напрыклад, *струга* ў значэнні *'струмень, ручай, заліў'* (вёска *Стругі*), *сутока* *'месца зліцця рэк, ручаёў'* (вёска *Сутокі*), так і вузкарэгіянальныя, напрыклад, *Карма* ў значэнні *'затока, завадзь у форме рукава'*.

На Барысаўшчыне часта адзначаюцца назвы паселішчаў, матываваныя назвамі водных аб'ектаў: рэк і азёр – вёскі *Палік, Студзёнка, Сха, Сівіца, Неманіца, Глыбочыца, Жартайка, Жортай* (ад слова *жортай* у значэнні *'бяздонне, прорва'*).

На тэрыторыі раёна нярэдка адзначаюцца тапонімы з фітанімнымі асновамі, звязаныя з назвамі асобных відаў раслін і лясных масіваў: вёскі *Асінаўка, Бярозаўка, Баравыя, Рабінаўка, Калінаўка, Крушына, Ліпнікі, Ліпкі, Вераскі, Ельніца, Ляшчыны, Боркі, Падбярэззе, Светлая Рошча, Пушча, Забор'е, Зялёны Бор, Сасна, Смолле* (ад слова *смолле* ў значэнні *'смаловы лес'*), *Падлессе*. У аснову тапоніма *Макаўе* пакладзена рэгіянальнае слова *макаўе* ў значэнні *'дзялянка зямлі, дзе некалі былі пасевы маку'*. Верагодна, з мясцовай назвай трыснягу – *тросць, трасціна, тросціна* – звязана паходжанне назваў вёсак *Вялікая Трасцяніца* і *Малая Трасцяніца*. Трасцяніцай у некаторых беларускіх гаворках называюць нізкае, заліўное поле, на краях якога

расце трыснёг. Рэдкае, нават для старабеларускай мовы, слова *оса* ў значэнні 'асіна' ўвасобілася ў асновах тапонімаў *Восаў, Восава, Чорны Восаў*. Колькасную перавагу ў дадзенай групе маюць паселішчы, матываваныя апелятывам *дуб* і яго дэрыватамі: вёскі *Дубавыя, Дубнік, Дубовы Лог, Дуброва, Зялёная Дубрава, Дубкі, Дубровікі, Дуброўкі, Дубяні*. Такая папулярнасць тапаасновы *дуб* у старажытнасці звязана была ў першую чаргу з вераваннямі ўсходніх славян, у якіх дуб лічыўся свяшчэнным дрэвам і служыў культам продкаў. Акрамя таго, дуб меў найбольшае гаспадарчае значэнне: пры будаўніцтве жылля нашы продкі сачылі, каб першыя бярвёны, што служылі асновай хаты, абапіраліся на дубовыя слупы; гэтага патрабавала як сама трываласць пабудовы, так і рэлігійнае павер'е. Людзі звярталі ўвагу і на іншыя якасці і гаспадарчыя характарыстыкі гэтага дрэва: драўніна яго доўгі час не падвяргалася гніенню, яе прымянялі для сталярных вырабаў, кару дуба выкарыстоўвалі для дублення шкур. А галоўнае, дуб з'яўляўся паказчыкам урадлівай глебы, а ў старажытнасці культурнае асваенне лясной зямлі было найважнейшым заняткам і клопам беларусаў. Адсюль заканамерна, што цэлы пласт беларускай айканіміі ў цэлым і айканіміі Барысаўшчыны ў прыватнасці сфарміраваўся менавіта на аснове земляробчай тэматыкі. Самымі старажытнымі з'яўляюцца назвы паселішчаў, у якіх адлюстраваліся этапы падсечна-агнавога земляробства: спальванне сухіх дрэў (вёскі *Пажэга, Гарэліца*), ачышчэнне лясной дзялянкі ад карчоў і пнёў (вёскі *Драны Бор, Карчаватка*). Участкі ворнай зямлі, якія ўзніклі на месцы лясной распрацоўкі, у мінулыя часы называліся *пасекай, лядам, палянай*. Менавіта гэтымі лексемамі матываваныя назвы вёсак *Лядзішча, Ляды, Пасека, Пасекі, Паляны*.

Лексічныя асновы тапонімаў *Старына, Старынкi, Навіна, Навінка* ўзыходзяць да назваў зямельных участкаў па прыкмеце даўнасці іх распрацоўкі – *новіна, старына*. Невялікія паселішчы, часам з аднаго-двух дамоў, засноўваліся *на нові, на новіне*. Звычайна ўчастак, распрацаваны на месцы былога лесу, даваў ураджай 3–4 гады. А затым без унясення дадатковых угнаенняў станавіўся непрыдатным для выкарыстання і пакідаўся. Земляробы вымушаны былі весці распрацоўку на новым месцы. Адпаведна змянялася і месца пасялення. Пакінуты ўчастак называўся *старынай*.

Адваяваныя ў дзікай прыроды дзялянкі зямлі служылі ў якасці плошчы для пасеваў, выкарыстоўваліся як сенакосныя ўгоддзі. У старажытнасці такія ўчасткі называліся *астрадамі*. Менавіта на вольных ад лесу і балот астрадах звычайна з'яўляліся паселішчы. Пра гэта нагадвае слова *Востраў*, якое неаднаразова сустракаецца ў назвах барысаўскіх вёсак.

Добрай зямлі хапала не заўсёды, таму даводзілася сяліцца на неўрадлівай, пра што сведчаць назвы вёсак *Каменка і Жарсцвянка*.

Да перыяду XVI – першай палавіны XVII ст. адносіцца ўзнікненне вёсак *Узнацкі Вугал, Савін Вугал, Вуглы, Клетнае*, і звязана гэта было з тагачаснай практыкай пазанадзельнага землекарыстання.

Земляробчы тэрмін *валока*, які адлюстравалася ў назве вёскі *Валокі*, узнік у ВКЛ пасля прыняцця “Уставы на валокі” ў 1577 годзе і абазначаў плошчу ў 30 маргоў або 9000 пругоў (21,36 га). Валока служыла асноўнай адзінкай абкладання сялян павіннасцямі.

Назвы *Лаўніца, Лаўнікі* сведчаць пра тое, што ў мінулым гэтыя паселішчы размяшчаліся каля лаваў або на лаве – дзялянцы зямлі, якая належала аднаму гаспадару.

З земляробчай тэматыкай звязана паходжанне назваў вёсак *Наддаткі* (ад рэгіянальнага слова *наддатак* у значэнні ‘*участак зямлі, атрыманы ў дадатак да асноўнага надзелу*’); *Стайкі, Стаі* (ад слова *стая* ў значэнні ‘*гоня, паласа зямлі ў сто метраў*’). Прыкмета агульнага валодання зямлёй засведчана і ў назве барысаўскай вёскі *Обча*.

Асаблівасці сельскай гаспадаркі наклалі адбітак і на тып беларускіх паселішчаў. На тэрыторыі Барысаўшчыны неаднаразова сустракаюцца назвы населеных пунктаў, матываваныя тыпамі пасялення. У сваёй большасці гэта вельмі старажытныя словы: з’яўленне такіх назваў непасрэдна звязана з характарам грамадскіх і вытворчых адносін, асаблівасцямі сістэмы землеўладання і землекарыстання, формамі сацыяльнай арганізацыі.

Да перыяду XV–XVIII стагоддзяў адносіцца ўзнікненне назваў вёсак *Слабодка, Кішчына Слабада*. У гэты час на беларускіх землях Вялікага Княства Літоўскага асабліва шырока практыкавалася асада земляробаў “на слободзе”: з мэтай больш хуткага ўключэння пусташаў у гаспадарчы зварот сяляне часова вызваляліся ад падаткаў.

Назва вёскі *Сялец* фіксуе ў сваёй аснове слова, якое ў якасці агульнай назвы тыпу пасялення ў старабеларускіх пісьмовых крыніцах не сустракаецца. Аднак на падставе граматычнай формы і словаўтваральных аналагаў ад іншых каранёў (тыпу *дварэц, гарадзец, пасадзец*) можна дапусціць, што ў беларускіх дыялектах XV–XVIII стст. такое слова існавала і служыла абазначэннем дробнага паселішча. Уласныя назвы з асновамі *Селец, Седлец* на беларускай тэрыторыі рэгіструюцца ў дакументах XVII ст., але асноўная колькасць прыкладаў прыпадае на польскамоўныя тэксты XVIII ст. Гэты факт служыць на карысць версіі адносна таго, што форма *селец* магла быць запазычана з польскай мовы.

Частку тапанімічнай спадчыны Барысаўшчыны складаюць назвы, якія суадносяцца са словам *сад*: вёскі *Навасады, Навасады 1, Садоўшчына, Перасады*. У старабеларускіх помніках XVI стагоддзя выяўлена слова *навасед* у значэнні *навасёл*, гэта дае падставы меркаваць, што слова *садзіць* у тую пару мела значэнне 'засноўваць паселішча, пасяляць'. Такім чынам, *навасады* – гэта пасяленне на новым месцы. Падобнае паходжанне маюць назвы вёсак *Навасёлкі, Навасёлы*.

У старабеларускай мове лексема *селище* мела шырокаразгалінаваную семантыку: 'участак, адведзены пад сядзібу або заняты ёй', 'княжацкае землеўладанне', 'участак зямлі або сельскагаспадарчае ўгоддзе на месцы ранейшага паселішча', 'пасёлак', 'двор'. Таму сёння нельга адназначна сцвярджаць, якое са значэнняў лягло ў аснову назвы барысаўскага паселішча.

Назва вёскі *Изобка* матывавана аднайменным тэрмінам, які ў старабеларускіх помніках ужываўся ў якасці назвы сялянскага землеўладання і з'яўляўся сінонімам да слоў *двор, дом, дворышча*.

На тэрыторыі Барысаўскага раёна сустракаюцца назвы, матываваныя назвамі старажытных вытворчых прадпрыемстваў. У функцыі тапаасноў выкарыстоўваюцца лексемы, што абазначаюць месцы лесахімічных промыслаў. Спецыяльныя прадпрыемствы, дзе праводзіліся смалакурэнне, гонка дзэгцю, шкіпінару, выпальванне вугалю, называліся *будамі* (вёскі *Буда, Будзішча*). *Буды* вядомы на Беларусі з XV ст. Аднак асабліва шырокае развіццё лясныя промыслы атрымалі ў другой палавіне XVIII ст. Даўно быў вядомы на беларускіх землях і рудны промысел, звязаны са здабычай балотнай руды. Паселішчы, якія ўзніклі паблізу такіх прадпрыемстваў, пераймалі іх назву: вёскі *Рудня, Рудаконішча, Лісінская рудня, Будзяніцкая рудня*. Назва *Печы* мае непасрэдную сувязь з вытворчасцю смалы, якую выраблялі ў спецыяльных печах-смалакурнях.

Са старажытнай назвай лесапільнага завода звязана сваім паходжаннем назва вёскі *Тартак*.

Некаторыя тапонімы ўзыходзяць да назваў месцаў гаспадарчага выкарыстання: з назвай асобнага будынка, дзе стаялі вялікія скрыні для захоўвання збожжа, мукі і іншых сельскагаспадарчых прадуктаў, звязана назва вёскі *Шапарня*. На тэрыторыі раёна суіснуюць вёскі *Масцішча* і *Мсціж*, назвы якіх суадносяцца са старажытным славянскім дзеясловам *масціць*.

У тапаніміі раёна захаваліся сляды міжэтнічных сувязей з іншымі народамі: вёска *Ляхаўка*.

Найбольшую колькасць у тапаніміі Барысаўскага раёна, як і ў тапаніміі іншых раёнаў Беларусі, складаюць назвы населеных пунктаў,

матывацыйна звязаныя з асабовымі імёнамі, імёнамі-мянушкамі і прозвішчамі жыхароў.

Аднымі з самых старажытных з'яўляюцца тапонімы, што паходзяць ад традыцыйных славянскіх нехрысціянскіх імёнаў, якія ў старажытнасці мелі сацыяльную афарбоўку: замацоўваліся за княжацкімі дынастыямі і прадстаўнікамі вышэйшых слаёў грамадства. Эканамічныя і палітычныя змены, што адбываліся ў канцы X – пачатку XI ст. у выніку развіцця вытворчых сіл і сістэмы земляробства, прывялі да зараджэння гарадоў і з'яўлення княжацкага землеўладання. Гэты гістарычны працэс і абумовіў узнікненне паселішчаў з імёнамі князёў у аснове. Менавіта з гэтым перыядам звязана заснаванне горада Барысава князем Барысам у 1102 годзе (па іншых версіях кіеўскім князем Яраславам Мудрым у 1032 годзе), які ўпершыню ўпамінаецца ў 1127 годзе. Уласнае асабовае імя *Барыс* з'яўляецца скарачаным варыянтам старажытнага славянскага двухсастаўнага імя *Борислав* ад слоў *боротья* і *слава* 'які здабывае славу ў барацьбе'. Назвы вёсак *Любча*, *Любатаўшчына*, *Ярцаўка* таксама ўзыходзяць да скарачаных варыянтаў старажытных славянскіх імёнаў *Любослав*, *Любомысл*, *Любомір*, *Любогост*, *Ярослав*.

Аднак на ўсходнеславянскай тэрыторыі ў сувязі з шырокім распаўсюджаннем хрысціянства прадуктыўнасць састаўных імёнаў упала яшчэ ў пачатку XIII ст., а ў XIV–XV стст. традыцыйныя славянскія імёны-кампазіты ўжо былі рэліктавымі. Пачынаючы з канца X ст., паступова распаўсюджваюцца і, адпаведна, замацоўваюцца ў назвах паселішчаў раёна хрысціянскія асабовыя імёны: *Міхаіл* (вёска *Міхайлова*), *Маісей* (вёска *Маісееўшчына*), *Павел* (вёска *Паўлаўцы*), *Ян* (вёска *Янова*), *Каятан* (вёска *Кайтанова*), *Віл* (вёска *Вільянова*), *Тарасій* (вёска *Тарасаўка*).

Даволі часта аснову тапонімаў складаюць асабовыя імёны ў размоўна-бытавой і эмацыянальна-ацэначнай форме: напрыклад, асновай назвы вёскі *Ганцавічы* паслужыла мужчынскае асабовае імя *Ганко*, вытворнае ад імя *Ган*, якое ўяўляе гутарковы варыянт ад царкоўнага імені *Ананія*; назва *Цімкі* ўтворана ад кананічнага імені *Цімафей*, вёска *Юзафов* – ад *Іосіф*, *Касцюкі* – ад *Канстанцін*.

Даволі вялікую групу тапонімаў Барысаўскага раёна складаюць назвы, матываваныя адапелятыўнымі імёнамі, мянушкамі і прозвішчамі: *Мядзведзеўка*, *Ракаўцы*, *Сокалы*, *Мурашкі*, *Казлы*, *Чмялі*, *Шарсні*, *Галубы*, *Іканы* (ад слова *ікан* у значэнні 'той, хто ікае'), назва *Зембін* (трансфармаваная ў польскай мове назва *Жабін*).

Многія назвы вёсак дазваляюць рэканструяваць імёны-мянушкі, якія ў мінулым мелі жыхары Барысаўшчыны, а разам з імі аднавіць і словы, якія выкарыстоўвалі ў мове нашы продкі: назва вёскі *Аскеркі*

ўказвае, што яе заснавальнікам быў *Аскер* (памяншальнае *Аскерка*), а *аскерамі* ў цюркскіх мовах называліся воіны, салдаты, у аснове назвы *Зарэмба* адлюстравалася польскае слова *зарубка*, назва вёскі *Карсакавічы* сведчыць, што заснавальнік роду, які валодаў паселішчам, быў даволі хітрым чалавекам, паколькі слова *карсак*, якое прыйшло ў старабеларускую мову з цюркскіх моў, мела значэнне 'ліса'. Вёска *Траянаўка* ў старажытнасці належала чалавеку па імені *Траян*. Такім іменем ва ўкраінскай мове называлі бацьку траіх блізнят.

Такім чынам, у тапаніміі раёна адлюстравалася надзвычай важная інфармацыя пра асноўныя гістарычныя этапы матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага народа. Разам з тым застаецца яшчэ вялікая колькасць назваў, якія патрабуюць спецыяльнага даследавання.

На працягу другой паловы XX ст. з карты Барысаўскага раёна знікла больш за 300 уласных геаграфічных назваў, сярод якіх такія ўнікальныя гістарычныя найменні, як *Андроўнікі*, *Баб'я Гара*, *Баярка*, *Божадары*, *Добрая Парада*, *Заверацёнка*, *Волатава*, *Дварышча*, *Зазімнік*, *Ляды*, *Печы*, *Разуваеўка*, *Цыбульнік*, *Чортава Волака*, *Шафорыт*, *Пуста-Мсціж*, *Зялёны Лужок*, *Ясная Паляна*. Разам з гэтымі назвамі знікла вялікая частка гістарычнай памяці, гістарычнай інфармацыі, а значыць, і культурных каштоўнасцей беларускага народа. У сувязі з гэтым ахова гістарычных назваў, беражлівыя адносіны да нацыянальнай тапаніміі з'яўляюцца высакароднай сацыяльнай і культурнай задачай, таму што тапонімы звязваюць мінулае і сучаснае, сучаснае і будучае.

СМАРГОНЬ (2009)

Першае пісьмовае згадванне аб Смаргоні звязана з імем Юрыя Іванавіча Зяновіча (каля 1450 – пасля 1516). Вядома, што ён адкрыў пры смаргонскім храме школу і сабраў вялікую бібліятэку. Увогуле Смаргонь вядома з пачатку XVI стагоддзя. Горад праславіўся папяровай мануфактурай, школай дрэсіроўкі мядзведзяў “Смаргонская акадэмія”, заснаванай князямі Радзівіламі. Яго традыцыйна лічаць радзімай абаранкаў. Упершыню пра гэты факт згадвае Вільям Пахлёбкін у сваіх кулінарных кнігах. Мяркуецца, што першапачаткова абаранкі выкарыстоўваліся ў якасці пайка для выхаванцаў “Мядзведжай акадэміі” і іх павадыроў. У наш час у раёне працуюць Літаратурна-мемарыяльны музей-сядзіба Францішка Багушэвіча ў Кушлянах, дзе ён жыў, а таксама Музей-сядзіба Міхала Клеафаса Агінскага ў Залесці (тут быў створаны знакаміты паланэз “Развітанне з Радзімай”) і Крэўскі замак.

САЦЫЯЛІНГВІСТЫЧНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ё СФЕРЫ ГАДАНІМІІ: СМАРГОНСКІЯ НАЗВЫ ВУЛІЦ

Як вядома, назвы вуліц, з аднаго боку, захоўваюць гісторыю, з другога – актыўна рэагуюць на змены ў жыцці грамадства. Злом ментальных стэрэатыпаў ускосна знаходзіць адлюстраванне ў “мове вуліц”, якая фіксуе зменлівую карціну сацыяльнага жыцця населенага пункта. Усё часцей выказваюцца думкі пра неабходнасць трымацца навукова абгрунтаваных прынцыпаў намінацыі лінейных аб’ектаў. Не ставячы нармалізатарскай мэты, зафіксуем лексіку і граматыку смаргонскіх вуліц.

З’яўленне новай назвы заўсёды адпавядае духу эпохі, што добра дапасуецца да традыцый, уласцівых і іншым мовам. Гэта значыць, мадэлі намінацыі характарызуюцца міжрэгіянальнымі рысамі, уласцівымі гаданіміям розных народаў, не абавязкова блізкароднасным.

Іменаванне лінейных аб’ектаў Смаргоні першай трэці XVII ст. адлюстравала такія сацыяльныя працэсы, як з’яўленне буйных аб’ектаў, важных для арыенціроўкі ў паселішчы, якое хутка павялічвалася. Гэта двор, касцёл, “акадэмія” для скамарохаў [72, с. 332]: *Дворная вул. Касцельная вул., Скамарошша вул.* [24]: Радзівілы, якім у гэты час належала Смаргонь, заснавалі ў мястэчку так званую “акадэмію” (жартоўная назва промыслу лавіць і дрэсіраваць мядзведзяў).

Іменаванне ж розных тыпаў лінейных аб’ектаў на пачатку XX ст. сведчыць пра змену ўлады: вуліцы і завулки атрымліваюць назвы, якія нясуць ідэалагічную нагрузку, напрыклад, *Савецкая вул., Камсамольская вул., Камунальны завул., Кастрычніцкая вул., Першамайская вул., Піянерская вул., Інтэрнацыянальная вул., Чырвонаармейская вул., Чырвонаармейскі завул., вул. Леніна, вул. Кірава* і інш.

У другой палавіне XX ст. наданне імёнаў лінейным аб’ектам, у першую чаргу, звязана з ідэяй ухвалення подзвігу абаронцаў і вызваліцеляў Радзімы ў гады Вялікай Айчыннай вайны (*вул. Асланава, завул. Асланава, вул. Гастэлы, завул. Гастэлы, вул. Заслонава, вул. Іванова, вул. Камінскага, вул. Матросова, вул. Чарняхоўскага*), а таксама ўдзельнікаў паўстанняў, вайны 1812 г., Грамадзянскай вайны: *вул. Касцюшкі, вул. Кутузава, вул. Фабрыцыуса, вул. Чапаева* і інш.

Як бачым, у назвах вуліц актуалізуецца зусім іншы прынцып намінацыі – па сувязі з чалавекам, прычым сувязь паселішча з людзьмі, чые прозвішчы сталі назвамі (за выключэннем *вул. Балыша, вул. Іванова, вул. Камінскага, вул. Сінкевіч*), вельмі і вельмі

апасродкаваная. Выбар наймення ў падобных выпадках вызначаўся, відаць, самавольствам імядаўцаў і модай.

Актуалізацыя ў гарадскіх найменнях прозвішчаў вызваліцеляў не выпадковая. Гэта адна з праяў агульнай тэндэнцыі тых часоў: шылда са знака-арыенціра ператваралася ў знак прапаганды жыцця на карысць Радзімы і ўлады.

Параўноўваючы смаргонскую гаданімію XVII і XX стст., нельга не заўважыць змены галоўнага кірунку намінацыйнай палітыкі – ад канкрэтна-геаграфічнай да абстрактна-сімвалічнай. Параўнаем назвы 1622 г. [24, с. 35–55]: *Дворная вул.* (на ёй размешчаны двор), *Касцельная вул.* (вяла да касцёла), *Скамарошша вул.* (на ёй знаходзілася “акадэмія”, дзе рыхтавалі скамарохаў), *Віленская вул.* (вяла ў бок Вільні), *Крэўская вул.* (вяла ў бок Крэва) – і назвы XX ст.: *вул. Дружбы, завул. Міру, Савецкая вул., 1-ы Сонечны праезд* і падобныя.

Павелічэнне колькасці лінейных аб’ектаў (у XVII ст. – 5, у XX ст. – 70) непазбежна суправаджаецца зменай лексіка-тэматычнай парадыгмы матывацыйнай базы: акрамя гістарычна стандартных адаб’ектных (матывацыйная база – назва аб’екта, размешчанага на вуліцы, напрыклад, *Бальнічны завул., Паштовы завул., Пажарная вул.*), тых, што апісваюць месцазнаходжанне лінейнага аб’екта (*Зарэчная вул., Набярэжная вул., Прывакзальная вул., Чыгуначная вул.*), пачалі актыўна выкарыстоўвацца ў якасці матывацыйнай базы прозвішчы і псеўданімы пісьменнікаў, як беларускіх (*вул. Багушэвіча, вул. Кандрата Крапівы, вул. Янкі Купалы, вул. Якуба Коласа*), так і рускіх, польскіх (*вул. Максіма Горкага, вул. Пушкіна, вул. Міцкевіча*); вучоных, грамадскіх і палітычных дзеячаў (*вул. Цыялкоўскага, вул. Гагарына, вул. Агінскага, вул. Францыска Скарыны*), удзельнікаў паўстанняў і войнаў (*вул. Касцюшкі, вул. Кутузава, вул. Чапаева*); назвы прафесійнай супольнасці людзей (*вул. Танкістаў*).

Дыферэнцыяцыя лінейных аб’ектаў па групам насельніцтва ў адпаведнасці з узроставай стратыфікацыяй грамадства знайшла адлюстраванне ў назве, утворанай ад апелятыву *моладзь*, – *Маладзёжная вул.*, што сведчыць пра асобны сацыяльна-ідэалагічны статус у сучасным грамадстве гэтай узроставай групы.

У назвах вуліц ва ўсе часы выкарыстоўваліся словы са станоўчай ацэнкай (*Сонечная вул., Ціхая вул.*). У XX – пач. XXI ст. пад змены трапляе і гэтая тэматычная група намінацый. Параўнаем, напрыклад, назвы *вул. Дружбы, завул. Дружбы*.

Імкнучыся зірнуць на сучасныя намінацыйныя працэсы ў гаданіміі скрозь прызму актуальных стылявых дамінант, адзначым, што, у адрозненне ад ойкадаманімічнай намінацыі, дзе сёння пануе барока з яго эклектыкай, у гаданіміі Смаргоні знаходзім адзіны

ў былым савецкім горадзе, па словах Т.В. Шмялёвай, “афіцыйна-манументальны стыль” [86, с. 183].

Адсутнічаюць у горадзе і так званыя лакальныя найменні, матываваныя месцазнаходжаннем горада і гарадскіх аб’ектаў: 1) так, Смаргонь знаходзіцца на рацэ Оксна і яе прытоку Гервятка, але сярод гадонімаў няма ўтвораных ад гэтых гідронімаў назваў; 2) вельмі мала найменняў, якія існуюць толькі ў гэтым горадзе (*вул. Балыша, вул. Іванова, вул. Камінскага, вул. Сінкевіч*). Пераважная большасць іх функцыянуе ў шмат якіх іншых гарадах Беларусі. Напрыклад, *вуліцы Гагарына* зарэгістраваны ў 71 горадзе, 42 гарадскіх і рабочых пасёлках, 105 вёсках; *вуліцы Янкі Купалы* – у 63 гарадах, 25 гарадскіх і рабочых пасёлках, 24 вёсках; *вуліца Агінскага* – у г. Смаргонь і в. Залесе Смаргонскага раёна; *вуліца Касцюшкі* – у г. Смаргонь і в. Леніна Гарадоцкага раёна і г.д.

Звяртае на сябе ўвагу і тое, што сярод 33 сучасных мемарыяльных найменняў толькі адно паходзіць ад жаночага прозвішча – *вул. Сінкевіч*, якое прысвоена лінейнаму аб’екту ў гонар Вікторыі Казіміраўны Сінкевіч (1914–1939), ураджэнкі Смаргоншчыны, удзельніцы рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі. Гэта значыць, што жаночыя назвы суадносяцца з мужчынскімі як 1 да 32. Прыведзены паказчык амаль у тры разы горшы за сярэдні па краіне (1:12). Адно толькі выклікае задавальненне, што гэта назва належыць да беларускага тэксту культуры.

Адметнасць гаданіміі Смаргоні – у структурных мадэлях і наменклатурных тэрмінах. Па-першае, не шмат знойдзецца ў Беларусі гарадоў, дзе групы назваў вуліц у форме прыметніка і роднага склону назоўніка былі б амаль парытэтнымі (30 і 38). Па-другое, усе, за выключэннем дзвюх назваў, уяўляюць сабой простыя гадонімы генітыўнага (*вул. Кутузава*) і атрыбутыўнага (*Зялёная вул.*) тыпаў. Першы з іх прадстаўлены чатырма структурна-граматычнымі мадэлямі: а) НТ (наменклатурны тэрмін) + Р. скл. прозвішча (*вул. Цыялкоўскага*); б) НТ + Р. скл. адз. л. імені і прозвішча (*вул. Францыска Скарыны*); в) НТ + Р. скл. адз. л. апелятыву (*вул. Міру*); г) НТ + Р. скл. мн. л. апелятыву (*вул. Танкістаў*).

У межах другога тыпу па дапаўняльнай словаўтваральнай прымеце ў горадзе вылучаецца 8 мадэлей: а) прыметнік з суф. (суффіксам) -н- + НТ (12: *Бальнічны завул., Лясная вул., Трактарная вул., Чыгуначная вул.* і інш.); б) прыметнік з суф. -ск- + НТ (5: *Вілейская вул., Камсамольская вул., Кастрычніцкая вул., Піянерская вул., Савецкая вул.*); в) прыметнік з суф. -ов-/-ев- + НТ (4: *Палявая вул., Паркавая вул., Паштовая вул., Садовая вул.*); г) невытворны прыметнік + НТ (3: *Глухі завул., Зялёная вул., Ціхая вул.*); д) прыметнік

з конфіксам за- – -н- + НТ (*Зарэчная вул.*); е) прыметнік з конфіксам на- – -н- + НТ (*Набярэжная вул.*); ж) прыметнік з конфіксам пры- – -н- + НТ (*Прываказальная вул.*); з) складаны прыметнік з інтэрфіксам -а- і суф. -ск- + НТ (*Першамайская вул., Чырвонаармейская вул., Чырвонаармейскі завул.*).

Незвычайным у такім размеркаванні пералічаных мадэлей з’яўляецца тое, што мадэлі *а*, *б*, як сведчаць нашы даследаванні 1990-х гадоў [60, с. 70], звычайна прэвалююць у цэнтральнай і паўднёвай частцы Беларусі, у той час як мадэль *в*, даволі шырока распаўсюджаная ў польскай урбананіміі, пераважна выкарыстоўваецца менавіта ў заходніх раёнах краіны, да якіх належыць і Смаргонскі, што можа нейкім чынам сведчыць пра аслабленне ўздзеяння заходнеславянскіх анамастычных традыцый на гаданімію рэгіёна.

Адзінкавымі ў смаргонскай гаданіміі з’яўляюцца складаныя гадонімы, што ўключаюць у свой склад, акрамя прыметніка, парадкавы лічэбнік, так званыя назвы нумератыўна-атрыбутыўнага тыпу – *1-ы Сонечны праезд, 2-і Сонечны праезд*.

Наменклатурныя тэрміны займаюць асаблівае месца ў гаданімнай падсістэме мовы. Уяўляючы сабой пэўную групу слоў, яны з’яўляюцца абавязковым кампанентам кожнага гадоніма, выконваюць канструктыўную ролю і не ператвараюцца ва ўласнае імя. Смаргонская гаданімія фарміравалася на працягу шасці стагоддзяў, а сярод наменклатурных тэрмінаў, відаць, з-за невялікіх памераў мястэчка, а з 1940 г. горада, знаходзім невялікую колькасць лексем: *вуліца, пярэя, завулак, праезд*, сярод якіх малазнаёмым з’яўляецца другі. Слова *пярэя* (*pierzeia*) выкарыстоўвалася ў значэнні “рад дамоў уздоўж вуліцы або рынку, парадак”. Ужываючыся ў адносінах да вуліцы, пярэі падзяляліся на правыя і левыя: напрыклад, *Ulica niechwiedowska, pierzeia prawa* (Магілёў, 1604 г.). Што ж да рынку, то ў адносінах да іх такой дыферэнцыяцыі быць не магло. Пры складанні інвентароў пярэі рынку звычайна нумаравалі. Напрыклад, у вопісе Смаргоні 1627 г. прыводзяцца дзве пярэі рынку: *Pierwsza pierzeia Rynku* і *Druga pierzeia Rynku* [23, с. 1–6].

Гэты тэрмін быў больш пашыраны ў гарадах заходніх абласцей, але ж сустракаўся таксама ў асобных гарадах усходняй зоны Беларусі, напрыклад, у Магілёве і Чачэрску.

Такім чынам, своеасаблівае смаргонскіх унутрыгарадскіх назваў заключаецца таксама ў іх простае структуры, якая складае 97% ад агульнай колькасці найменняў лінейных аб’ектаў.

Відаць, у навуцы, як і ў прыродзе, ёсць дзеянні, якія ніколі нельга лічыць да канца растлумачанымі. Гаданімія – менавіта такі раздзел

анамастыкі. Вельмі цяжка знайсці адказ на пытанне, чаму *вуліцу Дворную* ў Смаргоні перайменавалі ў *Чырвонаармейскую, Віленскую – у вуліцу Камінскага, Касцельную – у вуліцу Гастэлы*; на якіх падставах былая *Скамарошша вуліца* стала называцца часткова *вуліцай Танкістаў* і часткова *вуліцай Леніна*.

Беларусі савецкага перыяду вядомы тры этапы перайменаванняў геаграфічных аб'ектаў: 1918–1920-я гг., 1960-я гг., 1980-я гг., галоўным прынцыпам якіх быў прынцып кантрасту. Напрыклад, у Кобрыне ў 1939 г. былая царкоўная назва *Мікольская вуліца* была зменена на *Камуністычная вуліца, Царкоўны завулак* пачалі іменаваць *Савецкім* і г.д. Смаргонскія перайменаванні не адпавядаюць гэтаму прынцыпу.

Любыя перайменаванні – гэта гістарычныя страты, таму што каштоўныя ў гісторыка-культурных адносінах унутрыгародскія назвы перастаюць існаваць. Так, ці можна па сучасных назвах *вул. Танкістаў, вул. Леніна*, якія ўзніклі на месцы назвы *Скамарошша вул.*, здагадацца пра існаванне ў Смаргоні адзінай на тэрыторыі Беларусі “акадэміі”, у якой рыхтавалі скамарохаў?

Пошукі выйсця з сітуацыі, якая склалася ў гаданіі, падказваюць шлях адраджэння нацыянальнай гаданіі. Грамадскасць усё больш настойліва дамагаецца прызнання за сабой права ўдзельнічаць у рашэнні сацыякультурных пытанняў, да ліку якіх далучаецца і пытанне пра намінацыю ўнутрыгародскіх аб'ектаў; у прыватнасці, пытанне пра вяртанне ўнутрыгародскім лінейным аб'ектам іх былых назваў, асабліва тых, што адлюстроўваюць гісторыю беларускага народа, прыродна-геаграфічныя ўмовы жыцця, культуру і быт беларусаў.

Думаецца, гэта той шлях і тыя крокі, якія неабходна паступова здзяйсняць.

Праведзенае даследаванне на прыкладзе назваў смаргонскіх унутрыгародскіх аб'ектаў дазволіла выявіць асноўныя сацыялінгвістычныя працэсы ў сферы гаданіі, устанавіць галоўныя матывацыйныя, структурныя прыметы, вызначыць спецыфіку перайменаванняў лінейных аб'ектаў.

Сучасная Смаргонь – горад абласнога падпарадкавання, дзе мала захавалася мінуўшчыны. Трэба прыкласці намаганні, каб горад, вядомы з XV ст., вярнуў сваё гістарычнае гаданімнае аблічча.

СІНТЭЗ ЛІНГВАКУЛЬТУРНЫХ ТРАДЫЦЫЙ У АНТРАПАНІМІІ СМАРГОНШЧЫНЫ

Гісторыка-культурная спадчына Смаргонскага раёна ўключае ў сябе не толькі комплекс мемарыяльных, архітэктурных, прыродных і археалагічных аб'ектаў, традыцыі народных промыслаў і гаспадарчай дзейнасці, фальклору і абрадавай нацыянальнай культуры, але і ўнікальную сістэму ўласных імёнаў, якія ўяўляюць выключную каштоўнасць для гісторыі і культуры беларускага народа. У складанай сістэме ўласных геаграфічных назваў, асабовых імёнаў, імёнаў па бацьку, мянушак жыхароў раёна асобнае месца належыць мясцовым прозвішчам, у асновах якіх закадзіраваны гісторыка-культурная інфармацыя розных эпох, розных пластоў духоўнай культуры, сінтэз розных лінгвакультурных традыцый і этнакультурных працэсаў, якія адбываліся на тэрыторыі раёна.

На сённяшні дзень насельніцтва Смаргонскага раёна складае 55,1 тысячы чалавек, якія з'яўляюцца носбітамі каля 9 тысяч прозвішчаў. Пераважная большасць прозвішчаў жыхароў Смаргоншчыны вядзе сваё паходжанне ад некаляндарных імёнаў-мянушак, якія ў XVI–XVIII стст. страцілі сваю функцыю і наблізіліся па функцыі да прозвішчаў. Анімістычныя і татэмістычныя ўяўленні, найбольш характэрныя для ранняй стадыі абшчынна-родавага грамадства, знайшлі адлюстраванне ў асновах прозвішчаў смаргонцаў: *Дубініч, Дубяга, Бяроза, Бярозка, Вярбіцкі, Ліпковіч, Сосна*. У той час чалавек знаходзіўся ў поўнай залежнасці ад прыроды: ён абагаўляў шматлікія яе з'явы, расліны, жывёл, верыў у магію слова і надзвычай сур'ёзна падыходзіў да выбару імя для свайго дзіцяці. На Смаргоншчыне асабліва распаўсюджаны прозвішчы, звязаныя з назвамі жывёльнага свету: *Воўк, Тур, Лось, Рак, Собаль*. Асабліва часта сустракаецца прозвішча *Ліс*.

У старажытныя часы імя чалавеку часта давалася не толькі для таго, каб легалізаваць асобу ў калектыве, але і каб даць нованароджанаму пэўнае пажаданне, засцерагчы яго ад уздзеяння злых сіл. Таму многія імёны-мянушкі даваліся па прыродных з'явах, якія суправаджалі нараджэнне дзіцяці. Такім чынам шырока распаўсюдзілася на Смаргоншчыне прозвішча *Мароз*. Лічылася, што такія прозвішчы мелі і ахоўную сілу – каб дзіця не загінула ад названых стыхій. Верагодна, што не толькі з мэтай ідэнтыфікацыі асобы, а і абароны носбіта ад злых сіл даваліся часта немілагучныя і не зусім прывабныя імёны: *Карачун* у значэнні 'нядобры дух, які скарочвае жыццё', *Дурко, Нясмашны, Нядужка, Някраш*.

Вялікую групу складаюць прозвішчы, у аснову якіх пакладзена характэрная індывідуальная рыса, што вылучае асобу з ліку іншых, – па знешнім выглядзе і фізічных якасцях: прозвішчы *Белы, Бялевіч, Кароткі, Танковіч, Губін, Белавус, Чарнавокі, Чарныш, Шыраеў ад мянушкі Шырай ‘шыракаплечы чалавек’, Шульга ‘левая рука і нага’* і інш. Многія прозвішчы гэтага лексічнага поля звязаны з абзначэннем фізічных недахопаў: *Губар ‘губаты чалавек’, Сушко, Суша, Сухабок ‘худы чалавек’, Таўстарэбраў, Таўстагузаў, Таўстапятаў, Лобач, Няклюдяў, Худакоў, Мазай ‘запэцканы, брудны’, Горбач, Пузік, Пузына, П’яносаў, Салагуб ‘чалавек з тоўстымі, заўсёды мокрымі губамі’, Фурс ‘маларослы чалавек’*. Цікавая старажытная з’ява прадстаўлена ў аснове прозвішча *Палавінка*: у старажытнасці такую характарыстыку давалі вельмі малому чалавеку.

Адзначаюцца прозвішчы, дадзеныя па рысах характару, асаблівасцях паводзін, разумовых якасцях, схільнасцях: *Астрэйка ‘востры на язык чалавек’, Батура, Батурын, Батураў ‘непаслухмяны чалавек’, Бахар ‘гаварун, хвалько’, Булгак ‘мітуслівы чалавек’, Гайковіч ‘шумны, крыклівы чалавек’, Галуза ‘гарэза, свавольнік’, Пішчака, Шумейка, Мудры, Самахвалаў, Брахун, Ціхановіч, Шаціла ‘той, хто ходзіць без справы’, Грамыка, Піскун, Галабурда укр. ‘дэбашыр, буян’, Жывулька, Шабуня ‘жартаўнік’, Шамяка ‘забіяка’, Кленік ‘той, хто не заўсёды гаварыў праўду’* і інш. Паказальна, што ў большасці сваёй асновы прозвішчаў змяшчаюць негатыўную ацэнку асобы, што было характэрна для многіх старажытных імёнаў-мянушак дахрысціянскага перыяду. Але ж сучасны чалавек ніякім чынам не адказвае за прозвішча, атрыманае прапрапрадзедам.

Разам з тым даволі распаўсюджана на Смаргоншчыне прозвішча *Шчасны*, якое неаднаразова сустракаецца ва ўсходнеславянскіх пісьмовых помніках XVI стагоддзя.

Часта ў старажытныя часы імёны, а пазней і прозвішчы даваліся па асаблівасцях знешняга выгляду і паводзін, уласцівых жывёлам, птушкам, насякомым, раслінам:

Найбольш тыповыя для Смаргоншчыны групы:

– назвы свойскіх жывёл: *Казёл* (прозвішчы *Козел, Казлянок, Казелька, Козіч, Казлоў, Козінаў, Казлоўскі, Казулька*), *Баран* (асабліва шматлікае аднайменнае прозвішча *Баран* і яго вытворныя *Баранаў, Барановіч, Баранюк, Бараноўскі*), *Кот* (таксама распаўсюджанае на Смаргоншчыне аднайменнае прозвішча *Кот* і яго вытворныя *Каток, Котаў, Кацяк, Каценка, Катко*);

– назвы дзікіх звяроў, грызуноў, насякомых, земнаводных, паўзуноў: *Бабёр* (прозвішчы *Бобрык, Бабровіч*), *Мядзведзь* (прозвішча *Мядзвецкі*), *Ласка* (прозвішча *Ласіца*), *Крот, Муха, Хрушч* і аднайменныя прозвішчы, *Сверш ‘цвыркун’* (прозвішча *Свяршкоў*),

Хрушч і інш. З прозвішчаў дадзенай групы найбольш шырока на тэрыторыі раёна ўжываюцца *Жук* і *Мурашка*.

Магчыма, што падобныя імёны-мянушкі неслі і сімвалічны сэнс. Так, напрыклад, даследчыкамі засведчана, што ў старажытнасці *Жаба* была адной з найбольш ужывальных мянушак. Нашы продкі верылі, што жабы – гэта былыя людзі, якія пераўтварыліся ў земнаводных у выніку сусветнага патопу або злоснага праклёну [3, с. 161]. Заходнія славяне лічылі жабу хатнім апекуном. На Смаргоншчыне надзвычай часта адзначаецца прозвішча *Жабінскі*.

Шматлікія прозвішчы жыхароў раёна матываваны назвамі рыб: *Карась*, *Карасік*, *Карасёў*, *Шчучка*, *Шчукін*, *Ляшчэвіч*, *Ляшчук*, *Акунёў*, *Пешкур*, *Таран*, *Сяляўка*; назвамі птушак: *Пугач*, *Шпак*, *Кулік*, *Цяцерын*, *Сарока*, *Арлоў*, *Варабей*, *Варанец*, *Дрозд*, *Салавей*, *Варанішча*, *Дзятчык*; назвамі раслін: *Канпелька* (вельмі распаўсюджанае ў рэгіёне), *Свякла*, *Бабок*. Словы, якія абазначаюць раслінны і жывёльны свет, у кожным рэгіёне могуць мець сваю спецыфіку, якая тлумачыцца як мясцовымі прыроднымі ўмовамі, так і асаблівасцямі народных гаворак. На тэрыторыі раёна зафіксаваны шматлікія прозвішчы, у аснове якіх захаваліся дыялектныя назвы жывёл: *Арабей* (*арабей* у значэнні 'варабей'), *Базан* (*базан* у значэнні 'фазан'), *Башко* (*башка* ў значэнні 'авечка'), *Кабяк* (*кабяк* у значэнні 'баран'), шырокавядомае на Смаргоншчыне прозвішча *Вагера* (*вогар*, *вогер* у значэнні 'жарабок'), *Шчурын*, *Шчураў*, *Шчуроўскі* (*шчур* у значэнні 'пацук'), *Бута* (*бут* у значэнні 'сляпень'), *Гіз* (*гіз* у значэнні 'авадзень'), *Казюлька* (*казюля* ў значэнні 'змяя'). Толькі назва бусла рэалізавалася ў прозвішчах жыхароў раёна ў некалькіх варыянтах: *Бусел*, *Буслік*, *Бусловіч*, *Бусько*, *Буця*, *Бацян*, *Гарус*.

Лікавы рад, асабліва першыя дзесяць лічэбнікаў, у многіх народаў служыў для абазначэння дзяцей у парадку іх з'яўлення на свет. Падобныя абазначэнні захаваліся ў складзе прозвішчаў смаргонцаў: *Трацяк*, *Шостак*, *Дзевяцень*, *Пазняк*, *Пазнякоў* (у значэнні 'позняе дзіця').

Некаторыя з прозвішчаў смаргонцаў у мінулым зафіксавалі ў сваіх асновах час з'яўлення іх носьбітаў на свет: аб гэтым сведчаць прозвішчы *Падабед*, *Поўнач*, *Мрочка*.

Па многіх сучасных прозвішчах можна меркаваць аб занятках продкаў жыхароў раёна, развіцці промыслаў і рамёстваў: *Алейнік* (*алеінік* 'той, хто вырабляў алеі'), *Добыш* (*добыш* 'чалавек, які апавяшчаў час'), *Жакевіч* ад імя-мянушкі *Жак* (*жак* 'каталіцкі царкоўны служыцель'), *Дубатоўка* (*дубатоўка* 'нарыхтоўшчык дубовай кары ў гарбарні'), *Пруднікаў* ад імя-мянушкі *Пруднік* (*пруднік* 'млынар на вадзяным млыне'), *Баброўнік* (*баброўнік* 'лавец баброў'), *Дубовік* (*дубовік* 'рулявы на лодцы пlyingагонаў, якая называецца дуб'),

Рындзевіч ад імя-мянушкі *Рында* (*рында* старабел. ‘целаахоўнік’), *Сітнік* (сітнік ‘той, хто рабіў і прадаваў сіты’), *Аўчарэнка* ад імя-мянушкі *Аўчар* (*аўчар* ‘даглядчык авечак’). Найбольш часта сустракаюцца ў асновах імёнаў-мянушак словы, якія называюць тых, хто вырабляў бочкі, жорны, калёсы, адзенне і абутак, воск, дзёгаць, шкло, піва, хлеб, мёд, апрацоўваў футра, скуру і аўчыну: прозвішчы *Бондар*, *Бандарэнка*, *Бандарык*, *Бандарук*, *Бандаровіч*, *Жарнасек*, *Калеснік*, *Чабатар* ‘той, хто вырабляў абутак’, *Піваварчук*, *Бортнік*, *Швец*.

У асновах многіх прозвішчаў смаргонцаў захаваліся словы, якія даўно выйшлі з ужытку: *Агароднік* (ад старабел. *агароднік* ‘сялянін, які меў 3 маргі агарода, за што выконваў службу 3 разы на тыдзень, а жонка 6 дзён за лета жала’), *Габа*, *Габовіч* (ад старабел. *габа* ‘тоўстае турэцкае сукно’), *Байдак* (ад старабел. *байдак* ‘рачное аднамачтавае судна’), *Бацін* (ад старабел. *бат* ‘лодка’), *Гайдук* (ад *гайдук* ‘пешы, лёгка ўзброены салдат’), – або сустракаюцца толькі ў асобных рэгіёнах Беларусі: *Найдзіч* (ад *найда* ‘непаседа’), *Шлык* (*шлык* ‘востраканечная лямцавая шапка’), *Магера* (*магер* ‘капялюш з лямцу’).

Яшчэ адной крыніцай фарміравання мясцовых прозвішчаў паслужылі агульныя і ўласныя геаграфічныя назвы: *Неўскі*, *Гаранскі*, *Быхавец*, *Дзешкавец*, *Залескі*, *Закрэўскі*, *Залужны*, *Запарожац*, *Клявец*, *Кунахавец*, *Палавец*, *Падлужны*, *Свірскі*, *Смаленскі*.

На тэрыторыі раёна сустракаюцца спецыфічныя аддзеяслоўныя прозвішчы ў форме загаднага ладу: *Пацалуйка*.

Прыкладна 35% сучасных прозвішчаў Смаргонскага раёна ўтварыліся ад асабовых імёнаў хрысціянскага календара. Гэтыя імёны пачалі актыўна пранікаць у антрапанімікон у канцы X ст. і занялі да пачатку XVI ст. даволі трывалае месца ў мове. Прозвішчы ўтвараліся не толькі ад форм імёнаў, зафіксаваных у царкоўных календарых, але і ад народных размоўных форм гэтых імёнаў, а таксама ад скарачаных і суб’ектыўна-ацэначных варыянтаў імёнаў. Некаторыя хрысціянскія імёны на Смаргоншчыне ўтварылі цэлыя гнёзды прозвішчаў: напрыклад, ад хрысціянскага імені *Грыгорый* утварыліся прозвішчы *Грыгораў*, *Грагаровіч*, *Грыгор’еў*, *Грыдзін*, *Грыдзюшка*, *Грыневіч*, *Грынкевіч*, *Грынцэвіч*, *Грынчык*, *Грынчук*, *Грынць*, *Грыц*, *Грыцкевіч*, *Грыцуляк*, *Грыцын*, *Грышан*, *Грышанаў*, *Грышын*, *Грышкевіч*, *Грышко*, *Грышкавец*, *Грышчанка*, *Грышчук*; ад хрысціянскага імені *Герасім* утварыліся прозвішчы *Герасеў*, *Гарасім*, *Герасіменка*, *Герасімовіч*, *Герасімчык*, *Гераскін*; ад хрысціянскага імені *Іаан* утварыліся прозвішчы *Іванец*, *Іваніцкі*, *Іваноў*, *Іваноўскі*, *Іваначка*, *Іванчук*, *Іванькоў*, *Іватовіч*, *Івашэвіч*, *Івашанка*, *Івашка*, *Івашчанка*, *Янец*, *Янкевіч*, *Янковіч*, *Янкоўскі*, *Яновіч*, *Януш*, *Янушкевіч*, *Янцэвіч*, *Янчэўскі*, *Янчанюк*, *Янчуковіч*, *Яныш*, *Янюк*, *Ясінскі*, *Яскевіч*, *Ясюк*; ад хрысціянскага імені *Іакаў* – прозвішчы *Яшэўскі*, *Яцыновіч*, *Яцына*, *Яцуковіч*, *Яцкевіч*, *Яцэвіч*, *Якуш*,

Якавенка, Якавіцкі, Якаўлеў, Якоўскі, Якоўчыц, Якубеловіч, Якубель, Якубенка, Якубоўскі, Якубцэвіч, Якубялойць, Якунін, Якуш, Якушаў, Якушкін, Якшэвіч; ад хрысціянскіх імёнаў Лукіан, Лука – прозвішчы Лукасаў, Лукашэвіч, Лукашонак, Лукін, Лукоўскі, Лукошка, Лукша, Лукшо, Лук'яненка, Лук'янец, Лук'янаў, Лук'яновіч, Лук'янчык, Лук'янюк; ад хрысціянскага імені Мацвей – прозвішчы Мацвееў, Мацвеенка, Мацяйковіч, Мацекус, Маціеўскі, Маціеня, Мацішэўскі, Матняк, Матовіч, Матошка, Матусевіч, Матушаў, Мацюлька, Мацюнін, Мацюшонак, Мацэвіч, Мацяяк, Мацкевіч, Мацуткевіч, Мацур і іншыя.

У асновах прозвішчаў смаргонцаў захаваліся і такія надзвычай рэдкія кананічныя імёны, як Вахцісій (прозвішчы Вахавяк, Вахнюк), Акіла (прозвішча Акілін), Анастасій (прозвішча Аносаў), Анціох (прозвішча Анцупаў), Віл (прозвішчы Вількоўскі, Вільчыкаў, Вільчынскі), Зоцік (прозвішчы Зотаў, Ізотаў), Калістрат (прозвішча Калістратаў), Кір (прозвішчы Кіра, Кірэеў, Кірэйчык), Крыскент (прозвішчы Крысін, Крысюк), Марын (прозвішчы Марын, Марыняк), Мокій (прозвішчы Макей, Мокіч), Паліеўкт (прозвішча Палуэктаў), Пуплій (прозвішчы Пуплікаў), Сакердон (прозвішчы Сак, Саковіч), Селіній (прозвішчы Сялюк, Сялюн), Уар (прозвішча Увараў), Феспесій (прозвішча Фяськоў), Юній (прозвішча Юнчык).

На тэрыторыі Смаргоншчыны адзначаецца характэрная для беларусаў асаблівасць супадзення ўласных імёнаў і прозвішчаў: Сяргей, Сідар, Радзіён, Борыс. З мэтай адрознення ў прозвішчах часам мяняецца націск.

Асобную групу складаюць прозвішчы, утвораныя на базе старажытных агульнаславянскіх двухасноўных імёнаў: Судзібор, Веразуб, Любагошчынскі (ад Любагошч), Богуш, Багушэвіч (ад Багуслаў), Хоцька (ад Хаціслаў), Родзька, Радзевіч (ад Радзімір) і многія іншыя.

У генетычных адносінах прозвішчы жыхароў Смаргоншчыны ўключаюць шматлікія рускія, польскія, балтыйскія, нямецкія, яўрэйскія і іншыя запазычанні, пра што сведчаць прозвішчы Іваноў, Кузняцоў, Ганчарэнка, Добравечар, Галабурда, Стурліс, Юркойць, Бумбуль, Корсак, Будай, Вяжбіцкі, Банцар, Грынбаўм, Ванштэйн, Юдо, Якабсон, Вайман, Эрыксан, Эльяш, Эдрыс і іншыя. Многія прозвішчы паходзяць з цюркскіх моў. Татары на тэрыторыі Беларусі з'явіліся ў пачатку XIV стагоддзя. Вялікія князі Гедзімін, Кейстут, Альгерд запрашалі іх на службу з Залатой Арды і выкарыстоўвалі ў барацьбе з Тэўтонскім ордэнам. Асаблівую апеку татарам аказваў Вітаўт, ён разлічваў на іх як на ўмелых коннікаў і сяліў пераважна на заходніх межах дзяржавы і ў наваколлі буйных замкаў. Гэтыя гістарычныя абставіны паспрыялі таму, што і сёння ў прозвішчах смаргонцаў нярэдка адзначаюцца цюркскія словы: Ангур (ад ангур 'няроўная, з выбоінамі дарога'), Аскера, Аскірка (ад аскер 'воін, салдат'), Бабаеў

(ад татарскага *бабай* 'стары'), *Барбашоў* (ад *барбаш* 'птушка'), *Корсак* (ад *корсак* 'стэпавая лісіца') і інш. Балтыйскі ўплыў на антрапанімію раёна можна прасачыць на прыкладзе прозвішчаў *Роўда* з літоўскай '*чырвоная фарба*', '*краснапёрка*', *Гейбовіч* ад літоўскага *гейба* 'хворы, слабы', *Ганаў* ад літоўскага *ганас* 'пастух', *Вайда* ад літоўскага *вайдзіціс* '*спрацаца*', *Балунда* ад літоўскага *балундзіс* '*голуб*', *Бізік* ад літоўскага *бізас* '*авадзень*', *Біцель* ад літоўскага *біцяле* '*пчала*', *Більдзюг* ад літоўскага *більдзеці* '*стукаць*'. У выніку асваення літоўскіх прозвішчаў *Гедрайціс*, *Гакуціс*, *Гісас*, *Гіруціс* на Смаргоншчыне з'явіліся прозвішчы *Гедройц*, *Гакуць*, *Гісіч*, *Гіруць*. Прамым вынікам кантактавання беларускай і літоўскай моў служаць прозвішчы *Вештарт*, *Гродзь*, *Будвіс*, *Бакштай*, *Бунзейлюс*, *Шукелойць* і многія іншыя.

Некаторыя прозвішчы жыхароў Смаргонскага раёна ўтварыліся ад назваў народаў і этнічных груп, якія жылі сярод мясцовага насельніцтва: *Лях*, *Ляшкевіч*, *Ліцвін*, *Мазур*, *Паляковіч*, *Жамойта*, *Жамойцік*, *Татарчук*, *Маскалік*, *Маскальчук*, *Латышоў* і іншыя.

Прозвішча – сацыяльная катэгорыя, яно ўзнікае ў пэўных сацыяльных сляях і абслугоўвае іх інтарэсы. Першыя прозвішчы былі набыткам княжацкіх дынастый. У прозвішчы жыхароў Смаргоншчыны *Жыгамонт* знайшло адлюстраванне імя вялікага князя літоўскага і караля польскага *Жыгімонта*, якое ўзыходзіць да старажытнага літоўскага двухасноўнага імені *Жыгімантас*. Даволі папулярнае і цяпер на заходнебеларускіх землях прозвішча *Ягела* было пашырана і ў XVII–XVIII стст., аб чым сведчаць запісы ў літоўскіх метрычных кнігах XVII–XVIII стст. На такую распаўсюджанасць паўплывалі асацыяцыі з вядомай асобай вялікім князем літоўскім і каралём польскім *Ягайлам*, заснавальнікам дынастыі *Ягелонаў*. Прозвішча *Радзівілка*, як і дынастычнае імя самага вялікага магнацкага рода ў Беларусі, з'яўляецца адаптацыяй літоўскага двухасноўнага імені *Радзівілас*, *Радвілас*. Гэтае імя вядома ў анамастыконе розных індаеўрапейскіх народаў. На тэрыторыі раёна ёсць прозвішчы *Санега* і *Санегін*, якія магчыма маюць непасрэдную сувязь з прозвішчам аднаго з самых уплывовых дзяржаўных і палітычных дзеячаў Вялікага Княства Літоўскага. Прадстаўнікі прозвішча *Эйсмант*, вядомага на Смаргоншчыне, у старажытнасці пражывалі на землях сучаснай Літвы, Польшчы і Беларусі і былі вядомыя як выдатныя вучоныя, паэты і мастакі.

На сённяшні дзень удалося расшыфраваць толькі невялікую частку ўнікальнага антрапанімічнага фонду смаргонцаў, але і гэтага матэрыялу дастаткова для таго, каб пераканацца, што гэта катэгорыя ўласных імёнаў з'яўляецца жывой гісторыяй. Чым большую колькасць мясцовых прозвішчаў мы даследуем, тым больш адкрыем новага аб нашых продках, іх занятках, побыце, узаемаадносінах, веры, тым больш поўнымі будуць нашы ўяўленні аб мінулым нашай Радзімы.

ХОЙНІКІ (2010)

Хойніччына – радзіма народнага пісьменніка Беларусі Івана Мележа, які нарадзіўся ў вёсцы Глінішча. Там цяпер ёсць літаратурны музей пісьменніка. Падчас Дня беларускага пісьменства адбылася цырымонія адкрыцця скульптурнай кампазіцыі “Па старонках твораў Івана Мележа”. У свой час у краіне былі створаны тэлеспектаклі па раманах “Людзі на балоце” і “Подых навальніцы”, у тэатрах ставіліся п’есы па творах Мележа. Фільм Віктара Турава “Людзі на балоце” сабраў мноства ўзнагарод. Хойніцкая зямля дала Беларусі таксама празаіка Барыса Сачанку, паэтаў Міколу Мятліцкага і Алу Канапельку.

ІМЯ ЎНУТРЫГАРАДСКОГА АБ'ЕКТА І ЭПОХА (на матэрыяле ўрбананіміі г. Хойнікі)

У сучаснай лінгвістыцы ўсё больш увагі надаецца вывучэнню ўласных імёнаў, паколькі ўласнае імя – неад'емны элемент існавання соцыуму. З'яўляючыся абавязковым кампанентам жыцця грамадства, уласнае імя ў грамадскім кантэксце гістарычна значнае, жыве і ўспрымаецца ў складанай і глыбока гістарычнай перспектыве, у перспектыве агульнага. Імя географічнага аб'екта прадумваецца жыхарамі паселішча і службыць сродкам не толькі арыентацыі ў населеным пункце, а і адбіткам іх светапоглядаў і светаўспрымання.

Пра сувязь паміж уласнымі імёнамі і эпохай зазначалі шмат якія даследчыкі (напрыклад, А.В. Суперанская, У.А. Ніканаў, Л.М. Шчацінін, Т.П. Ягорава і інш.). Гэту думку пацвярджае таксама хойніцкі ўрбананімічны матэрыял. Аналіз урбананімікона, або сукупнасці назваў унутрыгарадскіх аб'ектаў, указвае на тое, што выбар імені лінейнага, тэрытарыяльнага і кропкавага аб'ектаў і функцыянаванне іх у мове цесна звязана з эпохай і адрозніваецца дастатковай ступенню ўстойлівасці і традыцыйнасці. Урбананімы паказваюць сувязь фрагментаў моўнай карціны свету паміж сабою. У іх адлюстроўваецца сувязь паміж рознымі аб'ектамі і іх прыметамі ў аб'ектыўнай рэчаіснасці, гэта значыць урбананімія паведамляе не столькі аб тым, якія састаўныя элементы карціны свету жыхарамі паселішча пазнання, а аб тым, як яны паміж сабою звязаныя. Назвы ўнутрыгарадскіх аб'ектаў накладваюць свой адбітак на ўсе бакі жыцця чалавека. Пры гэтым пры агульнасці матэрыяльных, сацыяльных, духоўных фактараў, якія ўздзейнічаюць на іх, урбананіміконы розных эпох значна адрозніваюцца паміж сабою, паколькі ў розныя гістарычныя перыяды жыхары аднаго і таго ж паселішча звяртаюцца да розных матывіровак імёнаў, па-рознаму ставяцца да пэўных імёнаў, па-рознаму ўспрымаюць адны і тыя ж імёны.

На прыкладзе назваў унутрыгарадскіх аб'ектаў г. Хойнікі пакажам, як розныя гістарычныя ўмовы паўплывалі на фарміраванне ўрбананімікона гэтага горада.

Кожны ўрбананім гістарычны: нездарма ўрбананімію называюць люстэркам гісторыі. Уяўлялася, што ў Хойніках, вядомых з 1512 г. як вёска так званага Брагінскага графства Вялікага Княства Літоўскага, павінны захавацца старажытныя географічныя назвы лінейных ці тэрытарыяльных аб'ектаў (як горад Хойнікі існуюць з 1967 г.). Але, зліўшыся сваёй забудовай з бліжэйшымі пасёлкамі і вёскамі, горад захаваў у якасці гарадскіх харонімаў толькі саму старажытную назву *Старыя Хойнікі*. У дзвюх іншых назвах

планіровачных раёнаў – *Новыя Хойнікі* і *Паўночна-Заходні раён* – адчуваецца подых сучаснай эпохі.

З гістарычнымі назвамі вёскі Дудзіцкага сельскага савета Калінкавіцкага раёна *Красная Ніва* і вёскі Хойніцкага сельскага савета *Настолле* звязаны назвы лінейных аб'ектаў *Краснаніўская вуліца*, *Краснаніўскі завулак*, *Настольская вуліца*, *Настольскі завулак*. Старажытная ж назва вёскі *Дубровіца*, што ператварылася ў найменні вуліц – *вул. Дубровіца-Калгасная* і *вул. Дубровіца-Цэнтральная* – мае дыферэнцыятарамі “савецкія” маркёры.

Намінацыйную мадэль канца XIX – пачатку XX ст. мае толькі гадонім *Безыменная вул.* Вядома, што так часта называлі вуліцы і завулки ў розных гарадах Беларусі адзначанага перыяду. Напрыклад, *Безыменныя вуліцы* ў 1866 г. існавалі ў Рэчыцы, Бабруйску, Слуцку, у 1925 г. – у Віцебску, Мінску, Полацку; *Безыменныя завулки* зарэгістраваны ў 1906 г. у Пінску, Оршы, у 1925 г. – Віцебску, Мінску, Полацку [56].

Найменні, што з'явіліся пасля рэвалюцыі, таксама гістарычныя. Гэта найперш назвы, утвораныя ад лексем *савецкі*, *кастрычніцкі*, *рэвалюцыйны*, *камуністычны*, *камсамольскі*, *піянерскі*, *пралетарскі*, *чырвоны*, *новы* і інш. Сярод хойніцкіх урбанонімаў такіх 17 назваў: *Савецкая вул.*, *Савецкі завул.*, *Кастрычніцкая вул.*, *вул. 70 гадоў Кастрычніка*, *Рэвалюцыйная вул.*, *Рэвалюцыйны завул.*, *Камсамольская вул.*, *Камунальная вул.*, *Кааператыўная вул.*, *Піянерская вул.*, *Пралетарская вул.*, *Калгасная вул.*, *Калгасны завул.*, *Чырвонаармейская вул.*, *Інтэрнацыянальная вул.*, *Новая вул.*, *Юбілейная вул.* – і яшчэ тры ў гонар свят, якія пачалі адзначаць пасля рэвалюцыі: *вул. 8 Сакавіка*, *Першамайская вул.*, *Першамайскі завул.*, – што разам складае 21,5% ад усіх назваў лінейных аб'ектаў горада.

Калі ж да іх далучыць найменні вуліц, прысвоеныя ў гонар заснавальніка навуковага камунізму (*вул. Карла Маркса*), савецкіх партыйных, дзяржаўных і ваенных дзеячаў (*вул. Дзяржынскага*, *вул. Кірава*, *завул. Кірава*, *вул. Будзёнага*, *вул. Варашылава*, *вул. Калініна*, *вул. Куйбышава*, *вул. Тухачэўскага*), герояў Грамадзянскай вайны (*вул. Катоўскага*, *завул. Катоўскага*, *вул. Чапаева*, *завул. Чапаева*), рэвалюцыйных дзеячаў і ўдзельнікаў барацьбы за ўмацаванне савецкай улады на тэрыторыі Гомельскай вобласці (*вул. Валадковіча*, *вул. Жыльяка*), то атрымаецца, што ім належыць 37,6% урбананімікона.

Старажытнакітайскі мысліцель Канфуцый вучыў, што выпраўленне спраў у дзяржаве трэба пачынаць з выпраўлення імёнаў: “Калі імёны няправільныя, то... справы не могуць ажыццяўляцца і народ не ведае, як сябе паводзіць” (кніга “Лунь юй” – “Гутаркі і

разважанні”). Як бачым, гэту навуку добра засвоілі бальшавікі, якія прыход да ўлады адзначылі зменай тапаніміі [82, с. 12].

Беларусы па-рознаму ставяцца да савецкіх назваў. На думку адных, іх не трэба знішчаць, паколькі ў іх таксама памяць пакаленняў [82, с. 13]. Іншыя ж (і мы ў тым ліку) лічаць, што “вяртанне некаторым вуліцам іх папярэдніх назваў аднавіла б гістарычную справядлівасць, стварыла б у горадзе атмасферу пераемнасці, паважлівых адносін да продкаў і беларускай культуры” [39].

Дарэчы, высвятляючы пытанне пра тое, якая культура дамінуе ў адантрапанічных назвах вуліц абласных беларускіх гарадоў, мы вымушаны канстатаваць, што гэта пакуль “рускі тэкст” культуры [58, с. 30], на долю якога прыходзіцца 66% назваў унутрыгарадскіх аб’ектаў. На адзначаную асаблівасць беларускай урбананіміі неаднаразова звярталі ўвагу не толькі іншаземцы, а і самі беларусы: “Калі едзеш ці ходзіш па вуліцах горада,.. абсалютна не адчуваеш, што знаходзішся ў Беларусі, у беларускім горадзе” [39]. Не з’яўляюцца выключэннем у гэтых адносінах і Хойнікі, дзе рускі тэкст культуры пераважае ў розных тэматычных назвах лінейных аб’ектаў: *вул. Пушкіна, вул. Лермантава, вул. Тургенева* (з беларускіх паэтаў і пісьменнікаў знайшлі сваё месца ва ўрбананіміконе толькі два народныя пісьменнікі – *вул. Якуба Коласа, вул. Мележа*), *вул. Алега Кашавога, вул. Мічурына, вул. Чкалава* і інш.

А калі меркаваць па сучасных назвах вуліц, то горад можна аднесці да радзімы касманаўтаў, паколькі восем з 93-х (амаль 9%) носяць іх імёны: *вул. Гагарына, завул. Гагарына, вул. Церашковай, вул. Нікалаева, вул. Берагавога, вул. Дабравольскага, вул. Камарова, вул. Цітова*.

Адбітак эпохі нясуць на сабе і назвы вуліц, што шануюць памяць пра Вялікую Айчынную вайну і гістарычных асоб, якія маюць да яе дачыненне, – удзельнікаў вызвалення Беларусі, у тым ліку Хойніцкага раёна, арганізатараў і ўдзельнікаў партызанскага руху на тэрыторыі Гомельскай вобласці: *вул. Жукава, вул. Гастэлы, завул. Гастэлы, вул. Калесніка, вул. Заслонава, вул. Качаткова, вул. Карася, вул. Андросава, вул. Дамнікова, вул. 60-ці Камсамольцаў-падпольшчыкаў, Партызанская вул., вул. Танкістаў*. Умоўна да гэтай групы трэба дадаць і назвы *вул. Міру, завул. Міру*, якія ў большасці беларускіх гарадоў з’явіліся ў пасляваенны перыяд.

Па сведчанні Алены Спасюк, пры параўнальным даследаванні гарадскіх ландшафтаў трох сталіц – Мінска, Кіева і Вільнюса, – праведзеным пры падтрымцы фонду “Памяць, адказнасць, будучыня” (Германія) і Інстытута прыкладной гісторыі пры Еўрапейскім універсітэце Віандрына (Франкфурт-на-Одэры, Германія), Мінск быў прызнаны самым савецкім горадам. “Назвы вуліц беларускай сталіцы

гавораць, – піша А. Спасюк, – што мы шануем памяць пра Вялікую Айчынную вайну і забываем пра іншыя перыяды беларускай гісторыі” [75].

Не аспрэчваючы думкі аб тым, што ва ўрбананіміконах беларускіх гарадоў павінны знайсці ўвасабленне назвы розных перыядаў беларускай гісторыі, лічым немагчымым упікаць беларусаў, з якіх загінуў кожны трэці ў гэтай вайне, за тое, што мы з усіх іншых перыядаў сваёй гісторыі найбольш шануем памяць пра Вялікую Айчынную.

Наколькі характар лінейнага аб’екта цесна звязаны з яго іменем, лёгка прасачыць па ўрбанонімах, суадносных не толькі з чалавекам як сацыясуб’ектам, а і з іншымі аб’ектамі і абстрактнымі паняццямі. У шмат якіх асновах хойніцкіх урбанонімаў у апасродкаваным выглядзе знайшлі адлюстраванне ўказанне на характар вытворчых адносін, класавае дзяленне грамадства, найбольш прызнаныя прафесіі жыхароў, этнаграфічныя асаблівасці гараджан, характэрныя для савецкай эпохі: *Будаўнічая вул., Новабудаўнічая вул., Меліяратыўная вул., Рабочая вул., Сялянская вул., Спартыўная вул., Настаўніцкая вул., Палеская вул.*

Нават па такіх назвах, як *Аэрадромная вул., Вакзальная вул., Заводская вул., Чыгуначная вул.*, можам прыблізна вызначыць эпоху ці пэўны гістарычны перыяд – не раней за XIX ст.

Назвы ж вуліц, звязаныя з месцазнаходжаннем адносна бакоў свету, тыпу хойніцкіх *Паўночная вул., Усходняя вул.* першапачаткова ў большасці выпадкаў сталі з’яўляцца ў перадрэвалюцыйную эпоху і на пачатку XX ст. Так, *Паўночная вул.* зарэгістравана ў 1913 г. у Беластоку (на той час ён быў беларускім горадам), у 1935 г. у Пінску; *Паўночны завул.* – у 1925 г. у Мінску. Аналіз беларускай урбананіміі канца XX – пачатку XXI ст. сведчыць, што ў наш час гэта тэматычная група назваў унутрыгарадскіх аб’ектаў адна з вельмі пашыраных. Напрыклад, толькі ў Віцебскай вобласці лексема *ўсходні / ўсходняя* сустракаецца ў назвах вуліц і завулкаў наступных паселішчаў:

Усходні завулак. г. Лепель, 2005 г.; г. Орша, 2005 г.; г.п. Падсвілле Глыб. р-на, 2005 г.; г.п. Шаркаўшчына, 2005 г.; р.п. Асінторф Дубровенскага р-на, 2005 г.; в. Двор Таранковічы Валосавіцкага с/с Лепельскага р-на, 2006 г.; в. Дрыколле Мазалаўскага с/с Віцебскага р-на, 2005 г.

2-і Усходні завулак. г. Орша, 2005 г.

3-і Усходні завулак. г. Орша, 2005 г.

Усходні праезд. г. Орша, 2005 г.

1-ы Усходні тракт. г. Новалукомль, 2005 г.

2-і Усходні тракт. г. Новалукомль, 2005 г.

Усходняя вуліца. г. Віцебск, 1988 г. Назва прысвоена вуліцы ў пасёлку Журжава ў 1958 г.; г. Глыбокае, 2005 г.; г. Докшыцы, 2005 г.; г. Дуброўна, 2005 г.; г. Лепель, 2005 г.; г. Орша, 2005 г.; г. Полацк, 2005 г. Назва з'явілася ў 1950 г. у выніку аб'яднання былых *Калгаснай* і *Усходняй вуліц*; г. Талачын, 2005 г. Назва з'явілася ў 1980 г.; г.п. Багушэўск, 2005 г.; г.п. Коханава, 2004 г.; г.п. Лёзна, 2005 г.; г.п. Расоны, 2005 г.; г.п. Ушачы, 2005 г.; г.п. Шаркаўшчына, 2005 г.; г.п. Янавічы, 2005 г.; в. Агароднікі Тулаўскага с/с Віцебскага р-на, 2007 г.; в. Адаменкі Лёзненскага с/с Лёзненскага р-на, 2007 г.; в. Акцябрская Акцябрскага с/с Віцебскага р-на, 2007 г.; в. Альхавік Лёзненскага с/с Лёзненскага р-на, 2007 г.; в. Андрэеўшчына Андрэеўшчынскага с/с Аршанскага р-на, 2007 г.; в. Бабінічы Панізоўскага с/с Аршанскага р-на, 2007 г.; в. Багатырская Полацкага р-на, 2006 г.; в. Багданаўка Коханаўскага п/с Талачынскага р-на, 2006 г.; в. Бачэйкава Бачэйкаўскага с/с Бешанковіцкага р-на, 2005 г.; в. Буяны Мазалаўскага с/с Віцебскага р-на, 2006 г.; в. Вярхоўе Вярхоўскага с/с Бешанковіцкага р-на, 2005 г.; в. Галошава Коханаўскага п/с Талачынскага р-на, 2006 г.; в. Грыгаравічы Валосавіцкага с/с Лепельскага р-на, 2006 г.; в. Двор Таранковічы Валосавіцкага с/с Лепельскага р-на, 2006 г.; в. Дзегцярэ Крыпульскага с/с Докшыцкага р-на, 2007 г.; в. Доўжа Мазалаўскага с/с Віцебскага р-на, 2005 г.; в. Дразды Бешанковіцкага с/с, 2007 г.; в. Дрыколле Мазалаўскага с/с Віцебскага р-на, 2005 г.; в. Заольша Лёзненскага с/с Лёзненскага р-на, 2007 г.; в. Згарда Крапівенскага с/с Аршанскага р-на, 2007 г.; в. Казловічы 1 Якаўлевіцкага с/с Аршанскага р-на, 2007 г.; в. Казловічы 2 Якаўлевіцкага с/с Аршанскага р-на, 2007 г.; в. Карабы-2 Карабоўскага с/с Глыбоцкага р-на, 2007 г.; в. Кукавячына Ноўкінскага с/с Віцебскага р-на, 2007 г.; в. Лазічы Удзелаўскага с/с Глыбоцкага р-на, 2007 г.; в. Лаўцы Лынтупскага с/с Пастаўскага р-на, 2007 г.; в.ц. Мазалава Мазалаўскага с/с Віцебскага р-на, 2005 г.; в. Малы Поўсвіж Лепельскага с/с Лепельскага р-на, 2006 г.; в. Паддуб'е Лёзненскага с/с Лёзненскага р-на, 2007 г.; в. Параф'янава Параф'янаўскага с/с Докшыцкага р-на, 2007 г.; в. Патупы Узрэцкага с/с Глыбоцкага р-на, 2007 г.; х. Пяскі Зябкаўскага с/с Глыбоцкага р-на, 2007 г.; в. Райцы Талачынскага с/с Талачынскага р-на, 2006 г.; в. Рамашкава Коханаўскага п/с Талачынскага р-на, 2006 г.; в. Сакольнікі Акцябрскага с/с Віцебскага р-на, 2007 г.; в. Фляр'янава Крыпульскага с/с Докшыцкага р-на, 2007 г.; в. Чарнаручча Лёзненскага с/с Лёзненскага р-на, 2007 г.

1-я Усходняя вуліца. г. Віцебск, 1988 г. Назва прысвоена вуліцы ў пасёлку Журжава ў 1958 г.; г. Лепель, 2005 г.

2-я Усходняя вуліца. г. Лепель, 2005 г.

3-я Усходняя вуліца. г. Лепель, 2005 г.

І толькі такія найменні, як *Лугавая вул., Лясная вул., Паркавая вул., Садовая вул., Палявая вул.*, не маюць яркіх прыкмет прыналежнасці да пэўнай эпохі. Падкрэсліваючы ўласцівасці і якасці самога геаграфічнага аб'екта, яны выкарыстоўваліся жыхарамі населеных пунктаў у розныя гістарычныя эпохі. Хаця структурна-граматычная форма тапонімаў, у тым ліку ўрбанонімаў, таксама ў пэўнай ступені гістарычная. Так, па дадзеных нашага даследавання, самыя старажытныя назвы вуліц былі менавіта атрыбутыўнага тыпу, гэта значыць мелі форму прыметніка. Напрыклад, у Гарадцы Кобрынскай эканоміі ў 1563 г. існавала *Прышыйфосцкая вуліца* [73, с. 264], у Брэст-Літоўску ў 1669 г. – *Руская вуліца* [1, с. 69] і г.д.

Такім чынам, аналіз назваў унутрыгарадскіх аб'ектаў г. Хойнікі паказвае, што сувязь іх з эпохай вельмі глыбокая. Нельга не пагадзіцца з думкай А.В. Суперанскай, у адпаведнасці з якой “для кожнай эпохі характэрныя свае элементы, што канструююць тапонім, падобна на тое, як у гісторыі матэрыяльнай культуры кожнай эпосе адпавядаюць свае будаўнічыя матэрыялы, свая сыравіна і свае метады яе апрацоўкі. І тое і іншае можа служыць своеасаблівым храналагізатарам, пры гэтым нярэдка беспамылковым” [76, с. 26]. Хоць эпоха змянілася (жывём у паслясавецкую), хойніцкі гарадскі кантэкст пакуль застаецца руска-савецкім.

Урбанонімы з'яўляюцца адным са сродкаў кароткай характарыстыкі эпохі, выступаюць як кампазіцыйны элемент стварэння гістарычнага партрэта паселішча, які павінен адлюстроўваць геаграфічную, нацыянальную, сацыяльную, гаспадарчую і культурную асаблівасці гэтага горада.

Г А Н Ц А В І Ч Ы (2011)

Горад Ганцавічы заснаваны ў 1898 годзе. Сваім развіццём шмат у чым абавязаны будаўніцтву чыгункі Баранавічы–Ганцавічы–Лунінец у 1884 годзе. Славіцца сваімі знакамітасцямі: Аляксандрам Сержпутоўскім – беларускім фалькларыстам, этнографам, публіцыстам, Міхаілам Рудкоўскім, Віктарам Гардзеем, Алесем Каско, Алесем Кажадубам, Уладзімірам Маруком, Аляксеем Галаскокам – паэтамі. Помнік драўлянага дойдліства XIX стагоддзя – панская сядзіба ў вёсцы Агарэвічы – занесены ў спіс гісторыка-культурнай спадчыны Беларусі. Ганцаўшчына непарыўна звязана з жыццём і творчасцю Якуба Коласа. Падчас святкавання Дня беларускага пісьменства ў Ганцавічах адкрыты помнік Якубу Коласу і алея Пісьменства.

СУЧАСНЫ ПРАВІНЦЫЯЛЬНЫ ЁРБАНАНІМІКОН ЯК СПОСАБ УВАСАБЛЕННЯ КОДАЎ КУЛЬТУРЫ (на матэрыяле назваў вуліц г. Ганцавічы)

Змены ў палітыцы, эканоміцы, навуцы, масавай культуры і іншых сферах дзяржаўнага ладу, звязаныя з распадам СССР, выклікалі істотныя змены ў анамастыцы. Абумоўлены яны дзеяннем як знешніх, так і ўнутраных фактараў, сярод якіх карэнныя пераўтварэнні ў грамадстве, новы маўленчы “густ”, хуткае развіццё міжнародных кантактаў, уздзеянне сродкаў масавай інфармацыі, дзеянне законаў аналогіі, асіметрычнасці і г.д. Умоўна гэтыя змены ў анамастычнай прасторы вучоныя падзяляюць на два тыпы: трансфармацыі моўнай сістэмы і мадыфікацыі (а магчыма, і дэфармацыі) у сферы яе выкарыстання [12, с. 4].

Невыпадкова таму на пачатку XXI ст. анамастыка стала разглядацца ў сувязі з кагнітывістыкай, этналінгвістыкай, культурнай антрапалогіяй, міжкультурнай камунікацыяй, культуралогіяй і іншымі дысцыплінамі. У ёй шырока выкарыстоўваюцца не толькі ўласна лінгвістычныя аспекты: лексікалагічны, лексікаграфічны, семасіялагічны, семіятычны, анамасіялагічны, этымалагічны, тэрміналагічны, псіхалінгвістычны, этналінгвістычны, – а і гістарычны і лінгвакрыніцазнаўчы, зарыентаваныя на даследаванне сувязі паміж з’яўленнем і функцыянаваннем уласных імёнаў у пэўны гістарычны перыяд.

Асобнае месца сярод іх належыць лінгвакультуралагічнаму аспекту, які скіроўвае даследчыкаў на выяўленне спосабаў фіксацыі і адлюстравання культуры ва ўласных імёнах.

Выявіць асаблівасці адлюстравання ментальнай сферы прадстаўнікоў пэўнага этнасу ва ўласных імёнах, даследаваць і апісаць базавы культурны пласт, што з’яўляецца неад’емнай часткай структуры любога “гаворачага” чалавека ўяўляецца магчымым з дапамогай паняцця *код культуры*, якое да канца пакуль не ўсталявалася. Неабходна мець на ўвазе, што розныя даследчыкі вылучаюць розную колькасць кодаў культуры і па-рознаму іх называюць. У наш час можна сустрэць такія назвы кодаў, як *анатамічны, саматычны, зааморфны, раслінны, прадметны, ежавы, аксіянальны, дэндралагічны, прасторавы, часавы, біяморфны, духоўны* і інш.

Сярод розных дэфініцый гэтага паняцця нам бліжэй азначэнне, дадзенае В.У. Красных: “Код культуры разумеецца як «сетка», якую культура «накідвае» на навакольнае асяроддзе, чляніль, катэгарызуе, структурыруе і ацэньвае яго. Коды культуры суадносяцца з найстаражытнейшымі архетыпічнымі ўяўленнямі чалавека. Уласна

кажучы, коды культуры гэтыя ўяўленні і «кадзіруюць» [38, с. 232]. Коды культуры пабудаваны на сімвалізацыі рэчаіснасці.

Адным са спосабаў моўнага ўвасаблення розных культурных кодаў з'яўляецца ўрбананімія.

Мэта гэтага даследавання – устанаўленне комплексу культурных кодаў, рэалізацыі якіх служыць перыферыіны ўрбананімікон, выяўленне асаблівасцей кадзіравання культурна маркіраванай і прагматычна значнай інфармацыі намінатарамі г. Ганцавічы Брэсцкай вобласці.

Пачынаючы даследаванне назваў унутрыгарадскіх аб'ектаў, неабходна падкрэсліць, што, строга ўлічваючы эпоху, канкрэтныя гістарычныя падзеі, сацыяльны статус, становішча людзей, прозвішчы якіх ператвараюцца ў назвы лінейных, прасторавых ці кропкавых аб'ектаў, у грамадстве, урбананімія стрыманая і выбіральных у адборы ўласных імёнаў. Гэта толькі здаецца, што выбар імёнаў для ўнутрыгарадскіх аб'ектаў адвольны. Уласныя імёны існуюць толькі ў грамадстве і для грамадства, яно і дыктуе іх выбар.

Аналіз унутрыгарадскіх назваў названага населенага пункта сведчыць пра тое, што ва ўрбананіміі перыферыйнага горада, у адрозненне ад цэнтральнага, рэалізуюцца пераважна чатыры культурныя коды – *антрапаморфны, сацыяльна-ідэалагічны, ландшафтны і фларыстычны*.

Найбольш часта пры намінацыі лінейных аб'ектаў жыхары г. Ганцавічы звяртаюцца да *антрапаморфнага кода*, які аб'ектывуецца пры дапамозе адантрапаніменных гадонімаў: *вул. Адамовіча, вул. Кутузава, вул. Нахімава, завул. Праскурава* і інш. Звычайна антрапонімы, стаўшыя базай для стварэння ўрбананімаў, з'яўляюцца прэцэдэнтнымі імёнамі (далей ПІ). Выкарыстанне прэцэдэнтнага імені ў якасці імені-сімвала – адзін з магчымых варыянтаў функцыянавання самога ПІ ў сістэме ўнутрыгарадскіх назваў. Цікава, што ва ўрбананіміі задзейнічаны ПІ, якія выконваюць функцыю сімвала ў тым выпадку, калі неабходная апеляцыя і да прэцэдэнтнай сітуацыі (параўн.: *вул. Гагарына, вул. Грыцаўца, вул. Матросава, вул. Гастэлы, вул. Заслонава, вул. Каліноўскага, вул. Чапаева* і інш.), і да прэцэдэнтнага тэксту (*вул. Гоголя, вул. Маякоўскага, вул. Някрасава, вул. Суворова* і інш.). З усіх магчымых антрапаніменных формул ва ўрбананіміі перыферыйнага горада выкарыстоўваецца толькі тры: прозвішча (*вул. Ламаносава*), асабовае імя + прозвішча (*вул. Францыска Скарыны*), асабовае імя + псеўданім (*вул. Янкі Купалы*).

Менавіта дадзены код вельмі актыўна эксплікуецца пры дапамозе ўнутрыгарадскіх назваў. Але калі жыхары буйных гарадоў усё ж такі пры намінацыі ўнутрыгарадскіх аб'ектаў аддаюць перавагу тапаморфнаму коду, то насельнікі перыферыйнага горада – аналізуемаму. Антрапаморфны код пераважае ў светапоглядзе жыхароў невялікіх гарадоў, гарадскіх пасёлкаў і сёл пры называнні вуліц, завулкаў,

плошчаў. Ён задзейнічаны пры намінацыі 41,23% назваў лінейных аб'ектаў г. Ганцавічы. Для параўнання ў Варшаве на долю адантрапанічных прыходзіцца 23,7% урбанонімаў.

Вядома, што ўласныя імёны маюць высокую частату ўжывання ў розных тэкстах. Колькаснымі характарыстыкамі яны найперш адрозніваюцца ад апелятываў. Розную ступень мае фрэквентатыўнасць кожнай з унутрыгарадскіх назваў і ва ўрбананімным тэксце. Нягледзячы на актыўнае выкарыстанне антрапаморфнага кода ў намінацыйным працэсе, частотнасць назваў, утвораных у адпаведнасці з ім, вельмі вар'іруе. Так, трынаццаць назваў лінейных аб'ектаў сустракаюцца ва ўрбананіміконах ад аднаго да дзесяці населеных пунктаў (далей н.п.) вобласці. Напрыклад, *вул. Сідаровіча* і *вул. / завул. Праскурава* зарэгістраваны толькі ў г. Ганцавічы, *вул. Арлоўскага* – у г. Ганцавічы і г. Ляхавічы, *вул. Нахімава*, *вул. Ушакова* – у г. Ганцавічы і г. Баранавічы, *вул. Грыцаўца*, *вул. Чайкоўскага* – у 4 н.п., *вул. Чэхава* – у 8 н.п., *вул. Каліноўскага*, *вул. / завул. Кутузава* – у 10 н.п.; дзесяць назваў сустракаюцца ў 12–20 н.п.: *вул. Ламаносава*, *вул. Някрасава*, *вул. Максіма Багдановіча*, *вул. Фрунзэ*, *вул. Талстога*, *вул. Лермантава*, *вул. Гогаля*, *вул. Гастэлы*, *вул. Маякоўскага*, *вул. Францыска Скарыны*. Асобныя з назваў паўтараюцца ў 25–38 н.п.: *вул. Заслонава*, *вул. Суворова*, *вул. Калініна*, *вул. Дзяржынскага*, *вул. Чапаева*, *вул. Максіма Горкага*, *вул. Якуба Коласа*, *вул. Янкі Купалы*. І толькі адна з назваў, што адпавядае антрапаморфнаму коду, – *вул. Гагарына* – існуе ў 83 н.п. вобласці. З гэтага вынікае, што з усіх прэцэдэнтных імёнаў жыхары Брэсцкай вобласці аддаюць перавагу імені планетарна вядомага чалавека і нацыянальна-прэцэдэнтным імёнам.

На другой пазіцыі ў светапоглядзе жыхароў невялікіх населеных пунктаў знаходзіцца так званы *сацыяльна-ідэалагічны код*. Выразнікамі яго з'яўляюцца ўнутрыгарадскія назвы, асновай намінацыі якіх сталі сімвалы эпохі, характарыстыка з боку сацыяльнай прыналежнасці асоб як прадстаўнікоў пэўнай супольнасці людзей. На долю такіх адзінак прыходзіцца 20,62% ад агульнай колькасці ўнутрыгарадскіх назваў г. Ганцавічы. У іх склад уваходзяць 20 назваў вуліц і завулкаў: *вул. Будаўнікоў*, *Камуністычная вул.*, *Камсамольская вул.*, *вул. Касманаўтаў*, *Кастрычніцкая вул.*, *Кастрычніцкая пл.*, *Маладзёжная вул.*, *вул. Мантажнікаў*, *Меліяратыўная вул.*, *Партызанская вул.*, *вул. Перамогі*, *Піянерская вул.*, *Працоўная вул.*, *Рэвалюцыйная вул.*, *Рэвалюцыйны завул.*, *Савецкая вул.*, *Спартыўны завул.*, *Чырвонаармейская вул.*, *вул. Энергетыкаў*, *Юбілейная вул.*

У розных адзінак гэтай групы неаднолькавая ступень частотнасці ў абласной урбананіміі і віканіміі. Найчасцей з усіх паўтараюцца ў розных населеных пунктах назвы *Савецкая вул.*

(зарэгістравана ў 148 н.п.), *Маладзёжная вул.* (136 н.п.). Цікава, што ва ўрбананіміі і віканіміі дыяметральна процілеглай у геаграфічных адносінах Віцебскай вобласці *Савецкія вуліцы* існуюць у 108 н.п., а *Маладзёжныя* – у 215 н.п.

Назвы, што адпавядаюць *фларыстычнаму* і *ландшафтнаму* кодам, амаль у чатыры разы саступаюць урбананімам, суадносным з антрапаморфным, і ў два разы – з сацыяльна-ідэалагічным кодамі. Ва ўрбананіміоне г. Ганцавічы ім належыць па 11,35% назваў.

Фларыстычны (або *батанічны*) код эксплікуецца пры дапамозе назваў, што ўказваюць на характар расліннасці або на асобныя віды расліннасці. Па меры змяншэння частотнасці ва ўрбананіміі і віканіміі вобласці назвы складуць наступны рад: *Садовая вул. / Садовы завул.* (138 н.п.), *Лясная вул. / Лясны завул.* (117 н.п.), *Вішнёвая вул.* (51 н.п.), *Паркавая вул. / Паркавы завул.* (38 н.п.), *Кветкавая вул.* (28 н.п.), *Сасновая вул. / Сасновы завул.* (23 н.п.), *Бярозавая вул.* (15 н.п.). Пры агульнай невялікай колькасці назваў, якія “абслугоўваюць” прадстаўлены фларыстычны код, пяць з сямі дэманструюць характар расліннасці. З асобных відаў расліннасці сімвальнай значнасцю для жыхароў Ганцавічаў валодаюць вішня і бяроза, апошняя з якіх у міфапаэтычнай мадэлі свету “выступае як дрэва-ахоўнік і медыятар паміж светам жывых і светам памерлых; сімвалізуе жаночы пачатак і менавіта таму стала вызначальным атрыбутам шэрага святочных рытуальна-абрадавых комплексаў, асноўнымі ўдзельнікамі якіх былі дзяўчаты перадшлюбнага ўзросту” [3, с. 56], асабліва на Берасцейшчыне. Увогуле ж для жыхароў Берасцейшчыны, мяркуючы па колькасці населеных пунктаў, у якіх існуюць лінейныя аб’екты з такімі назвамі, больш значнымі прасторавымі арыенцірамі з’яўляюцца *сад* і *лес*. Лес, як вядома, грае адну з галоўных роляў у структураванні казачнай эпічнай прасторы. Такая ж роля належыць яму і ва ўрбананіміі і віканіміі. Гэтая роля выяўляецца, у прыватнасці, у тым, што названая аснова, як і аснова *сад*-, – адна з самых пашыраных пры ўтварэнні ўрбананімаў і віконімаў не толькі на Берасцейшчыне, а і на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Напрыклад, на Віцебшчыне ў 160 н.п. існуюць 189 *Лясных вуліц і завулкаў*. Не намнога меней і назваў, утвораных ад лексемы *сад*, якая сімвалізуе сабой вобраз “прасторы мініяцюрнага свету, што арашаецца праточнай вадой як сімвалам благадаці” (дарэчы, з садам у беларусаў, асабліва на Палессі, звязаныя шматлікія павер’і) [3, с. 446].

Нельга не пагадзіцца з меркаваннем В.У. Красных, што “паміж кодамі культуры няма і не можа быць жорсткіх межаў” [38, с. 234]. З боку акультурацыі чалавекам навакольнага асяроддзя фларыстычны код “накладаецца” на *ландшафтны* (магчыма, наадварот).

Ландшафтны код вельмі цяжка аддзяліць ад *прасторавага кода*. Калі выразнікамі першага з’яўляюцца назвы, што характарызуюць унутрыгарадскія і ўнутрысельскія аб’екты з боку іх фізіка-

геаграфічных асаблівасцей (*Лугавая вул., Палявая вул., Палявы завул., Пясочная вул.*), то другі рэпрэзентуюць намінацыйныя адзінкі, што ўтрымліваюць характарыстыку аб'екта з боку асаблівасцей размяшчэння яго ў прасторы, канфігурацыі, памеру: *Вузкі завул., Кароткі завул., Заходняя вул., Заходні завул., Набярэжная вул., Паўднёвы завул., Цэнтральная вул.* і падобн. Гэтыя коды нярэдка наслойваюцца адзін на адзін, што сведчыць пра пэўнае чляненне прасторы. Пры гэтым калі назвы, што прадстаўляюць ландшафтны код, маюць прыблізна аднолькавую распаўсюджанасць ва ўрбананіміі і віканіміі аналізуемай вобласці (каля 100 н.п.), што лёгка тлумачыцца прыблізна аднолькавымі ландшафтнымі асаблівасцямі вывучаемай тэрыторыі, то колькасныя паказчыкі “абслугоўвальнікаў” другога з іх вельмі няроўныя. Так, самая распаўсюджаная назва, што адпавядае прастораваму коду, – *Цэнтральная вул.* – на тэрыторыі Берасцейшчыны паўтараецца ў 112 н.п. (для параўнання ў Віцебскай вобласці 437 лінейных аб'ектаў у 417 н.п. носяць такую назву). Як бачым, не толькі на паўднёвым захадзе, але і на паўночным усходзе краіны беларусы аддаюць перавагу пры чляненні прасторы цэнтру. Што да астатніх адзінак, якія належаць прастораваму коду, то *Набярэжная вул.* зарэгістравана ў 82 н.п., *Паўднёвая вул.* – у 52 н.п., *Заходняя вул. / Заходні завул.* – у 38 н.п.

Тапаморфны код звязаны з назвамі іншага аб'екта (архітэктурнага, у тым ліку культавага; вучэбнай, лячэбнай, спартыўнай установы, прамысловага прадпрыемства, гарадской службы і да т.п.), адносна якога ажыццяўляецца намінацыя лінейнага. У г. Ганцавічы гэта толькі пяць адзінак, што складаюць 5,15% ад агульнай колькасці ўрбананімаў, сярод якіх самая распаўсюджаная на тэрыторыі вобласці назва *Школьны завул.* (*Школьная вул.* або *Школьны завул.* зарэгістраваны ў 150 н.п.). Сам факт нізкай увасобленасці гэтага кода – адна з адрозных прыкмет перыферыйнага ўрбананімікону: у невялікім горадзе не так многа значных архітэктурных збудаванняў, вучэбных, лячэбных і іншых устаноў, якія б маглі стаць асновай намінацыі вуліц, завулкаў і плошчаў. Дарэчы, пра тое ж сведчыць і набор геаграфічных апелятываў, якія ўжываюцца ва ўрбананіміконе перыферыйнага горада: іх звычайна два-тры – *вуліца, завулак, плошча*, у адрозненне ад буйных цэнтраў, у складзе ўнутрыгарадскіх назваў якіх выкарыстоўваюцца да дваццаці наменклатурных тэрмінаў толькі лінейных і тэрытарыяльных аб'ектаў; апроч названых трох, таксама *праезд, праспект, спуск, тунік, набярэжная, магістраль, кольца, тракт, бульвар, алея, гасцінец, шаша, лінія, вал, сквер, парк, рынак* і інш.

Тэмпаральны, ці часавы, код, які праяўляецца ў адносінах чалавека да часу, таксама не знайшоў шырокага ўвасоблення ў перыферычным урбананіміконе. На долю гэтых назваў прыходзіцца

такі ж працэнт, як і на папярэднія, – 5,15%. Назва *Новая вул.*, якая прыблізна ўказвае на час існавання лінейнага аб’екта, нават пры адсутнасці *Старой вул.* сваёй перадумовай мае наяўнасць старых, раней пракладзеных. Умоўна з гэтым кодам можна звязаць і ўрбананімы, што ўключаюць у свой склад фіксацыю пэўнага часу – даты (у Ганцавічах гэта *вул. 17 Верасня, вул. 60 гадоў Кастрычніка, вул. 8 Сакавіка, Першамайская вул.*) і ператвараюцца ў своеасаблівыя сімвалы пэўных часавых адрэзкаў. Напрыклад, 17 верасня – проста дата, але ў назвах вуліц, завулкаў і плошчаў Беларусі яна сімвалізуе часавы перыяд аб’яднанага існавання Заходняй і Усходняй частак рэспублікі, які пачаўся 17 верасня 1939 г.

Што ж да іншых культурных кодаў, што знаходзяць сваё ўвасабленне ва ўрбананіміконах буйных гарадоў, – *фаўністычнага, духоўнага, колеравага, эмацыянальна-характаралагічнага* [гл. 61], – то яны ў сістэмах невялікіх гарадоў і вёсак бываюць задзейнічаны вельмі рэдка. Так, у г. Ганцавічы выразнікамі апошняга з пералічаных кодаў можна лічыць назвы *вул. Дружбы, Зорны завул., вул. Міру, завул. Міру*, здольныя аказваць эмацыянальнае ўздзеянне. Відаць, умоўна колеравы код датычыцца ўрбананіма *Зялёная вул.*, які метафарычна суадносіцца з назвай колеру насаджэнняў.

Цяжка асобна апісаць *духоўны код*, таму што на яго карысць “працуюць” усе названыя коды. “Гэты код ад пачатку аксіялагічны. Ён пранізвае ўсё наша быццё, абумоўлівае нашы паводзіны і любую дзейнасць, мае сваёй перадумовай ацэнкі, што даюцца сабе і навакольнаму асяроддзю” [38, с. 256]. Галоўнымі эксплікатарамі яго ва ўрбананіміі і віканіміі, нараўне з тапаморфным кодам, з’яўляюцца назвы, утвораныя ад найменняў месцаў здзяйснення абраду – храмаў, цэркваў, касцёлаў, капліц і інш. Прадстаўлены яны пераважна ў цэнтры вобласці, г. Брэсце (*Свята-Афанасьеўская вул., Свята-Нікіфараўская вул., вул. Серафіма Сароўскага, Таццянінская вул., Успенская вул.*), вёсках Мокрава Лунінецкага (*Царкоўная вул.*) і Лыскава Пружанскага (*Базыльянская вул.*) раёнаў.

Такім чынам, ва ўрбананіміі і віканіміі як частках моўнай рэчаіснасці коды культуры “ўтвараюць сістэму каардынат, якая ўтрымлівае і задае эталоны культуры” [38, с. 257]. Колькасць і ступень інтэнсіўнасці іх рэалізацыі ў пэўнай меры залежыць ад памеру населенага пункта. У цэнтральных і буйных гарадах можа быць задзейнічана да дзесяці пералічаных кодаў культуры, увасабленне якіх адрозніваецца высокай ступенню інтэнсіўнасці. Перыферычны ўрбананімікон характарызуецца рэалізацыяй найперш культурных кодаў, універсальных для ўсёй сістэмы славянскіх унутрыгарадскіх і ўнутрысельскіх назваў.

Г Л Ы Б О К А Е (2012)

Глыбокае – даўняе мястэчка на мяжы гістарычных Ашмяншчыны (частка Віленшчыны) і Полаччыны. Да нашага часу тут захаваўся колішні касцёл кармелітаў, выдатны ўзор архітэктуры віленскага барока. Згодна з сучаснымі энцыклапедычнымі даведнікамі першы пісьмовы ўспамін пра Глыбокае (двор, цэнтр маёнтка Зяновічаў) змяшчаецца ў Метрыцы Вялікага Княства Літоўскага і датуецца 1514 г. Аднак афіцыйна паселішча вядзе сваю гісторыю ад 1414 г., калі яно згадваецца як зямля, што належала Зяновію Братошычу. Апошні атрымаў ад вялікага князя Вітаўта дазвол на права валодання спадчынай свайго бацькі. З пачатку XX ст. з'яўляецца цэнтрам ганчарнага рамяства, так званай “глыбоцкай керамікі”.

Дзейнічае Глыбоцкі гістарычна-этнаграфічны музей, у якім экспануюцца матэрыялы з гісторыі краю. Тут зямля знакамітых землякоў: авіяканструктара П. Сухога, мастака Я. Драздовіча, заснавальніка беларускага тэатра І. Буйніцкага, палітыка і гісторыка В. Ластоўскага і інш.

КУЛЬТУРНЫ КАМПАНЕНТ У НАЗВАХ ВУЛІЦ Г. ГЛЫБОКАЕ

Сфарміраваўшыся як асобны раздзел анамастыкі, урбананіміка не губляе сваёй актуальнасці, аднак на сучасным этапе развіцця даследаванняў мовы ў напрамку антрапацэнтрызму ўзнікае неабходнасць у новым асэнсаванні ўрбананімнага матэрыялу. Пэўная трансфармацыя ідэй звязана з неабходнасцю аналізаваць урбананімныя факты не толькі з пазіцыі сістэмна-структурнай лінгвістыкі, але і ў аспекце культуры носьбітаў той ці іншай мовы. У сучасным мовазнаўстве пад кодам культуры звычайна разумеюць “другасную знакавую сістэму, якая выкарыстоўвае розныя фармальныя і матэрыяльныя сродкі для кадзіравання аднаго і таго ж зместу, што зводзіцца да «карціны свету», да светабачання пэўнага соцыуму” [79, с. 5] і разглядаюць працэс стварэння ўласных імёнаў як асобны тып кадзіравання гісторыка-культурнай інфармацыі.

Анамастычная лексіка была і застаецца аб’ектам пільнай увагі даследчыкаў: менавіта яна валодае велізарным культуразнаўчым патэнцыялам. А тое, што зварот да назваў вуліц можа дапамагчы актуалізаваць інфармацыю пра духоўную культуру насельнікаў гарадоў, не патрабуе асобных доказаў.

Урбананімы, хоць яны найперш словы, утрымліваюць не толькі моўную, а і так званую фонавую інфармацыю – нацыянальную, культурную, сацыяльную, гістарычную і інш. Тэндэнцыя разумення ўрбананімаў як асобных моўных знакаў стварае перадумовы для вывучэння іх з боку кагнітыўных і культурных аспектаў лінгвістыкі, якія садзейнічаюць паглыбленню ўяўленняў пра схаваныя механізмы моўнай камунікацыі.

Асобную значнасць у гэтых адносінах мае аналіз кодаў культуры, базай для існавання якіх з’явіліся розныя фрагменты навакольнай рэчаіснасці.

Як сведчыць аналіз унутрыгарадскіх назваў, ва ўрбананіміі як частцы моўнай рэчаіснасці колькасць і ступень інтэнсіўнасці рэалізацыі кодаў культуры ў пэўным сэнсе залежаць ад памераў населенага пункта. Урбананіменная прастора кожнага горада, з’яўляючыся незамкнёнай лексічнай падсістэмай, вызначаецца мадэллю свету, якая існуе ва ўяўленні жыхароў як прадстаўнікоў пэўнага народа. Адсюль у насельнікаў розных гарадоў адны і тыя ж коды культуры могуць рэалізоўвацца з рознай ступенню інтэнсіўнасці. Выражэнне іх абумоўлена прагматычна. У буйных гарадах звычайна задзейнічана да дзесяці кодаў культуры, увасабленне якіх адрозніваецца высокай ступенню інтэнсіўнасці, – тапаморфны, антрапаморфны, ландшафтны, фларыстычны,

фаўністычны, эмацыянальна-характаралагічны, колеравы, тэмпаральны. Што ж да перыферычных урбананіміконаў, то яны таксама неаднастайныя і з боку колькасці кодаў культуры, якія знайшлі ў іх увасабленне, і з боку інтэнсіўнасці іх рэалізацыі.

У аснове кода культуры – спосаб успрымання і апісання рэчаіснасці пэўным моўным калектывам, у прыватнасці насельнікамі горада Глыбокае. Адсюль мэта даследавання – выяўленне асаблівасцей рэпрэзентацыі кодаў культуры ў глыбоцкай урбананіміі.

Моўным матэрыялам даследавання паслужылі 133 назвы лінейных аб'ектаў горада, зарэгістраваных у Дзяржаўным кадастравым агенцтве Рэспублікі Беларусь.

Аналіз моўнага матэрыялу паказвае, што галоўным кодам культуры, эксплікацыі якога служаць назвы лінейных аб'ектаў горада, з'яўляецца антрапаморфны, што аб'ектывуецца пры дапамозе адантрапаніменных найменняў, утвораных ад прозвішчаў, імёнаў і прозвішчаў (або псеўданімаў), анімізаваных назваў прафесійнай агульнасці людзей, напрыклад: *вул. Адамовіча, вул. Я. Купалы, вул. Касманаўтаў*. На долю такіх назваў прыходзіцца 48,1% ад агульнай колькасці гадонімаў. Для параўнання ў г.п. Ганцавічы Брэсцкай вобласці – 41,23%, што пацвярджае раней выказаную думку: антрапаморфны код пераважае ў светапоглядзе жыхароў невялікіх гарадоў, гарадскіх пасёлкаў і сёл пры называнні вуліц, завулкаў, плошчаў.

Імёны людзей, якія паслужылі асновай для стварэння ўрбананімаў, – прэцэдэнтныя імёны. Цікава, што ва ўрбананіміі задзейнічаны ўсе тыпы прэцэдэнтных імёнаў: планетарна-прэцэдэнтныя, што вядомы ва ўсіх кутках планеты (*вул. Гагарына, вул. Пушкіна і інш.*), нацыянальна-прэцэдэнтныя, знаёмыя прадстаўнікам адной нацыі (*вул. Заслонава, завул. Шмырова і інш.*), лакальна-прэцэдэнтныя, якія ведаюць жыхары толькі пэўнай мясцовасці (*вул. Ф. Ляшонка*). Што да тэматычных груп гэтых найменняў, то пераважная большасць адантрапаніменных урбананімаў – найменні-прысвячэнні ў гонар дзеячаў мастацтва, найперш пісьменнікаў (10 – у гонар сямі беларускіх: *вул. Адамовіча, вул. Драздовіча, вул. Змітрака Бядулі, вул. Максіма Багдановіча, вул. Я. Коласа, завул. Я. Коласа, вул. Я. Купалы, 1-ы завул. Я. Купалы, 2-і завул. Я. Купалы, вул. Ф. Ляшонка, 12 – у гонар сямі рускіх пісьменнікаў: вул. Лермантава, завул. Лермантава, вул. Максіма Горкага, завул. Максіма Горкага, вул. Маякоўскага, вул. Някрасава, завул. Някрасава, вул. Астроўскага, завул. Астроўскага, вул. Пушкіна, завул. Пушкіна, вул. Чэхава*), тэатральнага дзеяча, пачынальніка беларускага нацыянальнага прафесійнага тэатра, ураджэнца Глыбоччыны (*вул. Буйніцкага*),

беларускага і французскага мастака яўрэйскага паходжання (вул. *Шагала*), удзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны (12, з іх 10 беларусаў: вул. *Гастэлы*, 1-ы завул. *Гастэлы*, 2-і завул. *Гастэлы*, вул. *Дубровіча*, вул. *Заслонава*, завул. *Заслонава*, вул. *Марата Казея*, вул. *Шмырова*, завул. *Шмырова*, вул. *Шакаладавай*, вул. *Чырвоных Партызан*, вул. *Алега Кашавога*), дзеячаў рэвалюцыйнага руху (6: вул. *Леніна*, вул. *Валадарскага*, вул. *Дзяржынскага*, вул. *Крупскай*, вул. *Фрыдрыха Энгельса*, завул. *Фрыдрыха Энгельса*), дзяржаўных дзеячаў (6, з іх 2 беларускіх, 2 савецкіх: вул. *Каралёва*, вул. *Машэрава*, вул. *Калініна*, завул. *Калініна*, вул. *Кірава*, завул. *Кірава*), касманаўтаў і лётчыкаў (4: вул. *Гагарына*, вул. *Камарова*, вул. *Нікалаева*, вул. *Чкалава*), вучоных, мысліцеляў (4, з іх 1 рускага і 2 беларускіх: вул. *Ламаносава*, завул. *Ламаносава*, вул. *Ф. Скарыны*, вул. *Сухога*), савецкіх военачальнікаў (3: вул. *Даватара*, вул. *Жукава*, вул. *Чапаева*), кіраўнікоў паўстанняў і палкаводцаў (2: вул. *Каліноўскага*, вул. *Суворава*), а таксама анімізаваныя найменні прафесійнай агульнасці людзей (вул. *Касманаўтаў*, вул. *Энергетыкаў*, вул. *Будаўнікоў*).

Аналіз нацыянальнай і тэрытарыяльнай прыналежнасці асоб, імёны якіх паслужылі асновай пры ўтварэнні ўнутрыгарадскіх назваў, паказвае, што, у адрозненне ад жыхароў буйных гарадоў, глыбачане больш прыхільныя да пошукаў і выбару сярод сваіх суайчыннікаў узораў каштоўнасна-значнасных постацяў: у кожнай тэматычнай групе беларусы, жыхары Глыбоччыны ці Беларусі ўвогуле прадстаўлены даволі шырока.

Нягледзячы на тое, што Глыбокае ўпамінаецца ў дакументах пачынаючы з 1414 г. [4, с. 307], сацыяльна-ідэалагічны код культуры эксплікуецца ў гэтым паселішчы пры дапамозе гадонімаў, звязаных толькі з савецкім перыядам у жыцці горада. Пры намінацыі лінейных аб'ектаў знайшлі адлюстраванне галоўныя ідэі ўлады саветаў – камунізм, сацыялізм, перамога, улада, воля, інтэрнацыянал (*Камуністычная вул.*, *Сацыялістычная вул.*, *Сацыялістычны завул.*, *Інтэрнацыянальная вул.*, вул. *КІМа*, *Савецкая вул.*, *1-ы-4-ы Савецкі завул.*, вул. *30 гадоў Перамогі*, вул. *3-га Ліпеня*, *1-ы завул. 3-га Ліпеня*, *2-і завул. 3 Ліпеня*), назвы аб'яднанняў людзей, накіраваных на прапаганду і ахову ўлады (*Пралетарская вул.*, *Камсамольская вул.*, *Піянерская вул.*, *Народная вул.*, *Славянская вул.*, *Саўгасная вул.*, *Гвардзейская вул.*, *Чырвонаармейская вул.*, *Чырвонаармейскі завул.*), савецкія святы і даты (*Кастрычніцкая вул.*, *Першамайская вул.*, вул. *17 Верасня*, *Юбілейная вул.*), агульначалавечыя каштоўнасці (вул. *Праўды*, *Вольная вул.*, *Вольны завул.*).

Дзейнасць людзей звязана з канкрэтнымі прадметамі, што напаўняюць паўсядзённую жыццёвую прастору чалавека і, дзякуючы

набору сацыяльна запатрабаваных якасцей у зададзеным ракурсе іх бачання, займаюць пэўнае месца ў сістэме практычных каштоўнасцей. Таму трэцяя пазіцыя па колькасці аб'ектывацый належыць тапаморфнаму коду культуры, які, будучы выражаным пэўнымі гадонімамі, удзельнічае ў фарміраванні культурна дэтэрмінаваных уяўленняў глыбачан пра каштоўнаснае значэнне аб'ектаў свету. *Тапаморфны код* звязаны з назвамі іншага тапаграфічнага аб'екта, адносна якога ажыццяўляецца намінацыя лінейнага. Каштоўнасны фактар вызначае пабудову тапаморфных мадэляў і робіць іх пераважна прагматычна арыентаванымі. Гэта найперш архітэктурныя аб'екты – лячэбныя, вучэбныя, спартыўныя, прамысловыя (*Шпітальная вул., Школьная вул., Школьны завул., Фізкультурная вул., Фізкультурны завул., Будаўнічы завул., Заводская вул., Млынавая вул.*); іншы населены пункт, транспартная сувязь з якім важная для гараджан (*Мінская вул., Маскоўская вул., Міхайлаўская вул.* ← ад назвы в. Міхайлаўка, у бок якой вуліца вядзе); іншы лінейны аб'ект, напрыклад, чыгунка (*Чыгуначная вул., Чыгуначны завул.*).

Коды культуры звычайна маніфестуюць свае сутнасныя моманты не ў чыстым выглядзе, а ў спалучэнні адзін з адным. Так, тапаморфны код, нягледзячы на канкрэтыку свайго прадвызначэння, дэманструе цесную спалучальнасць з прасторавым, які сведчыць пра пэўнае члянэнне прасторы.

Лакалізацыя аб'екта ў прасторы, як вядома, ажыццяўляецца на аснове наступных базавых апазіцый: 'верх / ніз', 'пачатак / канец', 'правы / левы', 'пярэдні / задні', 'блізкі / далёкі', 'захад / усход', 'поўнач / поўдзень'. З усіх прыведзеных найбольш актуальнымі для жыхароў Глыбокага з'яўляюцца тры апошнія. Арыентацыя па баках свету знайшла адлюстраванне і ў назвах вуліц. Пры агульнай невялікай іх колькасці вядучым напрамкам ва ўрбананімі горада з'яўляецца вось *поўнач / поўдзень*. Тут зафіксавана чатыры назвы, звязаныя з поўначчу і поўднем (*Паўночная вул., Паўночны завул., 2-і Паўночны завул., Паўднёвая вул.*) і дзве з воссю *захад / усход*: *Заходняя вул., Усходняя вул.* Паказальна, што як і па краіне ўвогуле, за выключэннем асобных населеных пунктаў Брэсцкай, Гродзенскай і Мінскай абласцей, дзе сустракаюцца *Паўднёва-Заходнія, Паўднёва-Усходнія, Паўночна-Заходнія вуліцы*, у Глыбокім адсутнічаюць найменні лінейных аб'ектаў, якія б знаходзіліся на прамежкавых румбах.

Хоць усярэдзіне пар урбаналексем, што абазначаюць *паўночны / паўднёвы* і *заходні / ўсходні* напрамкі, пэўнай асіметрычнасці не адзначана, усё ж, у адрозненне ад іншых гарадоў краіны, ва ўрбананіміконе Глыбокага можна заўважыць нязначнае лідарства

“паўночнага боку”, што бліжэй да тапанімічнай “версіі” рускай народнай культуры.

Што ж да апазіцыі *далёкі / блізкі*, то пры яе рэалізацыі ва ўрбананіміі вельмі важная пазіцыя назіральніка. Тое, што знаходзіцца побач з апошнім, цяжэй дыферэнцыраваць. Таму назвы вуліц з лексемай “*блізкі*” адсутнічаюць. Прыкмета ж аддаленасці, якая заўсёды мела большыя адрозныя адметнасці, даволі часта перадаецца з дапамогай канфікса *за- + -н-*: напрыклад, *Загарадная вул., Зарэчная вул.*

Прасторавы код дастаткова цяжка адмежаваць ад ландшафтнага, галоўнымі элементамі якога ў традыцыйнай беларускай мадэлі свету з’яўляюцца *лес, поле, луг, азёры, рэкі, горы, камяні, стэп*. Відаць, невыпадкова чатыры першыя з пералічаных лексем выкарыстаны ў якасці назваў унутрыгарадскіх лінейных аб’ектаў Глыбокага: *Лясная вул., Азёрная вул., Лугавая вул., Палявая вул.* На думку С. Санько, “лес семантычна маркіруе Поўнач і Верх... І, як вынік усяго, аказваецца максімальна прыцягнутым да сферы сакральнага” [3, с. 285]. Возера не толькі элемент ландшафту і аб’ект, у кірунку якога вуліца вядзе, а і прадмет пакланення, звязаны з культам урадлівасці. “Лексема «поле» ў свядомасці беларусаў ужываецца не толькі ў сваім наўпростым значэнні, але ўваходзіць у шэраг абазначэнняў абстрактных ідэй і паняццяў. Праз вобраз *поля* перадаецца ідэя свайго, блізкага” [3, с. 385].

Прастора часта ўспрымаецца як ёмішча расліннасці, жывёлы і інш. Чалавек, зыходзячы са сваіх запатрабаванняў, прымушае элементы абстрактнай сістэмы бытавога акружэння суіснаваць у адным функцыянальным кантэксце. Менавіта таму фларыстычны код культуры абслугоўвае “метрычна-эталонную сферу акультуранага чалавекам свету” [37, с. 305]. У глыбоцкім урбананіміконе яго рэалізуюць назвы *Садовая вул., Садовы завул., Сасновая вул., Зялёная вул.* (вуліца, на якой многа расліннасці). *Сад* ва ўяўленнях беларусаў – “вобраз прасторы мініяцюрнага свету, што арашаецца праточнай вадой як сімвалам благадаці. У многіх міфалагічных традыцыях ён стасуецца з выраем, дзе разнастайныя пладовыя дрэвы і на іх птушкі” [3, с. 446]. Магчыма, таму гадонімы *Садовая вул., Садовы завул., Садовы праезд* і інш. вельмі пашыраны на тэрыторыі ўсёй нашай краіны. Так, толькі на Віцебшчыне яны зарэгістраваны ў 295 паселішчах. *Сасна*, як і любое дрэва, у міфалагічнай мадэлі свету ўяўляе ўніверсальны сімвал, аб’ядноўвае ўсе сферы космасу.

Эмацыянальна-характаралагічны код прадстаўлены ва ўрбананіміі даследаванага горада пры дапамозе гадонімаў *Вясёлкавая вул., Сонечная вул., вул. Дружбы, вул. Міру, Ясная вул.*, што з’яўляюцца вынікамі метафарычнага асэнсавання ўнутраных адрозных прыкмет вуліцы, завулка і адлюстроўваюць сувязь унутрыгарадскога лінейнага

аб'екта з эмацыянальным уздзеяннем, якое лінейныя аб'екты выклікаюць асаблівасцямі і ўласцівасцямі сваіх дэталей. У першых дзвюх з іх знайшлі ўвасабленне з'явы прыроды, атулення міфалагічнымі ўяўленнямі. “Вясёлку ў народзе, – сведчыць У. Васілевіч, – успрымалі лукам Перуна, з якога грамавержац пасылае на зямлю стрэлы – маланкі. Па асаблівасцях вясёлкі і часе яе з'яўлення на небе прадказвалі будучае надвор'е” [3, с. 110]. Сонца ж, паводле народных уяўленняў, “выступае найвышэйшым увасабленнем касмічнага агню” [3, с. 479].

Як сведчыць аналіз славянскіх ўрбананіміконаў, гэты код культуры найбольш шырока эксплікуецца ў польскай сістэме ўнутрыгарадскіх назваў.

Тэмпаральны код прадстаўляюць ва ўрбананіміі назвы, якія фіксуюць адносіны чалавека да часу. У адрозненне ад прасторы, якая “спасцігаецца эмпірычна, у працэсе непасрэднага пачуццёвага ўспрымання, час – разумова: перажываць і асвойваць прастору – у кампетэнцыі нашых органаў пачуццяў; перажываць і асвойваць час – у кампетэнцыі нашай свядомасці” [80, с. 40–41]. Паколькі разуменне функцыянавання ўнутрыгарадскай назвы ў пэўнай ступені залежыць ад той інтэрпрэтацыі, якую кожны з яе карыстальнікаў бачыць як адзіна магчымую ў той ці іншай камунікатыўнай сітуацыі, маем магчымасць інтэрпрэтаваць глыбокі гадонім *Вясновая вул.* не толькі як назву аб'екта, што з'явіўся падчас вясны, а і як узнікшую пад уплывам уяўленняў пра пару года, якая прыносіць адраджэнне прыроды, атаясамліваецца з пачаткам. З уяўленнямі пра найвышэйшы росквіт жыватворных сіл зямлі – летняе сонцастаянне – звязана і назва *Купальская вул.*

Цяперашні стан вывучэння ўнутрыгарадскіх назваў не дазваляе пакуль бездакорна класіфікаваць усе ўрбананімы паводле сістэмы кодаў, уласцівай традыцыйнай культуры. Асобныя з іх могуць выступаць эксплікатарамі адразу некалькіх кодаў (напрыклад, *Зялёную вуліцу*, атрымаўшую назву ад вялікай колькасці расліннасці і таму аднесеную намі да выразнікаў фларыстычнага кода культуры, можна разглядаць і як адзінку колеравага кода), іншыя ж наогул не выяўляюць выразных сістэмных азнакаў. Да ліку апошніх можна аднесці найменні атрыбутыўнага кода *Маладзёжная вул., Маладзёжны завул., Прамысловая вул.*, якія апісваюць такія азнакі і ўласцівасці, як узроставае прыналежнасць першапасаженцаў і функцыянальная прыналежнасць размешчаных на вуліцы аб'ектаў.

Такім чынам, перафразуючы вядомае выказванне Г.В. Вінакура адносна мовы, можна адзначыць, што кожны ўрбананіміст, які вывучае назвы ўнутрыгарадскіх аб'ектаў, абавязкова становіцца

даследчыкам той культуры, да прадуктаў якой належыць абраная ўрбананімія.

Можна сцвярджаць, што найбольш значным для выражэння ідэі каштоўнаснага значэння сродкам адантрапанімнай намінацыі ўнутрыгарадскіх лінейных аб'ектаў, што ствараюцца глыбачанамі, з'яўляецца антрапаморфны код культуры. Тлумачыцца гэта тым, што для пераносу назвы з пэўнага чалавека на лінейны аб'ект у мэтах каштоўнасна-значнага пераасэнсавання выбіраюцца такія постаці, якія адпавядаюць жыццёвым уяўленням гараджан. Менавіта з дапамогай гэтых імёнаў становіцца магчымым найбольш адэкватна перадаць разуменне каштоўнаснага значэння любых іншых.

Глыбоцкае сацыяльна-культурнае грамадства выкарыстоўвае для фарміравання каштоўнасна-значных ацэнак таксама тапаморфны, сацыяльна-ідэалагічны, прасторавы, фларыстычны, ландшафтны, эмацыянальна-характаралагічны, часавы, атрыбутыўны коды культуры.

Зафіксаваная ва ўрбананіміі горада сістэма арыентацый па баках свету адлюстроўвае не прасторавую праекцыю метэаралагічных умоў, а абстрагаваныя паказчыкі бакоў свету. Пры гэтым ва ўрбананімнай “прасторы” народнай культуры глыбачан не фіксуецца лідарства паўднёвага, цёплага боку. Што ж да вагавых характарыстык эксплікаваных кодаў культуры, то яны выглядаюць наступным чынам: антрапаморфны код рэпрэзентуюць 48,1% (64 назвы), сацыяльна-ідэалагічны – 22,5% (30), тапаморфны – 9,8% (13), прасторавы – 6,0% (8), эмацыянальна-характаралагічны – 3,7% (5), ландшафтны – 3,0% (4), фларыстычны – 2,3% (3), атрыбутыўны – 2,3% (3), тэмпаральны – 1,5% (2), каляровы – 0,8% (1).

БЫХАЎ (2013)

Першы пісьмовы ўпамін у “Спісе рускіх гарадоў далёкіх і блізкіх” сведчыць, што Быхаў узнік не раней 1387 і не пазней 1406 года. Першыя абарончыя збудаванні з’явіліся ў XIV ст. Афіцыйна месца вядзе сваю гісторыю ад 1370 г. Падчас Дня беларускага пісьменства, які прайшоў 1 верасня 2013 г., у цэнтры Быхава адбылося ўрачыстае адкрыццё скульптурнай кампазіцыі “Баркулабаўскі летапіс”. Да юбілейнага свята адкрыліся абноўленыя цэнтр культуры, кінатэатр, фізкультурна-аздараўленчы цэнтр, чыгуначная і аўтобусная станцыі; пачалася рэстаўрацыя замка Хадкевічаў і Сапегаў.

УРБАНАНІМНЫ “ПАРТРЭТ” ГОРАДА БЫХАВА

У апошнія гады цікавасць у беларускай і рускай лінгвістыцы выклікаюць даследаванні, прысвечаныя пытанням рэгіянальнай анамастыкі, у прыватнасці такой яе часткі, як урбананіміка, якая вывучае назвы ўнутрыгарадскіх аб’ектаў, што існуюць у той ці іншай мове ў пэўны час, і з’яўляюцца носьбітамі пэўнага нацыянальнага каларыту, культуры, асаблівасцей культурна-гістарычнага развіцця грамадства. Рэгіянальнасць не толькі моўная катэгорыя. Да гэтай з’явы звяртаюцца гісторыкі, культуролагі, палітолагі, псіхолагі, этнографы, дзеячы рэкламнага і шоу-бізнесу і інш. Сёння, калі тэндэнцыя да глабалізацыі хутка выціскае індывідуальныя рысы, вельмі важна захаваць нацыянальную самаідэнтычнасць, любыя веды, што яднаюць нас з мінулым і сучасным сваёй краіны, горада, “таму што, толькі з нацыянальна-адметным абліччам Беларусь можа разлічваць на дастойнае месца ў сусветным супольніцтве” [51, с. 39]. Менавіта сістэма ўнутрыгарадскіх назваў здольная спрыяць гэтаму працэсу.

Даследаванне асаблівасцей урбананімнай сістэмы асобнага горада дазволіць выявіць характэрныя тыпалагічныя рысы яго ўнутрыгарадскіх назваў, супастаўленне якіх з дадзенымі па іншых гарадах будзе садзейнічаць апісанню сучаснай сістэмы найменняў унутрыгарадскіх аб’ектаў краіны ўвогуле. Праведзены раней аналіз урбананіміконаў іншых паселішчаў [60] сведчыць пра тое, што кожны з гарадоў мае свой урбананімны “партрэт”: у адных пераважаюць назвы вуліц у гонар касманаўтаў, у другіх – нумарныя найменні, у трэціх – так званыя “саветызмы” і г.д.

Прадметам гэтага даследавання з’яўляюцца назвы ўнутрыгарадскіх аб’ектаў г. Быхава. Матэрыялам для даследавання паслужылі дадзеныя Дзяржаўнага кадастравага агенцтва Рэспублікі Беларусь 2009 г. Мэта – выявіць асаблівасці адлюстравання эпохі ва ўрбананіміконе горада.

Вяртаючыся да рэгіянальнасці як агульнанавуковага паняцця ўнутрынацыянальнага ўзроўню, адзначым, што грунтуецца яно на рэаліях, уласцівых жыццядзейнасці гэтага населенага пункта, рэгіёна ці краіны ўвогуле і закранае не толькі асобы, але і калектывы людзей і розныя іх сацыяльныя групы. Пры гэтым у залежнасці ад эпохі і самі рэаліі і паняцці ператвараюцца ў сімвалы, вядомыя жыхарам усёй краіны ці толькі пэўнага населенага пункта.

Урбананімікон горада Быхава складваўся паступова. Дакладныя звесткі пра колькасць двароў, гандлёвых радоў, галоўных гарадскіх службаў рэгіструюцца толькі пачынаючы з другой паловы XVIII ст. [89, т. 2, с. 146–147]. Так, калі ў 1747 г. у горадзе налічвалася 247 дамоў,

у 1755 г. – 534, то ў 1841 г. – ужо 652 дамы і 19 вуліц. Дарэчы, мяркуючы па плане Старога Быхава XVIII ст., яго планіровачная сістэма ўключала каля дзясятка лінейных аб'ектаў. На наш час, па дадзеных Дзяржаўнага кадастравага агенцтва, у Быхаве больш за 130 назваў вуліц, завулкаў і плошчаў.

Нягледзячы на больш за паўтысячны ўзрост горада, сучасная ўрбананімная сістэма яго сілкуецца сімваламі толькі апошняга і перадапошняга стагоддзяў, якія ўмоўна ўключаюць дзве эпохі – савецкую, што доўжылася 74 гады, і амаль у тры разы карацейшую паслясавецкую, якой 22 гады. Першую з іх у навуковых мэтах можна падзяліць на пачатковы (1917–1920-я гг.), перадваенны (1930-я–1940 г.) і пасляваенны (1944–1991 гг.) перыяды, якія адрозніваюцца паміж сабою рэгістрам назваў унутрыгарадскіх аб'ектаў, колькасцю тэматычных груп і іх напаяльнасцю. Рэаліі, што ляглі ў аснову назваў унутрыгарадскіх аб'ектаў, маглі быць агульназначнымі для ўсіх насельнікаў Беларусі, а маглі тычыцца толькі Быхава.

Што да першых, то агульным для трох перыядаў з'яўляецца выкарыстанне ў якасці сімвалаў на тэрыторыі аналізуемага горада і ўсёй Беларусі такіх агульназначных рэалій, як Мінск (*Мінская вул.*), Днепр (*Дняпроўская вул.*), што актуалізуецца важнасцю для ўсіх беларусаў сталіцы Беларусі і адной з самых вялікіх рэк, што цякуць па тэрыторыі малой для тых часоў радзімы. Да ліку ж рэгіянальна значных рэалій аднясем г. Бабруйск, в. Мокрае, вакзал, чыгунку, музычную школу, якія далі пачатак такім урбанонімам, як *Бабруйская шаша*, *Макранскі завул.*, *Вакзальная вул.*, *Чыгуначная вул.*, *Музычны завул.*, што сталі адрознымі ідэнтыфікацыйнымі прыкметамі для быхаўчан і іншых жыхароў рэгіёна – такі своеасаблівы “індывідуалізм на калектыўным узроўні”.

Галоўнымі тэматычнымі групамі ўрбанонімаў, семантычна звязаных з пачатковым перыядам, былі, па-першае, назвы ў гонар ідэалаў і сімвалаў рэвалюцыі (13,74% ад агульнай колькасці назваў вуліц і завулкаў) тыпу *Савецкая вул.*, *Савецкі завул.*, *Камуністычная вул.*, *Сацыялістычная вул.*, *Камсамольская вул.*, *1-ы Камсамольскі завул.*, *2-і Камсамольскі завул.*, *Інтэрнацыянальная вул.*, *Кастрычніцкая пл.*, *Кастрычніцкі завул.*, *Першамайская вул.*, *Піянерская вул.*, *Пралетарская вул.*, *1-ы Пралетарскі завул.*, *2-і Пралетарскі завул.*, *Рэвалюцыйная вул.*, *Чырвонаармейская вул.*, *Чырвонаармейскі завул.*; па-другое, назвы ў гонар барацьбітоў за савецкую ўладу, дзеячаў камуністычнай партыі і савецкай дзяржавы, У.І. Леніна і яго паплечнікаў (9,16%): а) што выступалі ў якасці сімвалаў на тэрыторыі ўсёй вялікай краіны – СССР: *вул. Леніна*, *вул. Валадарскага*, *вул. Дзяржынскага*, *вул. Кірава*, *вул. Фрунзэ*, *вул. Куйбышава*, *завул. Куйбышаўскі Спуск*, *вул. Варашылава*, *вул. Калініна*, *завул. Калініна*; б) што выступалі ў якасці сімвалаў на тэрыторыі

Быхава і Быхаўскага раёна: вул. Дорахава, завул. Дорахава, вул. Француза.

Назвы ў гонар военачальнікаў (5 – 3,05%) звычайна рэпрэзентуюць другі і трэці перыяды – перадваенны і пасляваенны: вул. Суворова, вул. Кутузава, вул. Чапаева, вул. Шчорса, вул. Багдана Хмяльніцкага. Імёны гэтых людзей сталі сімвалам непераможнасці і “працавалі” на галоўную ідэю рэвалюцыі. На працягу другога перыяду магла ўзнікнуць і частка ўнутрыгарадскіх аб’ектаў, названых па асаблівасцях размяшчэння (6 – 4,58%), тыпу *Дальняя вул., Набярэжная вул., Палявая вул., Палявы завул., Паркавая вул., Садовая вул.*

Самым працяглым і самым багатым на розныя тэматычныя групы ўрбанонімаў перыядам савецкай эпохі з’явіўся пасляваенны, калі быхаўскі ўрбананімікон значна прырос за кошт новых назваў у гонар ідэалаў рэвалюцыі (вул. *Новы Свет, завул. Новы Свет, вул. 70 гадоў Кастрычніка, 1-ы Асаавіяхімаўскі завул., 2-і Асаавіяхімаўскі завул., Новакалгасная вул.*); эмацыянальна-характаралагічных назваў (4 – 3,05%), закліканых не толькі служыць адрасам, а і ўздымаць у людзей настрой (*Герцічная вул., Ураджайная вул., Ціхая вул., Ціхі завул.*).

Галоўным жа сімвалам пасляваеннай пары стала Перамога, а таму асноўнымі “рэаліямі” становяцца людзі, хто здабываў і працаваў на Перамогу савецкага народа над фашызмам, пазней і тыя, хто сваёй працай і творчасцю мацаваў яе. Сярод такіх найменняў унутрыгарадскіх аб’ектаў найперш назвы ў гонар удзельнікаў вызвалення Беларусі, партызан і падпольшчыкаў, на долю якіх прыпадае каля 29% (36) ад агульнай колькасці назваў вуліц: вул. *Асіпенка, 1-ы завул. Асіпенка, 2-і завул. Асіпенка, вул. Болдзіна, завул. Болдзіна, вул. Громава, вул. Грышына, вул. Заслонава, вул. Тарасава, вул. Цімчука, вул. Яроміна і інш.* Паказальна, што больш за палову з іх (15,3%) утвораны ад прозвішчаў салдат і камандзіраў, хто ўдзельнічаў або асабліва вылучыўся пры вызваленні Быхава і Быхаўскага раёна ці нарадзіўся на Быхаўшчыне: вул. *Арлоўскага, 1-ы завул. Арлоўскага, 2-і завул. Арлоўскага, вул. Аскаленка, вул. Іскаліева, завул. Казлова, вул. Куракінай, вул. Мартынава, завул. Мартынава, вул. Надтачэева, вул. Падаляна, вул. Раўчакова, вул. Смалячкова, 1-ы завул. Смалячкова, 2-і завул. Смалячкова, вул. Станкевіча, вул. Гуляма Якубава, завул. Гуляма Якубава і інш.* Акрамя назваў у гонар асоб, гэту групу складаюць і так званыя калектыўныя прысвячэнні: *Гвардзейская вул., 1-ы Партызанскі завул., 2-і Партызанскі завул.*; назвы ў гонар пісьменнікаў, літаратурных крытыкаў (14 – 10,7%), пераважна рускіх: вул. *Пушкіна, завул. Пушкіна, вул. Лермантава, вул. Гогаля, вул. Максіма Горкага, вул. Герцэна, вул. Астроўскага, вул. Маякоўскага, вул. Някрасава, завул. Някрасава, вул. Чэхава, вул. Бялінскага*, што лёгка тлумачыцца часам іх з’яўлення і захаваннем пэўнага “шлейфа” адносінаў да нацыянальнага беларускага.

З беларускіх пісьменнікаў быхаўцы вылучылі пакуль толькі дваіх – вул. *Максіма Багдановіча* і вул. *Якуба Коласа*; назвы ў гонар вучоных, кампазітараў, лётчыкаў, рабочых, касманаўтаў, будаўнікоў і іншых людзей мірных прафесій, зноў-такі рускіх (6,85%): вул. *Мічурына*, вул. *Шмідта*, завул. *Шмідта*, вул. *Чайкоўскага*, вул. *Чкалава*, *Стаханаўская вул.*, *Стаханаўскі завул.*, *2-і Стаханаўскі завул.*, вул. *Гагарына*, вул. *Касманаўтаў*, вул. *Будаўнікоў*.

Паслясавецкая эпоха толькі пачалася. Адна з прыкметных рыс яе – ідэя незалежнасці, а адсюль спробы рэнамінацыі ўнутрыгарадскіх аб'ектаў, якія маюць месца ў розных населеных пунктах Беларусі. Што да намінацыйнай практыкі Быхава апошніх гадоў, то тут прадаўжаецца дзеянне тэндэнцыі да мемаралізацыі ўрбананімікону. Так, 24.01.2013 г. разглядалася пытанне аб прысваенні адной з вуліц імені журналіста Барыса Васільевіча Стральцова.

Такім чынам, падводзячы высновы, неабходна адзначыць, што назвы ўнутрыгарадскіх аб'ектаў цесна звязаны з эпохай, яе ідэямі і рэаліямі. Кожнае паселішча характарызуецца сваімі асаблівасцямі адлюстравання эпохі. Што да ўрбананімнага “партрэта” горада Быхава, то ён вылучаецца сярод іншых значнай перавагай намінацый у гонар удзельнікаў вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў.

ГІСТОРЫЯ БЫХАЎШЧЫНЫ Ў ГЕАГРАФІЧНЫХ НАЗВАХ

Паводле сучаснага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу на тэрыторыі Быхаўскага раёна налічваецца 1 горад і 194 сельскія населеныя пункты. Землі раёна знаходзяцца ў межах Цэнтральнабярэзінскай і Аршанска-Магілёўскай раўнін. Несумненна, што раўнінным характарам мясцовасці абумоўлена тая акалічнасць, што ў тапаніміі раёна, у адрозненне ад іншых рэгіёнаў Беларусі, налічваецца нязначная колькасць тапонімаў, у асновах якіх адлюстраваліся прыродна-геаграфічныя асаблівасці. У айканіміі Быхаўшчыны сустракаюцца адзінкавыя назвы прыродна-геаграфічных аб'ектаў, што абазначаюць рэльеф: узвышшы (вёска *Падгор'е*); нізкія, забалочаныя месцы (вёскі *Мокрае*, *Ямнае*, *Ямішчы*, ад мясцовага географічнага тэрміна *яма*, які характарызуецца вялікай колькасцю значэнняў: 'выкапанае або прыроднае паглыбленне ў зямлі', 'вялікая яма', 'нізіна', 'маленькае, неглыбокае азёрца, зарослае травой', 'паглыбленне, выбітае або выкручанае вадой на абалоні', *Вязьма*, ад апелятыва *вязь* “топкае, гразнае месца”, *Забалотнае*). Асобнае месца сярод айконімаў дадзенай групы займае вёска *Савічаў Рог*, якая атрымала сваю назву ад антрапоніма і мікратапоніма (*рогам*

у гаворках называўся выступ лугу, лесу, поля, сенажаці або клінападобная частка балота).

Быхаўская зямля славіцца шматлікімі рэкамі і азёрамі. Па тэрыторыі раёна працякае рака *Дняпро* са шматлікімі прытокамі: *Чарнаўка, Баброўка, Трасна, Ухлясьць, Тошчыца, Адаменка, Лахва, Рдзіца, Макранка*, па заходняй частцы – рака *Друць* з прытокамі *Грэза*, на якой створана Чыгірынскае вадасховішча. Таму значная частка мясцовага айканімікону звязана з воднымі назвамі. Так, вёска *Балонаўка* (у 1777 годзе згадваецца як *Абалонаўка*) атрымала сваю назву ад аднайменнай ракі. У назве ракі ў сваю чаргу адлюстраваны народны геаграфічны тэрмін *абалонне* “заліўное месца каля рэчкі”. Айконім *Вець* найбольш верагодна матываваны аднайменным гідронімам, у аснове якога ляжыць апелятыў *віць*. У беларускіх гаворках *віць* “лазовы ці бярозавы дубец”, “дубец з гнуткіх галін (вярбы, лазы, ракіты, бярозы)”, “сплечены з галін жгут для перавязі”. Сустракаецца гэты апелятыў і на іншых славянскіх землях: у рускіх гаворках *вить* “гібкая галінка”, у польскай мове *vić* “нешта звітае, сплеченае”. Таму найбольш верагодна, што адна з прыкмет “гнуткі, віты, кручаны” магла стаць асновай для пераносу ў гідранімію. А затым шляхам трансанімізацыі і ў айканімію. На Быхаўшчыне таксама адзначаюцца назвы паселішчаў, матываваныя назвамі водных аб’ектаў: рэк і азёр – *вёскі Верхняя Тошчыца, Ніжняя Тошчыца, Тошчыца* (ад назвы ракі *Тошчыца*), *Дабужа, Залахвенне* (ад назвы ракі *Лахва*), *Студзёнка, Ухлясьць, Рэкта*. Назва вёскі *Дунаёк* таксама адгідранімічнага паходжання. В.П. Лемцюгова адзначае, што гідронім *Дунай* сустракаецца ў сістэмах многіх усходнеславянскіх рэк, нярэдка ў памяншальнай форме: *Дунаец, Дунаёк, Дунайка* [2, с. 160]. Распаўсюджанне гэтага гідроніма на славянскіх землях даследчыкі тлумачаць магчымасцю другаснага перанясення назвы вядомай еўрапейскай ракі *Дунай* на іншыя рэкі. Мяркуецца, што ў назве ракі *Дунай* заключаны іранамоўны элемент *дон* “вада, рака”. Аднак трэба прыняць пад увагу той факт, што ў беларусаў і палякаў *дунай* – гэта невялікая, малаводная рэчка.

Адносна невялікі пласт гідраграфічнай тэрміналогіі знайшоў адлюстраванне ў тапаніміі Быхаўскага раёна: вёскі *Брадок, Заброддзе, Праточная*. Назва *Езва* паходзіць ад устарэлага геаграфічнага тэрміна *езва, езова* – пясчаны нанос або водмель каля берага ракі, таксама старарэчка, мелкаводны заліў у возеры.

На тэрыторыі раёна нярэдка адзначаюцца тапонімы з фітанімічнымі асновамі, звязаныя з назвамі асобных відаў раслін і лясных масіваў: вёскі *Бароўка, Прыбар, Вішанька, Падлесце, Дуброўка, Дубова, Зялёны Гай, Падклённе, Яленшчына, Ліпа, Ліпаўка, Ліпавіца*. Зафіксаваны дзве назвы *Чорны Бор* і *Чарналесце*. Прыметнік у складзе

дадзеных назваў ужыты не ў сваім прамым (каляровым) значэнні. У дадзеным выпадку, па словах В.П. Лемцюговай, чорным лесам і чорным борам у народзе называюць вельмі густы лес, у які не могуць прабіцца сонечныя промні, чарналесем яшчэ называюць лісцевы лес, які расце на нізкіх, забалочаных месцах [46, с. 380]. Назва вёскі *Трасцівец* утворана ад прыметніка *траслівы* “парослы *трасцём, трыснягом*”. Назва *Асоўшчына* сведчыць пра тое, што дадзеная вёска ўзнікла на месцы *асовак* – так называліся палі і сенажаці, што ўзнікалі на месцы раскарчаванага асінавага (па мясцоваму асовага) лесу.

Тэрмінам падсечна-агнявога земляробства, вядомага на тэрыторыі Беларусі з эпохі неаліту, *ляда* ў значэнні “месца, ачышчанае ад хмызняку пад пасеў”, “ворны ўчастак на месцы лесу”, “расцярэбленае месца ў лесе” матывавана назва *Дальняе Ляда*. Не менш старажытнымі па сваім паходжанні з’яўляюцца і назвы вёсак *Доры, Доркі*, матываваныя тэрмінам падсечна-агнявога земляробства *дор* (ад дзеяслова *драць* “карчаваць”) – зямля, расчышчаная пад ворыва або ўгоддзе. Такое ж паходжанне мае і назва вёскі *Пасека*.

Даволі цікавая назва *Выгода*, якая можа выклікаць розныя асацыяцыі. У аснове дадзенай назвы ляжыць слова *выгода* ў значэнні “выдатныя прыродныя ўмовы для вядзення гаспадаркі”. Жыць на выгодзе значыць жыць асобна, на хутары. Пацвярджэннем таго служаць гістарычныя запісы, якія сведчаць, што ў 1897 годзе паселішча значыцца як выселак з пяці двароў. Слова *рэзка, рэска* “палоска зямлі, поля, атрыманая (нарэзаная) у надзел”, надзвычай папулярнае ў мікратапаніміі Беларусі, знайшло адлюстраванне і ў аснове айконіма *Рэзкі*. Вёска *Ляжанка* звязана з дзеясловам “быць незасеяным, пуставаць”, абложная зямля, аблога.

Не ўстаноўлена адназначна паходжанне назвы вёскі *Драздова Лаза*. Гіпатэтычна можна прагназаваць два шляхі ўзнікнення дадзенага наймення: слова *лаз* у старабеларускай мове абазначала лясную сцежку ў густым зарасніку, якой звычайна хадзілі звяры, у пісьмовых крыніцах XIX стагоддзя гэта слова фіксуецца ў значэнні “прасека ў лесе”, “зямельная дзялянка, раскарчаваная ў лесе” [46, с. 219].

З земляробчай тэматыкай звязана паходжанне назваў вёсак *Чарнагразь* “зямля з перавагай чарназёму або тарфяная” і *Сінеж*, якая магчыма ўзнікла на месцы густага яловага лесу або на неўрадлівай глеістай зямлі [46, с. 343].

На тэрыторыі Быхаўшчыны неаднаразова сустракаюцца назвы населеных пунктаў, матываваныя тыпамі пасялення. У сваёй большасці гэта вельмі старажытныя словы: з’яўленне такіх назваў непасрэдна звязана з характарам грамадскіх і вытворчых адносін, асаблівасцямі сістэмы землеўладання і землекарыстання, формамі

сацыяльнай арганізацыі. Да перыяду XV–XVIII стагоддзяў адносіцца ўзнікненне назваў вёсак *Слабада*, *Новая Слабодка*. У гэты час на беларускіх землях Вялікага Княства Літоўскага асабліва шырока практыкавалася асада земляробаў "на слободзе": з мэтай больш хуткага ўключэння пусташаў у гаспадарчы зварот сяляне часова вызваліліся ад падаткаў. Назвы вёсак *Балонаў Сялец-1* (да 1777 года адзначаецца як *Сялец*) і *Балонаў сялец-2*, *Сялец* фіксуе ў сваёй аснове слова *сялец*, якое ў якасці агульнай назвы тыпу пасялення ў старабеларускіх пісьмовых крыніцах не сустракаецца. Аднак на падставе граматычнай формы і словаўтваральных аналагаў ад іншых каранёў (тыпу *дварэц*, *гарадзец*, *пасадзец*) можна дапусціць, што ў беларускіх дыялектах XV–XVIII стст. такое слова існавала і служыла абазначэннем дробнага паселішча. Уласныя назвы з асновамі *Селец*, *Сядлец* на беларускай тэрыторыі рэгіструюцца ў дакументах XVII ст., але асноўная колькасць прыкладаў прыпадае на польскамоўныя тэксты XVIII ст. Гэты факт служыць на карысць версіі адносна таго, што форма *селец* магла быць запазычана з польскай мовы. Вядомае з 1598 года ў складзе маёнтка Быхаў сяло *Гарадзец* у сваёй аснове засведчыла старажытную назву дробнага ўмацаванага паселішча. Паступова ў апелятыўнай функцыі гэта слова было выцеснена словам *гарадок*, што і паслужыла падставай для яго пераходу ў разрад айконімаў. Слова *сяліба*, якое з'яўляецца адным са структурных кампанентаў назвы *Глухская сяліба*, а таксама аднайменнай вёскі *Сяліба* засведчана ў старабеларускіх пісьмовых помніках XVI–XVII стст. у значэнні "двор", "месца аседлага жыцця". Назва вёскі *Сядзіч* сваім паходжаннем звязана з дзеясловам *сядзець* "размяшчацца на зямлі домам, гаспадаркай".

Як уласная назва *село* фіксуецца ў беларускіх дакументах XV ст., але большасць тапонімаў з асновай *Село* прыпадае на другую палавіну XVII ст. – пачатак XVIII ст. На працэс тапанімізацыі лексемы *село* маглі аказаць уздзеянне розныя палітычныя і сацыяльна-эканамічныя фактары. Так, станаўленне многіх сёл як тыпаў пасялення паўночна-ўсходніх зямель ВКЛ XV–XVII стст. было непасрэдна звязана з лясной сістэмай рольніцтва. Паселішчы, што ўзніклі на "сыром корню" пры недасканалай культуры земляробства часта пераўтвараліся ў пусташы. Праз пэўны час гэтыя пусташы зноў засяляліся. Населеныя пункты, што ўзніклі ў выніку паўторнага засялення, паводле В.П. Лемцюговай, "атрымлівалі назву *Старое Сяло* або *Новае Сяло* ў залежнасці ад таго, што хацеў падкрэсліць яго ўладальнік: гэта паселішча на месцы ранейшага сяла ці гэта сяло новае" [40, с. 40]. Такую ж прыроду маюць і назвы *Старое Сяло* і *Стараселле* Быхаўскага раёна. У старабеларускай мове лексема *селище* мела шырокаразгалінаваную семантыку: 'участак, адведзены пад сядзібу або заняты ёй', 'княжацкае землеўладанне',

'участак зямлі або сельскагаспадарчае ўгоддзе на месцы ранейшага паселішча', 'пасёлак', 'двор'. Таму сёння нельга адзначна сцвярджаць, якое са значэнняў лягло ў аснову назвы аднайменнага быхаўскага паселішча. Назва вёскі *Істочкі* матывавана аднайменным тэрмінам, які абазначаў прыбудовы, зробленыя з разлікам на адну агульную для сям'і печ.

На тэрыторыі Быхаўскага раёна сустракаюцца назвы, матываваныя назвамі старажытных вытворчых прадпрыемстваў. У функцыі тапаасноў выкарыстоўваюцца лексемы, што абазначаюць месцы лесахімічных промыслаў. Спецыяльныя прадпрыемствы, дзе праводзіліся смалакурэнне, гонка дзёгцю, шкіпінару, выпальванне вугалю, называліся *будамі* (вёскі *Будзішча*). *Буды* вядомы на Беларусі з XV ст. Аднак асабліва шырокае развіццё лясныя промыслы атрымалі ў другой палавіне XVIII ст. Вядомая з 1897 года на тэрыторыі раёна вёска *Гамарня* сведчыць, што на гэтым месцы была металаплавільная і металаапрацоўчая майстэрня, у якой працавалі гамарнікі. Пазней так называўся медны завод. У аснове назваў вёсак *Гута*, *Раманяцкая Гута* ляжыць старажытная назва шклозавода. Гістарычнымі дакументамі пацвярджаецца існаванне ў гэтай вёсцы ў 1813–1846 гг. прыгоніцкай шклomanуфактуры. Даўно быў вядомы на беларускіх землях і рудны промысел, звязаны са здабычай балотнай руды. Паселішчы, якія ўзніклі паблізу такіх прадпрыемстваў, пераймалі іх назву: вёскі *Рудкі*. Са старажытнай назвай лесапільнага завода звязана сваім паходжаннем назва вёскі *Тартак*. Вёска *Лубянка* на месцы або па суседстве з месцам, дзе нарыхтоўвалі луб.

Значную колькасць у тапаніміі Быхаўскага раёна, як і ў тапаніміі іншых раёнаў Беларусі, складаюць назвы населеных пунктаў, матывацыйна звязаныя з асабовымі імёнамі, імёнамі-мянушкамі і прозвішчамі жыхароў. Аднымі з самых старажытных з'яўляюцца тапонімы, якія паходзяць ад традыцыйных славянскіх нехрысціянскіх імёнаў, якія ў старажытнасці мелі сацыяльную афарбоўку: замацоўваліся за княжацкімі дынастыямі і прадстаўнікамі вышэйшых слаёў грамадства. Назва вёскі *Усянежжа* ўтворана ад двухсастаўнага імя *Всенеж*, якое складаецца з асновы са значэннем "усё, увесь" і *нега* "раскоша" [46, с. 376]. Такое ж паходжанне маюць назвы паселішчаў *Радзькаў*, *Радзькава Слабада* (ад асабовага імя *Радзіслаў*). Аднак на ўсходнеславянскай тэрыторыі ў сувязі з шырокім распаўсюджаннем хрысціянства прадуктыўнасць састаўных імёнаў упала яшчэ ў пачатку XIII ст., а ў XIV–XV стст. традыцыйныя славянскія імёны-кампазіты ўжо былі рэліктавымі. З канца X ст. пачалі паступова распаўсюджвацца і, адпаведна, замацоўвацца ў назвах паселішчаў раёна хрысціянскія асабовыя імёны: *Бутрамееўка*, *Давыдавічы*, *Хамічы*, *Хадуцічы*, *Міхалёўка*, *Лазаравічы*, *Стахоўшчына*, *Ніканнавічы*, *Свірыдаўка*, *Янава* і інш.

Назва *Антаполь* складаецца з дзвюх частак – уласнага асабовага імя *Антон*, а другая частка, магчыма, звязана з грэчаскім словам *polis* – горад. Нягледзячы на тое, што пасёлак быў заснаваны адносна позна – у 20-я гады ХХ стагоддзя на былых памешчыцкіх землях, назва вядзе свой пачатак з XVIII–XIX стагоддзяў, калі ў шляхецкім асяродку працвітала мода даваць назвы фальваркам, засценкам, хутарам на манер гарадскіх і замежных паселішчаў.

Вялікую групу тапонімаў Быхаўскага раёна складаюць назвы, матываваныя адапелятыўнымі імёнамі, мянушкамі і прозвішчамі: *Бынава*, *Холстава*, *Уюн*, *Сарочына*, *Галееўка* (ад імені-мянушкі *галей*, якое суадносіцца з назвай рыбы з сямейства ўюновых), вёска *Гроні* (ад імені-мянушкі *Гроня*, у магилёўскіх гаворках слова *гроня* абазначае “зростак пладоў на адной галінцы ці караняплодаў пад адным калівам”), *Жыліхаўка* (назва паходзіць ад старажытнага дахрысціянскага імя *Жыла*, у народзе жылай называлі чалавека багатага, скупага і моцнага (двухжыльнага) [2, с. 167], *Чачэвічы* (ад імені-мянушкі *Чача*, з татарскай мовы *чача* “волас”), *Турлаўка* (ад імені-мянушкі *турла*, якое на Магілёўшчыне ўжывалася ў значэнні “той, хто будзіць, перашкаджае спаць”), *Кулага* (ад *кулага* “непаваротлівы, няскладны ў рабоце чалавек”), *Вілягі* (ад мянушкі *Віляга* “чалавек, які віляе, выкручваецца”). На мянушку чалавека ўказвае і аснова айконіма *Дзедава*. Дзедам называлі нашы продкі выканаўцу ролі блазна ў калядных гульнях. Назва вёскі *Баркулабава* паходзіць ад імя ротмістра дзісенскага старасты Баркулаба Іванавіча Корсака, які ў 1564 годзе заклаў тут замак, “заклікаўшы на волю і даўшы свабоду ў год дванаццаць людзям прыхожым”.

Некаторыя паселішчы трапілі ў легенды. Так, згодна з мясцовым паданнем, назва вёскі *Абідавічы* паходзіць ад слова *абіда*, г.зн. “неўраджайная пясчаная глеба, што прыводзіла да галечы”. Паводле іншай версіі, вёска названа іменем асілка, які разам са сваім братам Бязумай заснаваў вёску. Вёскі *Боўкі* ўпершыню згадваецца ў 1568 годзе як сяло. У 1758 годзе яно мела назву *Боўшава* (назва паходзіць ад старажытнаруускага імя *Бова*). Назва райцэнтра, на думку аўтарытэтных даследчыкаў тапаніміі, паходзіць ад старажытнага славянскага імя *Бых*, засведчанага ў “Словаре древнерусских личных собственных имен» В.Н. Тупікава (СПб., 1903). Імя *Вуч*, па сведчанні В.П. Лемцюговай, зафіксавана і ў старапольскіх пісьмовых крыніцах у 1496 годзе [2, с. 79]. Аднайменныя паселішчы *Быхаў* і прозвішчы *Бых* сустракаюцца на тэрыторыі сучаснай Украіны.

Вёска *Латкалонія* заснавана калоніяй перасяленцаў з Латвіі ў XVIII стагоддзі.

Наяўнасць некалькіх назваў у адносінах да аднаго геаграфічнага аб’екта – звычайная з’ява для старажытнай тапаніміі. З’яўленне

паралельных назваў абумоўлена рознымі сацыяльна-эканамічнымі, гістарычнымі і геаграфічнымі фактарамі і звязана з умовамі і спецыфікай розных гістарычных эпох. Айканімічная сістэма Быхаўскага раёна вельмі добра ілюструе дынаміку змен найменняў на працягу некалькіх гістарычных перыядаў. Так, сучасная вёска *Уюн* у старажытных пісьмовых крыніцах значыцца як *Уюнова*, у запісах 1635 года значыцца сяло *Радзькава* (яно ж *Трылесіна*), у актах 1780 года фіксуецца сяло *Цвёрдзе*, зараз гэта назва ўжываецца ў іншай форме – *Цвёрдава*. Змяніла сваю структуру і назва вёскі *Вараніно* (у 1780 годзе яна значылася як сяльцо *Воранава*, яно ж *Варанцова*). У 1780 годзе існавала сяло *Сапяжына*, зараз – *Сапяжынка*, у 1580 годзе было сяло *Следнакі*, зараз – *Следзюкі*, у 1598 г. – сяло *Палой*, зараз – *Палкі*, 1857 год – *Узнікі* (яна ж *Усохская Слабада*).

Такім чынам, у тапаніміі раёна адлюстравалася надзвычай важная інфармацыя пра асноўныя гістарычныя этапы матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага народа. Разам з тым застаецца яшчэ вялікая колькасць назваў, якія патрабуюць спецыяльнага даследавання: *Іскань, Няраж, Вотня, Мазкі, Пянюгі, Залатва, Цешам'е* і інш.

На працягу другой паловы ХХ ст. з карты Быхаўскага раёна знікла больш за 100 уласных геаграфічных назваў, сярод якіх такія гістарычныя найменні, як *Антопаль, Байдак, Вільня, Гудня, Гута, Залеская Слабада, Карма, Латышская Калонія, Стаўнавое, Усянежжа* і іншыя. Разам з гэтымі назвамі знікла значная частка гістарычнай памяці, гістарычнай інфармацыі, а значыць, і культурных каштоўнасцей беларускага народа.

Ш Ч У Ч Ы Н (2015)

Упершыню згадваецца ў пісьмовых крыніцах у 1-й палове XV ст., калі трокскі ваявода П. Лелюш разам з А. Вязовічам і І. Прасціловічам заснаваў драўляны касцёл св. Якуба. У XVIII ст. тут з'явіўся калегіум ордэна піяраў – адзін з буйнейшых асветніцкіх цэнтраў, дзе вучыліся гісторык Мацей Догель, філосафы Казімір Нарбут і Ангел Доўгірд, біёлаг Станіслаў Юндзіл, Ігнат Дамейка. У 1742 г. пачала сваю дзейнасць першая на тэрыторыі сучаснай Беларусі абшчына сясцёр міласэрнасці. Шчучын – гэта радзіма паэтэсы Алаізы Пашкевіч (Цёткі).

УРБАНАНІМІКОН ЯК РЭПРЭЗЕНТАНТ НАМІНАТЫЎНЫХ ПЕРАВАГ ЖЫХАРОЎ ГОРАДА (на матэрыяле ўрбананіміі г. Шчучына)

Адным з прыярытэтных напрамкаў развіцця сучаснай аномастыкі становіцца арэальнае даследаванне анімных адзінак. Арэальны падыход паказвае, што кожны рэгіён уяўляе сабой не толькі пэўнае тэрытарыяльнае, але і культурнае, сацыяльнае, псіхалагічнае і інш. адзінства. Пачатак XXI ст. азнаменаваны паглыбленым вывучэннем рэгіянальнай праблематыкі і пошукамі новых даследчых аспектаў. Далейшае развіццё навукі вучоныя бачаць у супастаўленні агульнаацыянальнай і рэгіянальных аномастычных баз, антрапа- і этнацэнтрчным асэнсаванні праблемы функцыянавання аномастычных сістэм, выяўленні лінгвакультурнай спецыфікі аномастыкі. Галоўная мэта аномастычнай рэгіяналістыкі заключаецца ў апісанні, тлумачэнні і супастаўленні фактаў, звязаных з функцыянаваннем уласных імёнаў на пэўнай тэрыторыі.

Распрацоўка праблем урбананімічнай рэгіяналістыкі з'яўляецца адной з перспектыўных галін лінгвістыкі. У Беларусі ўрбананімічная рэгіяналістыка прадаўжае складвацца. Цікавасць даследчыкаў да вывучэння ўрбананімнай сістэмы асобнага рэгіёна прадыхавана інфарматыўным патэнцыялам назваў вуліц, плошчаў і іншых унутрыгародскіх аб'ектаў.

Яшчэ адна праблема, якая патрабуе тэрміновага разгляду, – праблема спасціжэння асаблівасцей намінальнай дзейнасці, гэта значыць віду дзейнасці, накіраванага на называнне, выбар і прысваенне ўласнага імені пэўнаму аб'екту. Навуковыя пошукі, накіраваныя на вывучэнне фактараў выбару намінацыі, звязаны з імёнамі пачынальнікаў рускай антрапанімікі У.А. Ніканава [64], А.М. Селішчава [74]. Але гэта былі даследаванні, што мелі на мэце высвятленне пытанняў выбару і змены асабовых імёнаў і прозвішчаў, выяўленне асаблівасцей функцыянавання іменніка ў розных моўных сітуацыях, яго рэакцыі на грамадска-гістарычныя праявы.

Пры вечнай грамадскай цікавасці да пытання выбару імені нованароджанаму сучасны стан праблемы выбару імені геаграфічнаму аб'екту знаходзіцца на зародкавым этапе: яна пакуль амаль нікога не цікавіла. Усё гэта сведчыць пра перспектыўнасць вывучэння намінальнай прыярытэтнай жыхароў пэўных паселішчаў.

Для кожнага народа, а іншы раз і жыхароў пэўнай мясцовасці характэрны свае звычаі называння геаграфічных аб'ектаў. Вядома, што ў нашых продкаў у папярэднія эпохі намінатарамі, напрыклад, лінейных аб'ектаў былі самі жыхары паселішча. Назва з'яўлялася ў выніку даволі працяглага працэсу згортвання апісальнай канструкцыі

да аднаслоўнай накшталт *вулічка да ракі Піны* → *Пінская вулічка* → *Пінская вуліца*.

У савецкі перыяд у выніку змены светапогляднай і гістарычнай парадыгм аблігаторнасць такой намінацыі была адменена, а права называць вуліцы, завулки і інш. атрымалі мясцовыя ўлады. Замест выкраштылізацыі ў практыцы маўлення пэўнага моўнага калектыву назвы пачалі прысвойвацца аб'екту ў выніку аднаразовага акта па прапанове адной асобы, якая не заўсёды з'яўлялася носьбітам мясцовай гаворкі. Пытанне пра матывы выбару назваў унутрыгарадскіх аб'ектаў спецыяльна не паўставала, паколькі справа надання імёнаў тапаграфічным аб'ектам была справай ідэалагічных аддзелаў гаркамаў і рэгулявалася з цэнтра вялікай дзяржавы ў выглядзе рэкамендацыйных спісаў імёнаў, якія неабходна было ўжываць для наймення вуліц, завулкаў і іншых унутрыгарадскіх аб'ектаў. І нават у той час у пэўных паселішчах з гэтых спісаў выбіраліся пэўныя найменні. Чаму выбар падаў на тую ці іншую назву, далёка не заўсёды мела тлумачэнне.

У наш час, калі рэалізацыяй Закона Рэспублікі Беларусь ад 16 лістапада 2010 г. «Аб найменнях геаграфічных аб'ектаў» займаюцца галоўныя ўпраўленні ідэалагічнай работы, культуры і па справах моладзі гарадскіх Саветаў дэпутатаў, матывы выбару назваў лінейных, тэрытарыяльных і кропкавых аб'ектаў горада павінны быць зафіксаванымі, што робіць не толькі пажаданым, а і магчымым іх вывучэнне.

Мэта гэтага даследавання – выяўленне намінатыўных пераваг жыхароў горада.

Матэрыялам паслужылі назвы вуліц г. Шчучына Гродзенскай вобласці Рэспублікі Беларусь, на гасціннай зямлі якога ў бягучым годзе святкаваўся Дзень беларускага пісьменства.

У рабоце выкарыстаны арэальны, апісальны, параўнальна-супастаўляльны, элементы колькаснага метаду.

Пачынаючы аналіз урбананіміі Шчучына, адзначым: нягледзячы на тое, што ўпершыню ён згадваецца ў пісьмовых крыніцах XV ст. [5, с. 502–503], вулічная сетка яго, мяркуючы па тым, што ў 1866 г. у мястэчку было толькі 123 дамы, сфарміравалася, верагодна, толькі ў XX ст. (дарэчы, статус горада атрыманы ў 1962 г.).

Летапісныя сведчанні пра назвы ўнутрыгарадскіх аб'ектаў Шчучына нешматлікія. Так, адна з самых ранніх фіксацый датуецца першай паловай XV ст. і пацвярджае заснаванне тут трокскім ваяводам П. Лелюшам касцёла. У матэрыялах XVIII ст. згадваецца Шчучынскі палац, што належаў падскарбію літоўскаму Шчуку, помнік архітэктуры ранняга класіцызму, пабудаваны паводле праекта архітэктара дэ Фленерса (па іншых дадзеных Ю. Піёла [88]) у парку рэгулярнай

планіроўкі [5]. Пры гэтым ні адзін са згаданых аб'ектаў не знайшоў адлюстравання ў назвах сучасных вуліц. Магчыма, найменні накшталт Касцельная вуліца і Палацавая вуліца, даволі пашыраныя ў шмат якіх гарадах Беларусі да і на пачатку XX ст.¹, і існавалі ў мястэчку, але мы такімі сведчанямі не валодаем.

Сучасны гаданімікон горада ўключае каля сямі дзясяткаў назваў вуліц, завулкаў і плошчаў. Аснова збору – дадзеныя Нацыянальнага кадастравага агенцтва Рэспублікі Беларусь.

Паколькі выбар назвы ўнутрыгарадскога аб'екта адбываецца ў пэўных умовах з улікам не толькі пэўных мэт, а нават і розных асобных пажаданняў намінатараў², у кожным рэгіёне, і нават у кожным паселішчы, існуюць свае намінатыўныя прыярытэты. Зыходзячы з урбананімнага матэрыялу гарадоў розных рэгіёнаў, можна адзначыць розную колькасць матываў называння лінейных аб'ектаў. Пад *матывам* звычайна разумеюць складанае псіхалагічнае ўтварэнне, якое падахвочвае да свядомых дзеянняў і ўчынкаў і служыць для іх асновай. Станаўленне яго адбываецца падчас матывацыі, або псіхафізіялагічнага працэсу фарміравання рухаючых сіл, якія падштурхоўваюць чалавека да дзейнасці, што мае пэўную мэтавую накіраванасць (матывацыяй таксама называюць сукупнасць матываў).

Дадзеныя па розных беларускіх паселішчах пацвярджаюць устойлівасць шасці разрадаў намінатыўна-матывацыйных стэрэатыпаў: 1) іменаванні ў гонар каго / чаго; 2) іменаванні па арыенцірах, прыродных або створаных рукамі чалавека; 3) іменаванні па ўласцівасцях самога аб'екта; 4) іменаванні-пажадання; 5) у выніку прытрымлівання пэўных традыцый; 6) у адпаведнасці з модай, – найбольш пашыранымі сярод якіх з'яўляюцца першыя тры. У кожным без выключэння беларускім горадзе ёсць назвы ў гонар пэўных асоб або падзей. Напрыклад, *вуліцы, завулкі, бульвары, плошчы*, названыя ў гонар беларускага пісьменніка *Якуба Коласа*, існуюць у 64-х гарадах, 18-ці гарадскіх пасёлках Беларусі; *Першамайскія вуліцы* і *завулкі* зарэгістраваны ў 10-ці гарадах, 16-ці гарадскіх пасёлках і 21-й вёсцы Беларускага Паазер'я і г.д.

Аналіз матываў выбару назваў вуліц у жыхароў г. Шчучына Гродзенскай вобласці дазваляе вылучыць рад матывацыйных прыкмет, якімі кіраваліся шчучынцы пры намінацыі лінейных аб'ектаў свайго горада.

¹ Вядома, што *Касцельныя вуліцы* і *завулкі* (у помніках пісьменнасці *Ulicza Koszcielna, Ulica Koscielna, Ulica Koscielna idqс z Miasta strona perwsza, 4-й Костельный переулок*) існавалі ў 1556 г. у Бержніках, Мастах, Новым Двары Гродзенскай эканоміі, у 1627 г. у Смаргоні, у 1831 г. у Зэльве, у 1925 г. у Віцебску і інш.; *Палацавая вуліца* і *завулкі* (*Дворцовая ул., Дворцовый пер.*) у Вільні (1868 г.), Гродне (1913 г.) [гл. 56, с. 84, 126–127].

² Намінатар – імядаўца, анаматэт, асоба, група асоб або ўстанова, якая прысвойвае любое ўласнае імя.

Сфарміраваная ўсяго 69-цю іменаваннямі, урбананімія г. Шчучына адрозніваецца пэўнай разнастайнасцю. Рэпертуар найменняў, у аснову якіх пакладзены першы матыў намінацыі, самы шматлікі, уключае 50 урбанонімаў, што складае 72,5% ад агульнай колькасці назваў лінейных аб'ектаў. Самая вялікая колькасць сярод іх належыць найменням, дадзеным у гонар дзеячаў навукі і культуры, у першую чаргу ў гонар пісьменнікаў і паэтаў (дарэчы прозвішчы ўсіх з іх уваходзяць у групу сусветна прэцэдэнтных).

Улічваючы, што прэцэдэнтныя імёны без спецыяльнага тэксту адлюстроўваюць вядомыя носьбітам мовы экстралінгвістычныя характарыстыкі, яны вельмі ўдала падыходзяць для намінацыі ўнутрыгарадскіх аб'ектаў. Відаць, не выпадкова, улічваючы гісторыю г. Шчучына, які зведаў пяць форм дзяржаўнасці (Вялікае Княства Літоўскае, Рэч Паспалітая, Расійская імперыя, СССР, Рэспубліка Беларусь), сярод прэцэдэнтных імёны польскага паэта, публіцыста, грамадска-палітычнага дзеяча *Адама Міцкевіча*, польскамоўнай беларускай пісьменніцы *Элізы Ажэшка*, беларускай паэткі, празаіка *Элаізы Пашкевіч*, класікаў беларускай літаратуры *Якуба Коласа*, *Янкі Купалы*, *Максіма Танка*, таксама шасці рускіх пісьменнікаў і паэтаў – *А. Пушкіна*, *М. Лермантава*, *М. Горкага*, *М. Астроўскага*, *У. Маякоўскага*, *М. Някрасава*.

Якасна-колькасны аналіз іншых назваў вуліц, што адпавядаюць матыву 'ў гонар каго / чаго', паказаў, што на долю ўрбананімных адзінак, прысвоеных у гонар вучоных, лётчыкаў і касманаўтаў, прыпадае па тры адзінкі, або прыблізна па 2% (*вул. Мічурына*, *вул. Ціміразева*, *вул. Францыска Скарныны*; *вул. Гагарына*, *вул. Цітова*, *вул. Чкалава*); адно найменне (0,69% – *вул. Чайкоўскага*) звязана сваім паходжаннем з прозвішчам рускага кампазітара.

Вытокі прэцэдэнтнасці, найперш планетарнай, можна знайсці таксама сярод антрапанімікону ваенных, дзяржаўных і палітычных дзеячаў. Выкарыстанне гэтай катэгорыі антрапонімаў у найменнях вуліц, праспектаў, праездаў і інш., на думку намінатараў савецкіх часоў, павінна было садзейнічаць актывізацыі ва ўсведамленні жыхароў паселішча асацыяцый, звязаных з усталяваннем савецкай улады. Гэтая група найменняў даволі пашыраная і разнастайная па сваім складзе. Яна ўключае ўрбанонімы, утвораныя ад 1) прозвішчаў партыйных і дзяржаўных дзеячаў (*вул. Кірава*, *вул. Крупскай*, *вул. Куйбышава*, *вул. Арджанікідзэ*, *вул. Святлова*, *вул. Фрунзэ*); 2) прозвішчаў удзельнікаў баёў за вызваленне Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў (*вул. Батырава*, *вул. Гастэла*, *вул. Заслонава*, *вул. Шупені*); 3) военачальнікаў і дзеячаў рэвалюцыйнага руху (*вул. Суварова*, *вул. Урублеўскага*, *вул. Дзяржынскага*, *вул. Дамброўскага*);

4) заснавальнікаў марксізму-ленінізму (вул. *Карла Маркса*, вул. *Леніна*, вул. *Фрыдрыха Энгельса*).

Сярод прадуктыўных крыніц прэцэдэнтнасці найменняў вуліц знаходзім таксама сімваліку савецкай улады, у гонар якой дадзены 12 назваў лінейных аб'ектаў: *Калгасная вул.*, *Камуністычная вул.*, *Камсамольская вул.*, *Чырвонаармейская вул.*, *Кастрычніцкая вул.*, вул. *Паўліка Марозава*, *Першамайская вул.*, *Піянерская вул.*, *Пралетарская вул.*, пл. *Свабоды*, *Савецкая вул.*, вул. *Чапаева*.

Найменшай колькасцю адзінак характарызуецца група назваў, разнавіднасцю матыву для ўзнікнення якіх стала “ў гонар (чаго) памятных гістарычных падзей і іх сімвалаў”; уключае яна тры найменні: вул. *12 Ліпеня*, названая ў гонар дня вызвалення горада ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў; вул. *17 Верасня* – у гонар уз'яднання Беларусі ў 1939 г., вул. *8 Сакавіка* – у гонар Міжнароднага жаночага дня.

Цікава будзе адзначыць, што ва ўрбананіміконах беларускіх гарадоў аж да XIX ст. матыў “у гонар каго / чаго” пры намінацыі вуліц не выкарыстоўваўся. Падобны ж да яго матыў “у імя Каго” часткова працаваў толькі ў межах эклезіяніміі пры называнні месцаў здзяйснення абраду (параўн.: *касцёл Св. Тэрэзы*).

Другі матыў “іменаванні па арыенцірах, прыродных або створаных рукамі чалавека” задзейнічаны толькі ў 11 выпадках – 15,9% назваў вуліц, размеркаваных паміж рознымі матывацыйнымі прыкметамі наступным чынам: “па назвах аб'ектаў, размешчаных на вуліцы” – 3 урбананімы: *Акадэмічная вул.*, *Заводская вул.*, *Школьная вул.*; “па баках свету” – 3: *Паўднёвая вул.*, *Усходняя вул.*, *Паўднёва-заходняя вул.*; “па назвах гарадоў і іншых аб'ектаў, у напрамку якіх вуліца вядзе” – 2: *Гродзенская вул.*, *Рачная вул.*

Прыблізна падобныя да прыведзеных суадносіны ўрбананімаў, што адпавядаюць першаму і другому матывам намінацыі, характарызуюць урбананіміконы яшчэ некаторых паселішчаў Гродзеншчыны, Брэстчыны, Міншчыны, але значна адрозніваюцца ад іх суадносін у паселішчах паўночна-ўсходняй часткі краіны. Так, напрыклад, у Віцебску назваў, якія адпавядаюць першаму матыву, амаль у два разы менш, чым у населеных пунктах Гродзеншчыны.

Яшчэ радзей (7,3% урбананіменных адзінак) выкарыстоўваецца пры намінацыі ўнутрыгарадскіх аб'ектаў трэці матыў – “іменаванні па ўласцівасцях самога аб'екта”. Параўнаем: *Кароткая вул.*, *Лясная вул.*, *Лугавая вул.*, *Маладзёжная вул.*, *Папярочная вул.*

За ўвесь перыяд намінацыйнай практыкі жыхарамі Шчучына ў працэсе выбару імені ўнутрыгарадскому лінейнаму аб'екту выкарыстоўваліся таксама наступныя матывы: “найменні-пажаданні” (тут існуюць *вул. Дружбы*, *вул. Міру*); “у выніку прытрымлівання пэўных традыцый” (напрыклад, у савецкі час галоўная вуліца населенага пункта

звычайна насіла назву *Савецкая вул.* або *вул. Леніна*, што мае месца і ў Шчучыне); “у адпаведнасці з модай” (пасля першага палёту чалавека ў космас у 1961 г. не толькі ў СССР, але і ў іншых краінах свету модным стала называць вуліцу ці іншы ўнутрыгарадскі аб’ект іменем Ю.А. Гагарына, што таксама зарэгістравана ў аналізуемым урбананіміконе).

Такім чынам, пытанне пра матывы выбару імені ўнутрыгарадскаму аб’екту да гэтага часу застаюцца па-за навуковым асвятленнем. Эмпірычныя дадзеныя дазваляюць вызначыць агульнае і спецыфічнае ў намінацыйных прыярытэтах жыхароў розных арэалаў і сведчаць пра пашыранасць шасці матываў намінацый ўнутрыгарадскіх лінейных аб’ектаў: 1) у гонар каго / чаго; 2) па арыенцірах; 3) па ўласцівасцях; 4) па пажаданнях; 5) па традыцыі; 6) па модзе, – найбольш устойлівымі з якіх з’яўляюцца першыя тры. Аналіз асноўных тэндэнцый намінацый ўнутрыгарадскіх аб’ектаў прыводзіць да высновы пра паступовае, пачынаючы з XIX ст., павышэнне цікавасці намінатараў да такога матыву, як ‘намінацыя ў гонар каго / чаго’, што, верагодна, можна звязаць з сусветнай тэндэнцыяй да павелічэння ролі асобы ў гісторыі, распаўсюджання індывідуалізму і асобнай свабоды ва ўсіх сферах жыццядзейнасці, у тым ліку і намінацыйнай.³ Колькасна-якасныя адрозненні ў пераліках матываў, якія дзейнічалі ў XVI–XX стст., тлумачацца не столькі часавым інтэрвалам, колькі мэтавымі ўстаноўкамі намінатараў і культурным патэнцыялам рэгіёна і намінатараў. Вядучая роля суб’екта-намінатара ў наш час належыць галоўнаму ўпраўленню ідэалагічнай работы, культуры і па справах моладзі гарадскіх Саветаў дэпутатаў. Абагульняючы назіранні над кантынгентам імядаўцаў у намінацыйнай практыцы з боку дыяхраніі, адзначым, што пры выбары імені тапаграфічнаму ўнутрыгарадскаму аб’екту павінна прадугледжвацца шляхам шырокага абмеркавання ў сродках масавай камунікацыі права абавязковага ўдзелу ў гэтым акце саміх жыхароў паселішча.

Для таго, каб ацаніць стан праблемы ў рэгіёне ўвогуле, неабходна даследаванне матываў выбару імені вуліцы ў як мага большай колькасці асобных пасяленняў.

³ Гл. падрабязней: Л.Г. Цітарэнка [78].

ЗАКЛЮЧЭННЕ

За час свайго існавання Дзень беларускага пісьменства стаў значнай падзеяй культурнага жыцця краіны, святам беларускасці, святам беларушчыны. Праводзіцца ён з мэтай прапаганды лепшых традыцый нацыянальнай культуры, друкаванага слова, духоўнасці беларускага народа.

Манаграфія стваралася з мэтай вывучэння назваў старажытных беларускіх паселішчаў, гісторыю якіх дапамаглі больш ярка высветліць Дні беларускага пісьменства, што ладзіліся ў іх. Галоўны вывад гэтага даследавання можна сфармуляваць так: ахова гістарычных назваў, беражлівыя адносіны да нацыянальнай тапаніміі з'яўляюцца высакароднай сацыяльнай і культурнай задачай, таму што тапонімы звязваюць сучаснае з мінулым і будучым.

Важна, што чытачы змогуць пазнаёміцца з гісторыяй гарадоў-сталіц правядзення Дзён беларускага пісьменства ў розных рэгіёнах нашай Радзімы; знойдуць адказы на пытанні пра развіццё пісьменства ў Беларусі; гісторыка-культурную спадчыну краіны, асветнікаў, знакамітых людзей беларускай зямлі; даведаюцца, чым гэтыя населеныя пункты ўзбагацілі літаратуру і культуру і якую эстафету яны перадаюць Рагачову, што мае гонар стаць сталіцай свята ў 2016 годзе.

Нельга не пагадзіцца з думкай, што на прыкладзе правядзення Дня пісьменнасці беларусы паказваюць не толькі любоў і павагу да роднай мовы, але і да краіны ўвогуле. Таму назва галоўнага творчага дзеяння свята – цырымонія адкрыцця – гучыць як “Квітней, Беларусь наша родная!”. Усе мы – людзі розных сацыяльных пластоў і нацыянальнасцей – дзеці Беларусі і павінны спрыяць яе росквіту. Дзень беларускага пісьменства і друку – свята ўсіх, хто піша, хто спрыяе нараджэнню друкаванага слова, і тых, хто чытае.

ЛІТАРАТУРА

1. Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов: в 39 т. Т. 3. – Вильно, 1865–1915. – С. 69.
2. Акты, относящиеся к истории Западной Руси. Т. 1. – СПб., 1846. – С. 27.
3. Беларуская міфалогія: энцыклапед. слоўн. / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч [і інш.]. – Мінск: Беларусь, 2004. – 592 с.
4. Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. Т. 5 / рэдкал.: Г.П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск, 1997.
5. Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. Т. 17 / рэдкал.: Г.П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск, 2003. – С. 502–503.
6. Бірыла, М.В. Тыпалогія і геаграфія славянскіх прозвішчаў / М.В. Бірыла. – Мінск: Навука і тэхніка, 1988. – 67 с.
7. Борисевич, О.А. Экклезионимия Беларуси: структурный, номинативный, лингвогеографический аспекты: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / О.А. Борисевич; БГУ. – Минск, 2012. – 151 с.
8. Булаховский, Л.А. Курс русского литературного языка. Ч. 2 / Л.А. Булаховский. – Киев, 1953. – С. 286; Якубинский Л.П. История древнерусского языка. – М., 1953. – С. 213–214.
9. Ван Ли. Русскоязычная урбанонимия Беларуси в сопоставлении с китайской: структура, номинация: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 – русский язык, 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание / Ван Ли; Ин-т языкознания имени Якуба Коласа НАН Беларуси. – Минск, 2007. – 20 с.
10. Васильева, Т.Ю. Объективация топонимического кода культуры в системе названий населенных пунктов Белорусского Поозерья / Т.Ю. Васильева // Studia Wschodniosłowiańskie: rocznik naukowo-teoretyczny. – 2012. – Т. 12. – S. 312–328.
11. Васильева, Т.Ю. Ойконимия Белорусского Поозерья в лингвокультурологическом аспекте: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Т.Ю. Васильева / Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы НАН Беларуси. – Минск, 2014. – 24 с.
12. Воротников, Ю.Л. Слова и время / Ю.Л. Воротников. – М., 2003. – 167 с.
13. Востоков, А.А. Замечания на критику “сокращенной русской грамматики” в № 17–18 “Телескопа” / А.А. Востоков // Телескоп. – 1831. – № 22. – С. 267.
14. Гапоненка, Ірына. Перадача іншамоўных геаграфічных назваў па-беларуску / Ірына Гапоненка // Род. слова. – 2009. – № 2. – С. 30–32.

15. Генденштейн, Р. Записки о Московской войне 1576–1582 гг. / Р. Генденштейн. – СПб., 1889. – С. 54.

16. Генкін, У.М. Сучасная айканімія Віцебшчыны: лічбы і назіранні / У.М. Генкін // Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння: зб. навук. арт. / рэдкал.: Д.В. Дзятко (адк. рэд.), П.А. Міхайлаў, В.В. Урбан і інш. – Мінск: БДПУ, 2009. – С. 36–38.

17. Горбаневский, М.В. Об улице Анны Политковской. Комментарий ученого / М.В. Горбаневский // Миръ імёнъ і названій. – 2006. – № 7(07). – Режим доступа: www.familii.ru. – Дата доступа: 11.01.2015.

18. Горбаневский, М.В. Русская городская топонимия: Методы историко-культурного изучения и создания компьютерных словарей / М.В. Горбаневский. – М.: Общество любителей российской словесности, 1996. – С. 243.

19. Городские поселения в Российской империи: в 7 т. Т. 1. – СПб., 1860. – С. 238.

20. Гумбольдт, фон В. Избранные труды по языкознанию / фон В. Гумбольдт. – М., 1984. – 227 с.

21. Гуревич, П.С. Философия культуры / П.С. Гуревич. – М., 1994.

22. Дорофеенко, М.Л. Лингвогеографическое представление виконимов, мотивированных названиями населенных пунктов и водных объектов (на материале наименований внутрисельских линейных объектов Беларуси) / М.Л. Дорофеенко // Вестник ИРЯиК МГУ. Филология. Культурология. Педагогика. Методика. – 2014. – № 4.

23. Дорофеенко, М.Л. Структура виконимного информационного поля “историческая память” / М.Л. Дорофеенко // Вестн. Минск. гос. лингв. ун-та. Сер. 1, Филология. – 2014. – № 3(70). – С. 122–128.

24. Инвентарь г. Сморгони // Инвентари магнатских владений Белоруссии XVII–XVIII вв. Т. 1. – Минск: Наука и техника, 1977.

25. Кавалёва, А.В. Страчаныя афіксальныя айконімы Беларусі (на матэрыяле перайменаванняў XX ст.) / А.В. Кавалёва // Беларуская лінгвістыка / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ.; рэдкал.: А.А. Лукашанец (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2009. – Вып. 63. – С. 97–103.

26. Капылоў, Ігар. Унармаванне нацыянальнай тапаніміі Беларусі ў кантэксце дзяржаўнага беларуска-рускага двухмоўя / Ігар Капылоў // XV Міжнародны з’езд славістаў, Мінск, 20–27 жн. 2013 г. – Т. 1. Мовазнаўства. – Мінск: Беларуская навука, 2013. – С. 338.

27. Капылоў, І.Л. Айконімы адгідранімічнага паходжання (на матэрыяле старабеларускіх помнікаў дзелавой пісьменнасці XV–XVIII стст.) / І.Л. Капылоў // Актуальные вопросы славянской ономастики: материалы междунар. науч. конф., Гомель, 21–22 нояб.

2002 г. / отв. ред. Р.М. Козлова. – Гомель: УО “Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины”, 2002. – С. 117–122.

28. Капылоў, І.Л. Беларуская рэгіянальная гідранімія: лінгвакультуралагічны і нарматыўны аспект / І.Л. Капылоў // Сучасны стан беларускага краязнаўства і валанцёрскі рух. – Мінск, 2012. – С. 36–40.

29. Капылоў, І.Л. Беларускія помнікі дзелавой пісьменнасці як крыніца вывучэння тапаніміі / І.Л. Капылоў // Современные проблемы школьного и вузовского географического образования и топонимических исследований. – Минск, 2001. – С. 169–172.

30. Капылоў, І.Л. Гідранімія Брэстчыны. Праблемы сістэматызацыі і ўнармавання / І.Л. Капылоў // Актуальныя пытанні мовазнаўства і лінгвадыдактыкі. – Брэст, 2012. – С. 125–131.

31. Капылоў, І.Л. Гістарычная тапаніміка: сучасны стан і перспектывы даследавання / І.Л. Капылоў // Беларуская аанамастыка. Гісторыя і сучаснасць: матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск, 20 красав. 2010 г. / Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. – Мінск: Права і эканоміка, 2010. – С. 77–82.

32. Капылоў, І.Л. Тапанімія беларускіх дзелавых помнікаў XV–XVIII стст.: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / І.Л. Капылоў. – Мінск, 2001. – 18 с.

33. Квитницкая, Е.Д. Строительство Тезенгауза в Поставах // Архитектурное наследство. – 1961. – № 13. – С. 6; Зямчонак І. Паставы // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Т. 5 / Беларус. энцыкл.; Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 1999. – С. 429.

34. Клейн, Э.М. Город Борисов / Э.М. Клейн, Д.И. Довгялло, И.Е. Белоцерковец. – Вильна: Изд. Сев.-зап. отд. РГО, 1910. – 38 с.

35. Ключевский, В.О. Благодатный воспитатель русского духа / В.О. Ключевский // Угунс. Латв. общество Рериха. Январь. – Рига, 1990. – С. 52–57.

36. Копач, А.І. Праблема стандартызацыі геаграфічных назваў: практыка Беларусі ў кантэксце сусветнага вопыту / А.І. Копач // 19. slovenská onomastická konferencia venovaná významnému životnému jubileu PhDr. Milana Majtána, DrSc., Bratislava, SAS, 28–30 April 2014. – Bratislava, 2015. – P. 322–330.

37. Красных, В.В. “Свой” среди “чужих”: миф или реальность? / В.В. Красных. – М.: Гнозис, 2003.

38. Красных, В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология / В.В. Красных. – М.: ИТДГК “Гнозис”, 2002. – 284 с.

39. Крахотко, Виктор. Город, в котором мы живем / Виктор Крахотко // Витебский курьер. – 2006. – № 18 (1237). – 7 марта.

40. Лемцюгова, В.П. Аб адной разнавіднасці апелятыўных тапаасноў (на матэрыяле тапаніміі Брэстчыны) // Беларуская амамастыка: зб. арт. / пад рэд. М.В. Бірылы, В.П. Лемцюгавай. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – С. 38–51.

41. Лемцюгова, В.П. Беларуская айканімія як аб'ект навукі і практыкі / В.П. Лемцюгова // Беларуская амамастыка. Гісторыя і сучаснасць: матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск, 20 красав. 2010 г. / Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. – Мінск: Права і эканоміка, 2010. – С. 10–16.

42. Лемцюгова, В.П. Беларуская амамастыка. Дасягненні і перспектывы / В.П. Лемцюгова // Актуальныя вопросы славянскай ономастыкі: материалы II Междунар. науч. конф. “Славянская ономастыка в ареальном, этимологическом и хронологическом аспектах” / отв. ред. Р.М. Козлова. – Гомель, 2004. – С. 107–115.

43. Лемцюгова, В.П. Дыялектнае слова ў сістэме беларускай тапаніміі / В.П. Лемцюгова // Дыялекталогія і гісторыя беларускай мовы: матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск, 15–16 красав. 2008 г. / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ.; навук. рэд.: Л.П. Кунцэвіч, Н.В. Паляшчук. – Мінск, 2008. – С. 427–433.

44. Лемцюгова, В.П. Клецк. Лагойск. Койданава. Чаму так назвалі? / В.П. Лемцюгова // Роднае слова. – 2006. – № 3. – С. 74–76; Бешанковічы. Браслаў. Докшыцы. Гарадок. Лепель. Лёзна. Чаму так назвалі? // Роднае слова. – 2006. – № 4. – С. 73–76; Гродна. Ваўкавыск. Зэльва: Чаму так назвалі? // Роднае слова. – 2006. – № 3. – С. 70–72.

45. Лемцюгова, В.П. Назвы паселішчаў – помнікі народнай культуры / В.П. Лемцюгова // Роднае слова. – 2009. – № 2. – С. 28–29.

46. Лемцюгова, В.П. Тапонімы распавадаюць / В.П. Лемцюгова. – Мінск: Літаратура і мастацтва, 2008. – 415 с.

47. Лемцюгова, В.П. Чаму ты белая, Белая Русь? // Роднае слова. – 2008. – № 1. – С. 74–75.

48. Лесневский, Ст. “Микрорайон” в “сфере” языка / Ст. Лесневский // Литературная Россия. – 1970. – № 52. – С. 73–78.

49. Лотман, Ю.М. К проблеме типологии культуры / Ю.М. Лотман // Учен. записки Тартуского гос. ун-та. – 1967. – Вып. 198.

50. Лотман, Ю.М. Миф – имя – культура / Ю.М. Лотман, Б.А. Успенский // Учен. записки Тартуского гос. ун-та. Труды по знаковым системам. – Тарту, 1973. – Вып. 308.

51. Лукашанец, А.А. Беларуская мова як фактар і сімвал дзяржаўнасці / А.А. Лукашанец // Шклоўскія чытанні–2007: матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., Шклоў, 1 верас. 2007 г. – Мінск: Права і эканоміка, 2008. – С. 35–39.

52. Лукашанец, А.А. Сістэма і структура састаўных мікратапонімаў у беларускай мове (на матэрыяле назваў ваколіц адной вёскі) / А.А. Лукашанец // *Słowiańskie composita onomastyczne* (Тороніміка. Varia). – Lublin, 2000. – С. 99–107.

53. Мезенка, Г.М. Анамастыкон аднаго горада: сутыкненне розных славянскіх моў / Г.М. Мезенка // *Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. Фалькларыстыка: XIII Міжнар. з'езд славістаў, Любляна, 2003 г.: дакл. беларус. дэлегацыі / НАН Беларусі. Беларускі камітэт славістаў.* – Мінск: Бел. навука, 2003. – С. 129–143.

54. Мезенка, Г.М. Коды культуры і ўрбананімія славян: падабенства і варыяцыі рэпрэзентацыі / Г.М. Мезенка // *Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка: XV Міжнар. з'езд славістаў, Мінск, 20–27 жн. 2013 г.: дакл. беларус. дэлегацыі / НАН Беларусі [і інш.]; рэдкал.: А.А. Лукашанец (адк. рэд.) [і інш.].* – Мінск: Беларус. навука, 2013. – С. 99–108.

55. Мезенка, Г.М. Праблема структурна-граматычнага станаўлення славянскай урбананіміі / Г.М. Мезенка // *Весці АН БССР, сер. грамадскіх навук.* – 1990. – № 1. – С. 101–107.

56. Мезенко, А.М. Имя внутривгородского объекта в истории. Об урбанонимах Беларуси XIV – нач. XX в. / А.М. Мезенко. – Минск: Выш. школа, 2003. – 301 с.

57. Мезенко, А.М. Основные тенденции в динамике урбанонимов Гродно / А.М. Мезенко // *Шануючы спадчыну Я. Карскага: другія навуковыя чытанні.* – Гродна, 1991. – С. 15–20.

58. Мезенко, А.М. Репрезентация когнитивного уровня языковой личности сквозь призму отантропонимных урбанонимов / А.М. Мезенко // *Русский язык: система и функционирование: материалы междунар. науч. конф., 17–18 апр. 2002 г., Минск: в 2 ч. Ч. 1 / отв. ред. И.С. Ровдо.* – Минск: БГУ, 2002. – С. 29–32.

59. Мезенко, А.М. Улицы-“однофамильцы” в Беларуси (статистический и социолингвистический аспекты) / А.М. Мезенко // *Вопросы лингвистики: сб. науч. ст.* – Минск, 1996. – С. 92–102.

60. Мезенко, А.М. Урбанонимия Белоруссии / А.М. Мезенко / под ред. П.П. Шубы. – Минск: Университетское, 1991. – 167 с.

61. Мезенко, А.М. Урбанонимия как язык культуры / А.М. Мезенко // *Учен. записки Таврического национального ун-та им. В.И. Вернадского. Сер., Филология. Социальные коммуникации.* – Т. 24(63). – № 2. – Ч. 1. – Симферополь, 2011.

62. Мезенко, А.М. Урбанонимия Несвижа в культурно-историческом аспекте / А.М. Мезенко // *Слово во времени и пространстве: сб. науч. ст.* – Минск, 1999. – С. 100.

63. Мезенко, А.М. Хортенсионим как вид топонима: статус, особенности функционирования / А.М. Мезенко // Учен. записки Таврического национального ун-та им. В.И. Вернадского. Сер., Филология. Социальные коммуникации. – Т. 27(66). – № 2. – Симферополь, 2014. – С. 75–79.

64. Никонов, В.А. Имя и общество / В.А. Никонов. – М., 1974. – 267 с.

65. Першина, К.В. Из наблюдений над номинационным потенциалом хронимов в русском и украинском языках / К.В. Першина // *Lingvistica slavica*: Ювілейний зб. на пошану Ірини Михайлівни Железняк. – Київ, 2002. – С. 128.

66. Полоцкая ревизия 1552 г. – М.: Изд-во Общества истории и древностей российских при Московском университете, 1905.

67. Полоцкие грамоты XIII – нач. XVI в. Т. 1. – М., 1977. – № 3.

68. Полоцко-Витебская старина. Вып. 2. – Витебск, 1912. – С. 301.

69. Радзіваноўская, Н.А. Айконімы, суадносныя з назвамі расліннага свету: структура, утварэнне, пашырэнне: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа НАН Беларусі. – Мінск, 2003. – 20 с.

70. Рогалев, А.Ф. Географические названия в калейдоскопе времен / А.Ф. Рогалев. – Гомель: Барк, 2008. – 256 с.

71. Рогалеў, А.Ф. Назвы Бацькаўшчыны (тапанімія Беларусі) / А.Ф. Рогалеў. – Гомель: Барк, 2011. – 216 с.

72. Рэспубліка Беларусь: Вобласці і раёны: Энцыклапедычны даведнік / аўт.-склад. Л.В. Календа. – Мінск: БелЭН, 2004.

73. Сапега, Д. Ревизия Кобринской экономики, составленная в 1563 году королевским ревизором Дмитрием Сапегою, с присовокуплением актов Браславского земского суда, относящихся к Кобринской архимандрии / Д. Сапега. – Вильна, 1876. – С. 264.

74. Селищев, А.М. Смена фамилий и личных имен / А.М. Селищев // Учен. записки Тартуского ун-та. – 1971. – Т. V, вып. 284. – С. 83–91.

75. Спасюк, Елена. Переименование улиц – вопрос политический / Елена Спасюк // Свободные новости плюс. – 2010. – 26 мая–2 июня.

76. Суперанская, А.В. Имя и эпоха (к постановке проблемы) / А.В. Суперанская // Историческая ономастика. – М.: Наука, 1977. – С. 26.

77. Телия, В.Н. Русская фразеология / В.Н. Телия. – М., 1996.

78. Титаренко, Л.Г. Тенденции изменения идентичности и базовых ценностей белорусов / Л.Г. Титаренко // Восточноевропейские исследования. – 2005. – № 2. – С. 87–100.

79. Толстой, Н.И. О словаре “Славянские древности” / Н.И. Толстой, С.М. Толстая // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / редкол.: Н.И. Толстой (отв. ред.) [и др.]. – М.: Международные отношения, 1995. – Т. 1: А–Г / Т.А. Агапкина [и др.].

80. Успенский, Б.М. Этюды о русской истории / Б.М. Успенский. – СПб.: Азбука, 2002.

81. Центральный государственный военно-исторический архив РФ, фонд ВУА, д. 18842, л. 36.

82. Цепляев, Виталий. Советские улицы заведут нас в тупик? / Виталий Цепляев // Аргументы и факты в Белоруссии. – 2009. – № 18. – С. 12–13.

83. Цэнтральны гістарычны архіў Літоўскай Рэспублікі: Спрогис И.Я. Подробный алфавитный указатель к I–XIII томам Археографического сборника, издаваемого при Виленском учебном округе. – Вильна: Тип. А.Г. Сыркина, 1905. – Т. 3.

84. Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Рэспублікі Літва, фонд 525, воп. 8, адз. зах. 1193, л. 1–6.

85. Чаропка, Вітаўт. Заслаўе: старажытны горад з вялікай гісторыяй / Вітаўт Чаропка // Беларускі гістарычны часопіс. – 2005. – № 2. – С. 37–41.

86. Шмелева, Т.В. Как называют магазины. Три аспекта проблемы / Т.В. Шмелева // Региональные проблемы культуры речи. – Элиста, 1990.

87. Шур, В.В. Уласныя імёны ў часе і прасторы / В.В. Шур. – Мінск: НІА, 2008. – 100 с.

88. Щучин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://globus.tut.by/schuchin/>. – Дата доступа: 24.06.2015.

89. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Т. 2 / Беларус. энцыкл.; рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 1994.

90. Przewodnik Poleski. – Brzesć, 1927. – 49 с.

СЛОЎНІК КЛЮЧАВЫХ ПАНЯЦЦЯЎ

Айко'нім – від тапоніма. Уласнае імя любога пасялення, у тым ліку гарадскога тыпу – асціонім (*г. Нясвіж, г. Полацк, г. Мінск, г.п. Тураў*) і сельскага тыпу – камонім (*в. Альбянка, в. Камень, х. Добрынь*).

Айкані'міка – раздзел тапанімікі, які вывучае айконімы, заканамернасці іх узнікнення, развіцця і функцыянавання.

Айкані'мія – сукупнасць айконімаў.

Анама'стыка – раздзел мовазнаўства, які вывучае любыя ўласныя імёны.

Анамастыко'н – 1. Слоўнік або спіс любых уласных імёнаў, складзены звычайна асобна для розных катэгорый онімаў, у прыватнасці антрапанімікон (гл.), тапанімікон, з лінгвістычнымі і экстралінгвістычнымі тлумачэннямі. 2. Рэпертуар уласных імёнаў пэўнага этнасу, пэўнага соцыуму, для пэўнага перыяду.

Анамасты'чнае поле – сістэмная арганізацыя анімічных адзінак паводле семантыка-функцыянальнага прынцыпу з вылучэннем ядзернай, каляядзернай і перыферычных структур.

Анамасты'чная прасто'ра – сукупнасць анімічных адзінак безадносна да іх унутраных сістэмных адносін.

Аніміза'цыя – пераход апелятыва або апелятыўнага словазлучэння праз змену функцыі ў імя ўласнае і яго далейшае развіццё ў любым класе онімаў, напрыклад, *камень* – *в. Камень*, *холм* – *с. Холм*, *вясёлка* – *кінатэатр “Вясёлка”*.

Анімі'чная карці'на све'ту – адлюстраванне ва ўласных імёнах уяўленняў пэўнага моўнага калектыву аб будове, элементах і працэсах рэчаіснасці ў яе суадносінах з чалавекам.

Антрапані'міка – раздзел анамастыкі, які вывучае антрапонімы (гл.), заканамернасці іх узнікнення, развіцця, функцыянавання.

Антрапаніміко'н – 1. Слоўнік або спіс антрапонімаў. 2. Рэпертуар імёнаў пэўнага народа або соцыуму ў пэўны перыяд. Тое ж, што імянік.

Антрапані'мія – сукупнасць антрапонімаў (гл.).

Антрапо'нім – разрад онімаў. Любое ўласнае імя, якое можа мець чалавек (ці група людзей), у тым ліку асабовае імя (*Дзмітрый*), імя па бацьку (*Леанідавіч*), прозвішча (*Макараў*), мянушка (*Лысы*), псеўданім (*Максім Танк*), андронім (*Барысіха*), гінеконім (*Анін*), патронім (*Іванаў сын*).

Апеляты'ў – агульнае імя і процілегласць уласнаму імені. Пр.: *камень* – *в. Камень*.

Віко'нім – від тапоніма. Уласнае імя любога ўнутрысельскага аб'екта, напрыклад, *Цэнтральная вул., Маладзёжны завул., Меліяратыўная вул., Хутарская вул.*

Вікані'міка – раздзел анамастыкі, які займаецца вывучэннем назваў унутрысельскіх аб'ектаў, заканамернасцей іх узнікнення, развіцця і функцыянавання.

Вікані'мія – сукупнасць віконімаў.

Гадо'нім – від урбаноніма. Назва лінейнага аб'екта ў горадзе, у тым ліку вуліцы, завулка, праезда, тракту, праспекта, набярэжнай, напрыклад: *Замкавая вуліца, Андронаў завулак, Лясны праезд, Старавіленскі тракт, праспект Генерала Рыхтара, Ніжняя набярэжная*.

Гідро'нім – від тапоніма. Уласнае імя любога воднага аб'екта, прыроднага або створанага чалавекам, у тым ліку ракі, возера, вадасховішча, балота, канала: *рака Уша, возера Шэвіна, Мінскае мора* і г.д.

Імя'

асабо'вае – персанальнае імя чалавека ў адрозненне ад прозвішча, імені па бацьку. Напрыклад, *Уладзімір, Вольга*;

дэмініуты'ўнае – імя з памяншальна-ласкавым адценнем значэння ў пэўным кантэксце, створанае з дапамогай дэмініутыўнага суфікса. Напрыклад, *Васілёк, Яначка*;

канані'чнае – 1. Імя, замацаванае як сапраўднае традыцыямі сусветных рэлігій, у тым ліку хрысціянскае імя, магаметанскае імя, будыйскае імя. 2. У беларускай традыцыі гэта хрысціянскае праваслаўнае або каталіцкае імя ў пэўнай яго форме з пэўным націскам;

нацыяна'льна спецыфі'чнае – такое імя або варыянт імені, які складае нацыянальную адметнасць таго ці іншага іменніка;

но'вае – умоўны тэрмін, якім вызначаюць афіцыйнае імя, як правіла, некананічнае, што з'явілася пасля адмены абавязковага выбару імёнаў са святцаў; штучнае, прыдуманнае, запазычанае ў іншых народаў, часам скарачанае імя замест поўнага, часам кананічна рарытэтнае імя;

па ба'цьку – імя, утворанае ад імені бацькі;

перары'вістага выкарыста'ння – імя, актыўнасць выкарыстання якога змяняецца на розных храналагічных зрэзах;

ра'завага выкарыста'ння – імя, якое не ўваходзіць у склад пастаяннага антрапанімнага рэпертуару, ужываецца аднойчы і не паўтараецца зноў;

рэ'дкае – імя, якое даюць людзям вельмі рэдка ў дадзены час, у пэўным моўным калектыве;

старажытнаславянскае – імя, запазычанае са старажытнаславянскай мовы;

традыцы'ўнае – імя, якое даюць чалавеку па традыцыі, часам у гонар якой-небудзь шановай асобы, што насіла гэта імя, або ў гонар старэйшых членаў сям'і;

ула'снае – тое ж, што онім (гл.);

усто'ўлівае – імя, якое характарызуецца канстантным прадстаўніцтвам у складзе антрапанімнага рэпертуару;

хрэ'снае – імя, дадзенае пад час хрышчэння;

царко'ўнае – імя, якое фіксуецца ў праваслаўных святцах;

ча'стае (папуля'рнае) – імя, якое часцей за астатнія ўдзельнічае ў працэсе іменавання;

шту'чнае – імя, створанае шляхам поўнага ці частковага скарачэння некалькіх слоў з наступным аб'яднаннем іх частак у адно цэлае;

язы'чніцае – некананічнае імя, звязанае з перыядам першабытных рэлігійных вераванняў і культаў у розных народаў, якое працягвала існаваць і пасля ўвядзення сусветных рэлігій, побач з кананічнымі імёнамі (*Ждан, Люб, Крывец*).

Імя-мяну'шка – асабовае некалендарнае імя (гл.), якое ўзнікла ў мінулым найчасцей ад мянушкі; выконвала функцыю дадатковага імені не толькі ў маўленні, але і ў афіцыйных пісьмовых помніках.

Імяда'ўца – той, хто надае імя.

Імянні'к – гл. Антрапанімікон 2.

Імянні'к белару'саў – сукупнасць уласных імёнаў, якія складаюць больш-менш канстантны па складзе рэпертуар называння беларусаў.

Камо'нім – від айконіма; уласнае імя любога сельскага пасялення: в. *Іванаўка*, в. *Бяздзедавічы*.

Лімно'нім – від гідроніма, уласнае імя любога возера, става, напрыклад: *возера Нарач*.

Макратапо'нім – уласнае імя буйнога фізіка-геаграфічнага аб'екта, якое мае шырокую сферу ўжывання, шырокую вядомасць: *Мінск, Гомель*.

Мемарыя'льны тапо'нім – назва населенага пункта, дадзеная ў гонар чалавека, падзеі: пас. *Кіраўскі*.

Мікратапо'нім – уласнае імя (часцей) прыроднага фізіка-геаграфічнага мікрааб'екта, (радзей) створанага чалавекам, якое мае вузкую сферу ўжывання, напрыклад, *Тарасова прыстань*.

О'нім – тое, што і ўласнае імя; слова, словазлучэнне або сказ, якія служаць для вылучэння называнага ім аб'екта сярод іншых аб'ектаў; яго індывідуалізацыі і ідэнтыфікацыі; у тым ліку антрапонім, тапонім, заонім, фітонім і інш.

Прэцэдэ'нтнае імя' – імя, шырока вядомае суадносна з пэўным вядомым тэкстам ці камунікатыўнай сітуацыяй.

Прозвішча – спадчыннае афіцыйнае найменне, якое паказвае на прыналежнасць чалавека да пэўнай сям'і (напрыклад, *Лужанін, Старадубаў*):

адапеляты'ўнае – прозвішча, якое мае ў якасці зыходнай асновы апелятыў (*Бегуноў, Старавойтаў, Шапко*);

ад'екты'ўнае – прозвішча, якое па форме супадае з прыметнікам. Напрыклад, *Гладкі, Харошанькі, Чорны, Шчаслівы*;

адтапані'мнае – прозвішча, якое мае ў якасці зыходнай асновы тапонім (*Браслаўскі, Баркоўскі*);

адыме'ннае – прозвішча, якое мае ў якасці зыходнай асновы асабовае імя (*Багданаў, Гаўрышэнка*);

дру'гаснае – прозвішча, утворанае шляхам далучэння прозвішчаўтваральных фармантаў да імёнаў ці іх форм, мянушак або тапонімаў. Напрыклад, *Маісеенка, Васючэнка, Рыбакоў, Жылінскі*;

пе'ршаснае – прозвішча, утворанае ад уласнага асабовага імёні або мянушкі без далучэння прозвішчаўтваральных фармантаў. Напрыклад, *Максім, Крук, Качан*;

субстантыўнае – прозвішча, якое па форме супадае з назоўнікам-апелятывам (*Ціхоня, Гарбель, Валасач*) або ўласным асабовым імем ці яго формай (*Ісай, Пілат, Валодзька, Пронька*).

Тапо'нім – уласнае імя любога геаграфічнага аб'екта: мора, ракі, горада, гары, яра, поля і інш., напрыклад, *р. Заходняя Дзвіна, в. Здраўнёва, Пакроўская царква*.

Тапані'міка – раздзел анамастыкі, які вывучае тапонімы, заканамернасці іх узнікнення, развіцця, функцыянавання.

Тапані'мія – сукупнасць тапонімаў пэўнай мовы, рэгіёна, пэўнага тэксту, пэўнага часу.

Трансаніміза'цыя – пераход оніма з аднаго разрада ў іншы, напрыклад, *г. Віцебск → гасцініца “Віцебск”, рака Дзвіна → вытворчае аб'яднанне “Дзвіна”, прозвішча Гагарын → кратэр Гагарын*.

Ула'снае імя' – тое ж, што онім (гл.).

Урбано'нім – від тапоніма. Уласнае імя любога ўнутрыгарадскога аб'екта, у тым ліку агаронім, гадонім, гарадскі харонім, эклезіонім, ойкадамонім, урбанагідронім, напрыклад: *вуліца Міхна Ніканавіча, Няміга, Пакроўская царква, Палац рэспублікі, Чырвоны мост*.

Урбанані'міка – раздзел анамастыкі, які займаецца вывучэннем назваў унутрыгарадскіх аб'ектаў, заканамернасці іх узнікнення, развіцця і функцыянавання.

Урбанані'мія – сукупнасць урбананімаў.

Урбанані'мная прасто'ра – увесь комплекс уласных імёнаў, якія служаць для называння ўнутрыгарадскіх аб'ектаў, што існуюць цяпер і існавалі раней.

Урбо'нім – уласнае імя горада, тое ж, што асціонім, напрыклад, *Віцебск, Мінск, Нясвіж, Беласток, Варшава, Рым*.

Харо'нім – клас тапоніма. Уласнае імя любой тэрыторыі, у тым ліку раёна горада, напрыклад: *Серабранка, Падзвінне, Узгоры*.

Эклезію'нім – клас тапоніма. Уласнае імя месца здзяйснення абраду, месца пакланення любой рэлігіі, у тым ліку назва сабора, царквы, касцёла і інш., напрыклад, *Сафійскі сабор, Міхайлаўская царква, касцёл Святога Антонія*.

Эрго'нім – разрад оніма. Уласнае імя дзелавога аб'яднання людзей, у тым ліку ўстановы, прадпрыемства і г.д., напрыклад, *завод імя Кірава, “Белвест”*.

Этнатапо'нім – тапонім, утвораны ад назвы народа, нацыянальнасці, племені: *Мазуры, Ляхавічы*.

Навуковае выданне

МЕЗЕНКА Ганна Міхайлаўна

КАПЫЛОЎ Ігар Лявонавіч

**ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ЗЯМЛІ ВА ЎЛАСНЫХ ІМЁНАХ:
ПА СЛЯДАХ ДЗЁН ПІСЬМЕНСТВА**

Манаграфія

Тэхнічны рэдактар	<i>Г.У. Разбоева</i>
Карэктар	<i>А.М. Фенчанка</i>
Камп'ютарны дызайн	<i>Л.Р. Жыгунова</i>

Падпісана ў друк 14.12.2015. Фармат 60x84^{1/16}. Папера афсетная.
Ум. друк. арк. 8,14. Ул.-выд. арк. 8,53. Тыраж 100 экз. Заказ 189.

Выдавец і паліграфічнае выкананне – установа адукацыі
“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі ў якасці выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў

№ 1/255 от 31.03.2014 г.

Надрукавана на рызографе ўстанова адукацыі
“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.
210038, г. Віцебск, Маскоўскі праспект, 33.